821
К-64

Нажмиддин Комилов

МАЪНОЛАР ОЛАМИГА САФАР

821
К-64

Нажмиддин Комилов

МАЪНОЛАР ОЛАМИГА САФАР

(Алишер Навоий ғазалларига шарҳлар)

- 1893 -

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT VILOYATI CHIRCHIQ
DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZI

«TAMADDUN»
Тошкент – 2012

УДК: 821.512.133
ББК 83.3(5Ў)1

83.3(5Ў)1
К64
Комилов, Нажмиддин.
Маънолар оламига сафар: Алишер Навоий ғазалларига шарҳлар / Н. Комилов. —Т.: Tamaddun, 2012. — 316 б.

ББК 83.3(5Ў)1

Филология фанлари доктори, профессор Нажмиддин Комиловнинг ушбу китоби улуғ шоир ва мутафаккир Алишер Навоийнинг ғазаллари шарҳига бағишланган. Навоий ғазалларидаги фалсафага, ташбеҳ ва тимсолларга атоқли олимимиз қалб кўзи орқали нигоҳ ташлайди. Сизни ҳар бир мисрадаги, ҳар бир сўздаги ҳикмат тоши билан берилган сайқал ва жилоларга ошно қилади.

ББК 83.3(5Ў)1

ISBN 978-9943-377-70-7

©Н. Комилов, 2012 йил.
©«TAMADDUN» нашриёти, 2012 йил.

АРУЗИЙ ТАЛАФФУЗ

Мураккаб адабий ва илмий-ирфоний асарларни шарҳлаш бизда қадимий анъана. Ибн Сино, Ибн Арабий, Жалолиддин Румий, Хўжа Ҳофиз, Мирзо Бедил асарлари турли даврларда шарҳ этилгани маълум. Баъзан алоҳида асарлар, баъзан бутун-бутун девонлар ёхуд алоҳида олинган асарлар (масалан, Саъдий Шерозийнинг "Гулистон" асари) маъно-мазмуни, ибора ва истилоҳлари тушунтирилган. Бу биринчидан, машҳур асарлар ғоялари, маъносини соддароқ тарзда кенг ўқувчиларга тақдим этишга кўмаклашса, иккинчидан, шу баҳонада янги-янги асарларнинг яратилиши, ўлмас инсоний туйғулар, тафаккур ва ақлий-ижодий кашфиётларнинг ривожи, тўлишиб боришига сабаб бўлган.

Жумладан, улуғ ўзбек шоири Низомиддин Алишер Навоий асарлари ҳам асрлар давомида турли даражада, турли тилларда изоҳланиб, шарҳланиб келинган. Бу унинг ўлмас ғояларидан кенг оммаиинг завқланишига кўмаклашган, таълим-тарбиясида муҳим рол ўйнаган.

Бадиий асар, жумладан, ғазални шарҳлашнинг ўз талаблари бор. Аввало айтиш керакки, шарҳ бу ҳамма вақт асарнинг ўзини англаш учун ёрдамчи восита, у ҳеч қачон шоир асарининг ўрнини боса олмайди. Шарҳ, шу каби, том маънодаги адабий танқид ёхуд тадқиқот ҳам эмас, гарчи унда тадқиқотий ва интерпретацион хусусиятлар бўлса ҳам. Шарҳнинг бош мақсади, таъкидлаганимиздай, асарнинг (жумладан, ғазалнинг) қийин иборалари, кўп маъноли мураккаб ўринларини соддароқ қилиб тушунтиришдир. Шундай бўлгач, қадимги шарҳларда кўпроқ истилоҳлар, тасаввуфий-ирфоний ибораларнинг мағзини чақишга эътибор қилинган. Шу каби асардан-асарга, даврдан-даврга ўтиб келган тушунчаларнинг маъно ўзгаришлари, тимсол ва тамсиллар изоҳланган. Бунда дастлаб сўзларнинг луғавий маъноси, сўнгра тамсил (образ) сифатидаги роли,

кейин шу асосда шаклланган маъно жилолари, оригинал бадиий нафосати, ифодавийлик жозибаси ҳақида гапирилган.

Биз ҳам Алишер Навоий ғазалларини шарҳлаганда шу усулдан фойдаландик, яъни: 1) асар тилидаги ҳозирги китобхонга тушунилиши қийин сўзлар луғатини бериш; 2) байтларнинг насрий баёнини тақдим этиш ва 3) ғазалнинг умумий мазмун-маъноси, бадиий хусусиятлари устида мулоҳаза юритиш. Ўйлаймизки, бу анча қулай усул бўлиб, амалий аҳамияти кўпроқ.

Энди бир икки оғиз сўз ғазал хусусиятлари ва ғазални ўқиш, ундаги сўзларни талаффуз этиш ҳақида. Зеро, ғазалдаги маъноларни тушуниш билан бирга ғазални ўз вазни-оҳанги билан ўқиш, талаффуз этиш ҳам жуда муҳим. Аслини олганда ғазални тушунмай, ундаги сатрларни тўғри ўқиш амри маҳол, шу каби ҳар бир ғазал ўз вазни билан ўқилмаса, ундаги маънолар ёрқин ва таъсирчан чиқмайди. Воқеан, ғазал — бу мусиқа, шу боис ундаги сўз ва иборалар ҳам нозик, нафис, дилрабо. Битта сўзгина эмас, битта товуш ёки қўшимча нотўғри талаффуз этилса, оҳангига тушмаса, бутун асарнинг оҳори тўкилади, ғализлик ва дағаллик юз беради. Ғазал, айниқса, Алишер Навоий ғазаллари ғоят санъаткорона тикилган ҳарир матога ўхшайди, ундаги айни шу нафислик, куй маромини озгина бузсангиз, сўзни белгиланган баҳр талабига риоя қилмасдан талаффуз этсангиз, ҳарир мато чок-чокидан ситилиб кетади. Эсдан чиқармайликки, Навоий ғазалларининг аксари рамал (фоилотун, фоилотун...) ва ҳазаж (мафоийлун, мафоийлун...) баҳрларида ёзилган. Муаллиф буни ўзининг "Мезон ул-авзон" асарида алоҳида қайд этиб, ҳар бир баҳрнинг имконият ва хусусиятлари, туркий тилни арузга тушириш йўлларини белгилаб берган.

Алишер Навоий асарларининг вазн хусусиятлари ҳақида профессорлар И. Султон, А. Ҳожиаҳмедов, А. Аъзамов, Д. Салоҳий, Н. Жабборов, Б. Тўхлиев, доцент И. Адизовалар яхши тадқиқотлар олиб бориб, талабаларга ёрдам берадиган фойдали амалий маслаҳатларни баён этганлар.

Аммо, шунга қарамай, радио ва телевидение эшиттиришлари, ёш ҳофизларнинг мумтоз қўшиқларни ижро этишларига диққат қилсак, Навоий, Бобур, Машраб, Огаҳий ғазалларидаги сўз ва ибораларнинг бузиб айтилиши, арузий оҳангга мутлақо тўғри келмайдиган хониш ва декламациялар шоҳиди бўламиз. Бу кишини хафа қилади.

Афтидан, нафақат филолог толиби илмлар, балки журналистлар, театр актёрлари, санъат даргоҳларида таҳсил олувчилар, айниқса, консерватория талабалари мумтоз шеъриятни ўқиш, куйга солиб айтиш, ширгойи қилиш, сўзларини талаффуз этишни жиддий ўрганишлари лозим. Кузатишлар ғазални ўқиш ва куйлашда қуйидаги камчиликлар борлигини кўрсатмоқда. Чунончи:

1. Аруз вазнини билмаганлик оқибатида асарни бармоқ вазнига солиб ўқиш;

2. Ғазалдаги барча сўзларни сидирғасига сунъий равишда чўзиб ўқиш;

3. Арузнинг турли баҳрларида ёзилган ғазалларни бир хил баҳрда талаффуз қилиб, оҳанглар рангба-ранглиги, ҳар бир асарга хос жилони йўқотиш;

4. Асардаги сўзлар ва иборалар, мумтоз шеъриятга хос тил хусусиятларини бузиш.

Аввало шуни таъкидлаш жоизки, аруз вазнида ёзилган асарлар, айниқса, ғазаллар майин, оҳиста ўқилишини талаб қилади, асар сўзларидаги ҳар бир бўғинга урғу бериш, баланд овозда зўр бериб (баъзан шишириб) ўқиш мумкин эмас. Бу аруз вазни табиатига зиддир. Ғазал — латиф ва нозик маъноли жанр бўлганлиги учун уни нафақат куйга солиб, қўшиқ қилиб куйлаганда, балки, қироат қилиб ўқиганда ҳам ана шу майин, нафис оҳанг бузилмаслиги лозим. Бунинг учун эса аруз вазни, унинг баҳрларидан яхши хабардор бўлиш талаб қилинади. Негаки, айнан, "фоилотун", "мафоийлун", "мустафъилун", "фаълун" каби шартли талаффуз ўлчовлари, уларнинг ўзаро алоқаси, қандай товушлардан тузилганини билган одамгина сўзлардаги товушларнинг қисқа ва чўзиқлигини англаб етади ва товушлар комбинациясидан ҳосил бўлган баҳрни илғаб олади. Арузда сўзлардаги товуш ва бўғинлар баъзан алоҳида, баъзан эса бир-бири билан қўшилиб талаффуз этилади.

Чунончи, Навоийнинг қуйидаги машҳур байтини олайлик:

Оразинг ёпқоч кўзумдин тўкилур ҳар лаҳза ёш.
Ўйлаким пайдо бўлур юлдуз нињон бўлғоч қуёш.

Рамали мусаммани маҳзуф (фоилотун, фоилотун, фоилотун, фоилун) баҳрида ёзилган ушбу байт сўзларининг тақтеъи (фоилотунларга тақсимланиши) қуйидагича:

О – ра – зииг – ёп / қоч – кў – зум – дин / тў – ки – лур – ҳар / лаҳ – за – ёп
Фо – и – ло – тун / фо – и – ло – тун / фо – и – ло – тун / фо – и – лун

Ўй – ла – ким – пай/ до – бў – лур – юл / дуз – ни – ҳоп – бўл / кич – ку – ёп
Фо – и – ло – тун / фо – и – ло – тун / фо – и – ло – тун / фо – и – лун

Кўринадики, вазн чорчўбасига тушириш учун ёпқоч, пайдо, юлдуз, бўлғоч сўзларининг аввалги бўғинлари ўзидан олдинги сўзга қўшиб талаффуз қилиниши керак. Аммо бунда табиий ва равон чиқиши, сунъийлик юз бермаслиги керак.

Энди товушларни чўзиб талаффуз қилиш ҳодисасига келсак, албатта, аруз вазнида ёзилган шеърларда бу жиҳатга эътибор қилиш лозим. Лекин бу дегани ҳамма унли товушлар чўзиб талаффуз қилинади, деган гап эмас. Чунончи, форсий ва туркий мумтоз шеъриятда кўпинча "о", "и", "е", "у" унлилари баҳр талабига қараб баъзи жойда чўзиқ талаффуз қилинса (яъни бир ярим ёхуд икки бўғин ўрнида), баъзан бир оддий тўлиқ бўғин тарзида талаффуз қилинади. Чунончи, "Бўлмаса ишқ икки жаҳон бўлмасун" мисрасида ишқ сўзи бир бўғин сифатида талаффуз қилинса, "Ишқ эрур дурру кўнгул дурж анга" мисрасида ишқ сўзи чўзиб (бир ярим бўғин ҳажмида) талаффуз қилинади. Шу каби Навоийнинг "Лайли ва Мажнун" достонидаги "Эй ишқ, ғариб кимёсен" мисрасидаги ишқ сўзи ҳам икки бўғин ҳажмида чўзиб айтилади. Айтиш керакки, осмон, офоқ, остона, моҳпайкар, моҳрў, ошно каби сўзлардаги "о" унлиси кўп ҳолларда чўзиб талаффуз қилинади. Шунингдек, ёпиқ бўғинлар ва охирида икки ундош ёнма-ён келган сўзлар ҳам арузий шеърда чўзиб айтилади. Масалан, дўст, аржманд, судманд, мустаманд каби сўзлар шулар сирасига киради.

Энди туркий тилдаги "а" товуши ҳақида. Форс ва араб тилларида "а" қисқа унли ҳисобланса, туркий шеъриятда у гоҳ қисқа, гоҳида чўзиқ унли ўрнида келади. Айниқса, Навоий девонларида буни сезиш қийин эмас. Шоирнинг:

Кўргали ҳуснунгни зору мубтало бўлдум санга,
Не балолиғ кун эдиким ошно бўлдум санга.

Байтнинг тақтеъи:

Фоилотун, фоилотун, фоилотун, фоилун. Яъни: рамали мусаммани маҳзуф. Бизни қизиқтираётган нарса шуки, байт радифидаги санга сўзининг охирги унлиси "а" чўзиқ унли сифатида қўлланилмоқда. Демак, бунда "а" товуши "о" ўрнида келган. Шунга асосан, санга сўзини санго деб ёзиш ҳам мумкин. Бундай сўзларда диққатни тортадиган яна бир нарса шуки, "нг" тарзида икки ундош билан ёзиладиган товуш аслида бир ундош (?)дир ва у бир товуш сифатида талаффуз қилинади.

Албатта, бу ерда аруз баҳрларининг барча қоидалари устида тўхтамоқчи эмасмиз. Бироқ мумтоз шеъриятимизда аруз вазни талаби билан узоқ йиллар анъана сифатида шаклланиб қолган жиҳатларга қисқа тўхтаб ўтишни жоиз деб ҳисоблаймиз. Булар қуйидагилардан иборат:

1) Икки хил кўринишда талаффуз қилинадиган сўзлар. Чунончи: гаҳ-гоҳ, шаҳ-шоҳ, маҳ-моҳ, не-на, бўлур-ўлур, эди-эрди, даға-доғи, яна-ёна, барча-борча, Аллоҳ-Оллоҳ, яра-ёра, кофир-кофар, билан-била-ила, учун-чун, Мусо-Мусий, Исо-Исий, Фаредун-Афредун, Искандар-Сикандар, Лайли-Лайло, бараҳман-барҳаман, гулистон-гулситон ва ҳоказо. Шу каби ташдид – икки ундош ёнма-ён келган икки, етти, саккиз, тўққиз, сирр, дурр каби сўзлар вазн талаби билан баъзан ики, ети, тўқиз, сир, дур шаклида ёзилиши ҳам мумкин.

2) Айрим атоқли отлар ва қўшимчаларни қисқартириш ёки эквивалентини айтиш. Масалан: Жамшид-Жам, Жаброил-Жибрил, Ҳабибуллоҳ-Ҳабиб, агар-гар-ар, лекин-лек, кошки-кош, балки-бал каби.

3) Сингармонизм (унлилар мувофиқлиги) ҳодисасининг тўлиқ амал қилиши: бўлур, этуб, бўлубтур, кўзум, ўкунч, кўнгул ва ҳоказо.

4) Уюшиқ бўлаклар кетма-кетлигида "ва" боғловчиси ҳамма вақт "у" деб талаффуз қилинади.

5) Мумтоз адабиётда Хитой мамлакати – Хито (ёки Чин), Арманистон – Арман, Европа – Фаранг, Уйғуристон – Хутан, Туркия – Рум (Румо) тарзида, қадимги юнон олимлари номи арабийлашган шаклда (Арасту, Афлотун каби) келтирилган.

Ғазални ўқиш "ёйи ваҳдат" (е) билан келадиган сўзлар баъзан "и" деб, аксинча, изофа бўлиб келган "и"ни "е" деб ўқиш ҳам ғазал мазмунининг бузиб талқин қилинишига сабаб бўлмоқда. "Ёйи ваҳдат" (е) бир киши ё бир нарсага ишорадир. Изофа бўлиб келган "и" эса "нинг" қўшимчаси (қаратқич келишиги)га тўғри келади. Масалан: "Наҳдате бўлғай муяссар жом била май ичраким, Жому май зафини деган бир сўз ила қилғай адо" байтининг маъноси қуйидаги-

ча: "Жом билан май орасида шундай бир бирлашув, ягоналашув ҳосил бўлдики, жом билан май сўзларини бир сўз билан ифодалаш мумкин бўлади, яъни уларнинг маъноси бир тушунчада мужассамлашади". Агар бу байтнинг биринчи сўзини "ваҳдати" тарзида ўқисак, ҳеч бир маъно чиқмайди.

Навоийнинг "Қаро кўзум" деб бошланадиган ғазали Тошкент ироқи куйида ашула қилиб ижро этилишини биламиз. Баъзи хонандалар ғазалнинг "Навоий, анжумани шавқ жон аро тузсанг, онинг бошоқлиқ ўқин шамъи анжуман қилғил" деган мақтаъидаги "анжумани шавқ"ни "анжуману шавқ", "шамъи анжуман"ни "шамъу анжуман" тарзида талаффуз қиладилар. Ниҳоятда қўпол хато бу! "Анжумани шавқ" шавқу-завқ, руҳий кўтаринкилик йиғини. Анжуману шавқ-чи? Йиғилиш ва шавқ демак. Маъно йўқолган, ғазал тароватн, шоир ҳислари бутунлай йўқолган. Шу каби шамъу анжуман бирикмаси (шамъ ва йиғин) ҳеч бир маъно ифодаламайди.

Ёки олайлик, Зебуннисо ғазали билан айтиладиган "Самарқанд ушшоғи"ни. Ғазалнинг охирги байти қуйидагича:

> *Закоти ҳусн агар меҳиҳи барои Худо,*
> *Биё. ки Зебуннисо ҳамчу ман гадо инжост.*
> *(Худо йўлида ҳусн закотини бермоқчи бўлсанг,*
> *Келгинки Зебуннисо мен каби гадо бундадир).*

Бу қўшиқни ўндан ортиқ хонандалар ижро этадилар, аммо ҳаммаси ҳусн сўзини ҳусни деб талаффуз қиладилар. Энди диққат қилинг: закоти ҳусни бу иборанинг на тожик тилида, на ўзбек тилида бирор маъноси чиқмайди. Ҳамма гап шундаки, қўшиқни дастлаб ижро этган киши ҳусн сўзини чўзиб талаффуз этган. Бу — аруз вазни талаби, шундай қилмаса оҳанг бутун бўлмайди. Кейинги ижрочилар бу чўзиқликни "и" деб шу андоза билан талаффуз қилишни одат қилганлар. Улардан лоақал бирортаси шоиранинг китобини варақлаб ўқимаган, бир-биридан ўзлаштириб, хатони такрорлаб келмоқдалар.

Шунингдек, ғазалдаги сўзларни ҳозирги кўринишда талаффуз қилиш ҳам оҳангни бузишга олиб келади. Шамъни шам, ғайрни ғайир, васлни васил, тамаъни тама, суръатни сурат (ёки аксинча), қатъни қат, манъни ман тарзида ўқиб, ҳам сўз маъноси ва ҳам вазнни бузувчи "ғазалхонлар" анча. "Шамъи шабистон" дейиш ўрнига "Шами шабистон" дейиш маҳбуба жамоли таърифида айтилган ибора ўрнига рангсиз, таъсирсиз ташбеҳни тақдим этиш билан баробар.

Шу тариқа, мумтоз шеърият, жумладан, Навоий ғазалларининг ўзига хос тили, тасвирий воситалари ва арузий оҳангларга мувофиқлаштирилган жиҳатлари бор. Навоий ғазалиётида аруз вазнининг рамал ва ҳазаж баҳрлари кўп қўлланилган. Айниқса, рамал баҳрида ёзилган ғазаллар кўпчиликни ташкил этади, айтиш мумкинки, девонларнинг қарийб ярми шу баҳрда ёзилган ғазаллардан иборат. Шунга қарамай, ҳар бир ғазалнинг мазмун-маъносидан келиб чиқадиган ритмий хусусияти бор, ҳар бири алоҳида жозиба ва таъсир кучга эга.

Бу муқаддимани ёзишдан мақсад шуки, биз ўсиб келаётган авлодга мумтоз шеъриятни англаш, ундан руҳий лаззатланишни ўргатар эканмиз, ғазал, рубоий, достонларнинг ҳар бирини ўз вазниоҳангида ўқиш, ғазал мутолааси қандай бўлишини ҳам таълим бериб боришимиз лозим. Мактаб ва олий ўқув юртларида адабиёт дарслари, тўгаракларда шунга эътибор қилинса яхши бўларди. Шу каби радио ва телевидение каналларида, театр саҳналарида чиқиш қиладиган ғазалхон бошловчилар, сухандонлар тарбиялаш лозим. Айниқса, мумтоз қўшиқларни ижро этувчи хонандаларни бу жиҳатдан пухта саводхон қилиш керак. Улар Лутфий, Навоий, Бобур, Машраб ғазалларини оҳанги билан ифодали ўқиш маҳоратини эгаллашлари шарт. Шу каби ҳофизлар ҳам нафақат мусиқа чалишни, нотани билишни, балки, айни вақтда доимий равишда шеърий асарларни ўқиб боришн, сўз санъатининг чинакам мухлиси бўлиши даркор. Шунда унинг қўшиғи яна таъсирчан, дилтортар бўлади.

Ҳақ сиррини ҳар кимга баён этма, Навоий,
Таън айламагай, билмас улус англаса ногаҳ.

1-ғазал

Ашрақат мин акси шамсил-каъси анворул-ҳудо,
"Ёр аксин майда кўр", деб жомдин чиқди садо.

Ғайр нақшидин кўнгул жомида бўлса занги ғам,
Йўқтур, эй соқий, майи ваҳдат масаллик ғамзудо.

Эй, хуш ул майким, анга зарф ўлса бир синғон сафол,
Жом ўлур гетийнамо, Жамшид – ани ичган гадо.

Жому май гар буйладур, ул жом учун қилмоқ бўлур,
Юз жаҳон ҳар дам нисор, ул май учун минг жон фидо.

Дайр аро хуш аҳли расво бўлғали, эй муғбача,
Жоми май тутсанг, мени девонадин қил ибтидо.

Токи ул майдин кўнгул жомида бўлғач жилвагар
Чеҳраи мақсуд, маҳв ўлғай ҳам ул дам моадо.

Ваҳдате бўлғай муяссар май била жом ичраким,
Жому май лафзин деган бир исм ила қилғай адо.

Сен гумон қилғондин ўзга жому май мавжуд эрур,
Билмайин нафй этма бу майхона аҳлин, зоҳидо.

Ташналаб ўлма, Навоий, чун, азал соқийсидин
"Ишрабу, ё айюҳал-атшон" келур ҳар дам нидо.

Луғат

1. **Ашрақат мин акси шамсил-каъси анворул-ҳудо** – Қуёш косасининг аксидан ҳидоят (йўл кўрсатувчи, раҳнамолик қилувчи) нурлари порлаб чиқди.

2. **Ёр** – дўст, севгили. Аммо бу ерда Худованд маъносида келтирилган.

3. **Акс** – илоҳий нурнинг тажаллиси, жилоланиб, порлаб кўриниши.

4. **Май** – ичимлик. Орифона маънода илоҳий тажаллийдан сархушлик, муҳаббат завқининг тўлиб-тошиши.

5. **Жом** – май ичиладиган идиш, коса. Бу ерда 1) ориф инсон қалби ва 2) илоҳий тажаллий акс этган моддий дунё, борлиқ маъноларида келган.

6. **Ғайр** – Аллоҳдан бошқа нарсалар, яъни дунё. Ғайр нақши – дунё ташвишлари.

7. **Соқий** – 1) яқин дўст; 2) маъшуқа; 3) пири комил; 4) Парвардигор. Бу байтда пири комил маъносида келтирилган.

8. **Майи ваҳдат** – бирлик, ягоналик майи. Орифона маънода Худо дийдорига ошиқ инсоннинг қалбида илоҳий нур порлаб, унинг руҳининг Мутлақ руҳ билан қўшилиши ва шу туфайли олий маънавий лаззат топиши. Айни пайтда илоҳийлик ва моддийликнинг бирлашуви, жамулжам бўлишини ҳам англатади.

9. **Масаллик** – каби, ўхшаган, мисоли.

10. **Ғамзудо** – ғамни, дунё ташвишини кеткизадиган.

11. **Зарф** – идиш.

12. **Синған сафол** – сафол коса парчаси, кўчма маънода синиқ кўнгил, хоксорлик.

13. **Гетийнамо** – оламни кўрсатувчи.

14. **Жамшид** – қадимги Эрон подшоларидан.

15. **Нисор** – бағишлаш, туҳфа қилиш.

16. **Дайр** – зардуштийлар ибодатхонаси, бутхона, насроний роҳиблар йиғиладиган жой, шунингдек, дунё маъноларида ишлатилади. Тасаввуфда ориф инсонлар мажлиси, пири комил ҳузури. Чунончи, дайр пири шу маънодадир.

17. **Муғбача** – зардуштий оташпарастлар ибодатхонаси (дайр)нинг хизматкори. Тасаввуфий маънода пирнинг сўзи ва насиҳатлари, файзу тароватини муридларга етказувчи киши.

18. **Девона** – илоҳий жазба теккан ошиқ инсон.

19. **Ибтидо** – бошланиш, аввал, бошланадиган жой.

20. **Чеҳраи мақсуд** – мақсад юзи. Аллоҳ нурининг порлаб намоён бўлиши, илоҳий ҳақиқатнинг аёнлашуви.

21. **Маҳв бўлмоқ** – йўқолиш, кўринмай қолиш, эриб, кориш кетиш.

22. **Моадо** – Аллоҳдан ўзга нарсалар, яъни моддий дунё.

23. **Ваҳдат** – бирлашиш.

24. **Лафз** – сўз, ибора.

25. **Нафй** – танқид, инкор.

26. **Майхона** – комил инсон мажлиси, орифлар суҳбат қиладиган жой.

27. **Зоҳид** – умрини тақво ва тоат билан ўтказадиган парҳезкор одам.

28. **Азал соқийси** – Аллоҳ таоло.

29. **"Ишрабу ё айюҳал-атшон"** – ичингиз эй ташналар (Қуръон, Бақара сураси, 60-оят)

30. **Нидо** – овоз, садо.

Байтларнинг насрий баёни

1. Эрталаб чиққан қуёш косасининг аксидан ҳидоят нурлари порлаб кўринди ва Худонинг жамолини унинг тажаллисида кўр, деб оламдан садо чиқди.

2. Эй соқий, агар Худодан ўзга ташвишлар, моддий дунё ғаму андуҳи кўнгил оинасини кир қилган бўлса, бу кир – зангни фақат илоҳий тажаллий нури, шу нур завқи билан ювиш мумкин.

3. Бу нур, бу май шундай ажойибки, унга бир синган сопол коса бўлаги – фақир киши кўнгли ҳам идиш бўлиши мумкин, ўшанда жом – бутун оламни кўрсатадиган бўлади ва бу жомдан май ичган, яъни тажаллий нуридан баҳра топган одам, гадо бўлса-да, ўзини подшодай ҳис этади.

4. Агар жом билан май шунақа бўлса, бу жом учун юз жаҳонни бағишласа, бу май учун минг жонни фидо қилса арзийди.

5. Эй пир сўзини келтирувчи, пир мажлисида ҳушёрлар ҳушини йўқотиб, беҳуду расво бўлиш учун йиғилган экан, агар пир муждаси, сўзини етказмоқчи бўлсанг, буни мен девонадин бошлагин.

6. Шунда бу илоҳий нур – майдан кўнгил жоми ёриниб кетиб, чеҳраи мақсуд – Аллоҳ жамоли намоён бўлади ва ўша захоти Аллоҳдан бошқа нарсалар йўқолади.

7. Шундай ҳолатда май билан жом, яъни илоҳий тажалли билан дунё ёки кўнгил орасида бир яқинлик, бирлашиш юз берадики, "жом" ва "май" сўзларини талаффуз қилган одам ҳар иккисини бир ном (сўз) билан ифодалаши мумкин.

8. Эй зоҳид, сен ўйлаётган жому майни айтаётганим йўқ, чунки бу сен назарда тутган жому май эмас, билмасдан дарвешларни маломат қилма.

9. Эй Навоий, азалий зот — Парвардигори олам тажаллиси нуридан бебаҳра бўлма, чунки Унинг ўзи ўз каломида "Ичинг, эй ташналар!" деб қўйибди.

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Алишер Навоийнинг тўрт девондан иборат "Хазойин ул-маоний" ("Маънолар хазинаси") номли лирик шеърлар тўплами ушбу ғазал билан бошланади. Анъанага мувофиқ ғазал матлаъи (биринчи байти)нинг биринчи мисраси араб тилида битилган. Худди шу арабча жумла мазмуни кейинги байтларда давом эттирилади ва шоир назарда тутган маънолар бирин-кетин равшанлашиб, турли ташбеҳ-тимсоллар, истилоҳлар билан ўқувчига етказилади.

Бугина эмас, ушбу ғазал ўзидан кейин келадиган ғазаллар учун маълум маънода дастурий хусусиятга эга. Яъни унда улуғ шоир дунёқарашининг асосий йўналиши акс этган ва у кейинги ғазалларда давом эттирилган. Шу маънода мазкур ғазал маъноларини тўғри тушунган одам Навоий девонларидаги бошқа ғазалларни ҳам англаб етишга калит топади ва шоир идеаллари оламига кириб боради.

Ғазалда оламнинг илоҳий моҳияти ва буни англаган инсон завқу шавқи, қалб сурури ифодаланган. Худудсиз бу олам Яккаю ягона Аллоҳнинг тажаллий нури билан барҳаёт, мунаввар ва жозибали. Шаксиз, шу қудрат барча жисмларни бир-бири билан вобаста этади, улуғ мунтазамликда сақлайди, барқарор ва пойдор этади. Ушбу нур Куёш кўринишида бекиёс неъмат бўлиб, ҳар саҳар порлаши, барча жонзотлар, жумладан, Инсон қалбини шодликка лиммо-лим этиши аён ҳақиқат. Аммо Куёш ҳам бир тимсол, бир ташбеҳ, холос. Илоҳий ҳақиқат, тажаллий бундан-да улкан, ул жами борлиқни, жумладан, қуёшни ҳам қамраб олади.

Бу Ҳақиқат ва беинтиҳо Қудратни ориф инсон, пири комил англаб етади. Буни англаган ориф, вали зотлар ҳам қалблари порлаб, шу маърифат нурини бошқа талабгорларга етказадилар. Ёр акси билан ошно этадилар.

Диққат қилсангиз, ғазалда **жом** ва **май** истилоҳлари бошидан охиригача бир-бири билан боғлиқ, аммо хилма-хил талқинларда давом этган. Жом моддий дунё ва май эса Ёрнинг тажаллисини акс эттирувчи ва унга боғланган кўнгил ишқи туғёнини англатувчи тимсоллар экан, бунда уч маъно бир-бири билан боғлиқ ҳолда зуҳур этади: 1) илоҳий нур жилоси; 2) дунё; 3) инсон қалби. Инсон агар фақат дунё ташвишлари (занги) билан боғланса, у Илоҳий нурдан бебаҳра қолади. Ҳолбуки, инсоннинг олий мақсади — ўз Аслиятини идрок этиш ва Унга қайтишдир. Шу боис у кўнгил кирларини ювиб, уни Аллоҳ нури акс этган жомга айлантириши лозим, чунки ана шу даражага етган одам дунёнинг ўзи Аллоҳ жамоли акс этган мазҳар ва жом эканини англаб етади. Шунда инсон ўзини қудратли, мукаммал ҳис этади ва фақир, хоксор бўлса ҳам бу муҳаббат оташида пишиб, подшо Жамшиддан-да кучлироқ сезади. Бунда қуйидаги ривоятга ишора ҳам бор: дейдиларки, шоҳ Жамшид майни ихтиро қилгандан кейин, донишмандлар кўмагида шундай бир жом ясатган эканки, агар унга май тўлдирсалар, бутун олам ва унинг воқеа-ҳодисалари акс этар экан. Жамшид, бутун оламни шу жомда кўриб турар экан. (Искандар ясаттирган кўзгу ҳам шундай хусусиятга эга бўлган дейишади).

Алишер Навоий шу ривоятларга ишора қилиб, биринчидан, ориф инсон қалби ҳам оламни ва илоҳий тажаллийни кўрсатадиган кўзгудир, чунки у Ишқ, илоҳий сирлар, ҳикматларга тўла деган ғояни ифодаласа, иккинчидан, дарвешнинг синиқ кўнгли ("синган сафол") Жамшид каби шоҳлар қадаҳидан ҳам эътиборлироқ, қимматлироқ бўлиб, айни шу "синиқ

кўнгиллар" Илоҳ нурини акс эттириб, дунёни кўрсата олади, деган фикрни билдиради.

Ана шу "синиқ кўнгиллар" садоқати, муҳаббати уларни пири комилларга яқинлаштиради ва улар тажаллиёт майини биринчи бўлиб ичадилар ҳол мартабасига кўтариладилар ва бундай вақтда улар учун жом ва май, яъни дунё ва Илоҳ қўшилиб кетади. Парвардигор қудрати, жамолини бутун моҳияти билан ҳис этиб, сархуш бўладилар.

Навоий бу ўринда Илоҳий тажаллий билан моддий олам инсонда бирлашган деган ваҳдат ул-вужуд таълимоти ғоясини олға суради: май билан жом орасида шундай бир Ягоналик ҳосил бўладики, қайси дунё, қайси Илоҳ эканлигини ажратиш мумкин бўлмай қолади.

Шундан кейин шоир дарвешлар тилга оладиган "май", "майхона" сўзларини тушунмай, уларни маззаммат этадиган зоҳирбин, маънолар сирридан бехабар зоҳидни танқид қилади ва Қуръон оятига ишора этади. Бу оятда Мусо пайғамбар ўз қавмини Мисрдан олиб чиқиб кетаётганда, қавм Мусога чанқоқликдан нолиб мурожаат қиладилар. Шунда Мусога "Ҳассангизни қояга уринг" деган ваҳий келади. Парвардигорнинг бу муждасини эшитган Мусо ҳассасини қояга урганда, булоқ пайдо бўлиб, шарқираб сув оқади...

Яъни Аллоҳ қудратининг чек-чегараси йўқ, олам Унинг нури билан тўлиқ экан, буни англаш, бунга етишиш ва моддий ҳаёт билан маънавий ҳаётни файзли, мазмунли қилишга интилиш лозим, деган ғоя Навоий ғазалининг мағзини ташкил этади. Шоир айни шу фикрни қатор асарларида ифодалаб, ҳаёт маъноси, инсонийлик маъносини руҳий юксалиш билан боғлаб талқин этади. Кейинги ғазаллар шарҳи бунга мисолдир.

2-ғазал

Зиҳи ҳуснунг зуҳуридин тушуб ҳар кимга бир савдо,
Бу савдолар била кавнайн бозорида юз ғавғо.

Сени топмоқ басе мушкилдурур, топмаслиғ осонким,
Эрур пайдолиғинг пинҳон, вале пинҳонлиғинг пайдо.

Чаман оташгаҳига оташин гулдин чу ўт солдинг,
Самандардек ул ўтдин кулга ботти булбули шайдо.

Не ишқа бўлди беором кўзгу аксидек Мажнун,
Юзи кўзгусида аксини гар кўргузмади Лайло.

Қуёшқа гаҳ қизормоқ, гоҳе сарғармоқ эрур андин,
Ки сунъунг боғида бор ул сифат юз минг гули раъно.

Недин юз гул очар ишқ ўтидин булбул киби Вомиқ,
Юзунгдин гар узори боғида гул очмади Узро.

Каломингни агар Ширин лабида қилмадинг музмар,
Недин бас лаъл ўлур Фарҳоднинг қон ёшидин хоро.

Жамолинг партавидин шамъ ўти гар гулситон эрмас,
Недин парвона ўт ичра ўзин солур Халилосо.

Малоҳат бирла туздунг сарвқадлар қоматин, яъни
Ки мундоқ зеб бирла ул алифни айладинг зебо.

Қаноатнинг далилин инзиво қилдинг, яна бир ҳам
Далил ушбуки қониъ ҳарфидин халқ айладинг анқо.

Навоий қайси тил бирла сенинг ҳамдинг баён қилсун,
Тикан жаннат гули васфин қилурда гунг эрур гўё.

– 1893 –

Луғат

1. **Зиҳи** – офарин, қойил, ажойиб.
2. **Зуҳур** – кўринмоқ, намоён бўлмоқ, ошкора бўлмоқ.
3. **Савдо** – ҳою ҳавас, девоналик, ташвиш, орзулар, хаёллар, уриниш-интилишлар.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT VILOYATI CHIRCHIQ
DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZI

4. **Кавнайн** – икки дунё.
5. **Бозор** – *кўчма маънода*: ташвиш-талашишлар, муомала-муносабат, дунёвий ҳаёт.
7. **Пинҳон** – яширин, кўринмас.
8. **Пайдо** – равшан, очиқ, кўринадиган.
9. **Оташгаҳ** – олов кўраси, ўчоқ, оловли жой. "Чаман оташгоҳи" – гулзор, очилган қизил гуллар.
10. **Самандар** – афсонага кўра, оловда туғилиб, олов ичида яшайдиган жонивор.
11. **Шайдо** – ошиқ, ошуфта, масту девона.
12. **Сунъ** – санъаткорлик, яратиш, ижод қилиш.
13. **Узор** – юз, чеҳра.
14. **Музмар** – яширин, беркитилган, нарсанинг замирида яширинганлик.
15. **Хоро** – қаттиқ, тарашланмаган тош.
16. **Партав** – нур, шуъла, чақин, сафо.
17. **Гулситон** – гулистон.
18. **Халилосо** – Халил каби. Халил – Иброҳим пайғамбарнинг лақаби, Худонинг дўсти дегани. Қуръонда келтирилишича, у подшо Намруд томонидан гулханга ташланган, аммо ёнмаган.
19. **Малоҳат** – мулойимлик, жозибадорлик, дилкашлик.
20. **Сарвқад** – тик ва гўзал қомат.
21. **Инзиво** – узлат, гўшанишинлик, одамлардан ўзини четга олиш.
22. **Қонеъ** – қаноатли одам.
23. **Анқо** – Афсонавий қуш, топилмас, кўринмас қуш, Симурғ.
24. **Алиф** – араб ёзувининг биринчи ҳарфи. Тикка бўлганлиги учун гўзал қоматлар унга ўхшатилган.

Байтларнинг насрий баёни

1. Эй Тангрим, ажойибки, Сенинг ҳуснингнинг намоён бўлиши – порлашидан ҳар кимда бир талпиниш ҳосил бўлибдир. Бу ташвиш, орзу-ҳаваслардан икки дунёда юз хил ғавғолар юз берибди.

2. Сени топмоқ жуда қийин, балки топмаслик осонроқ, чунки кўринишинг яширин, аммо яширинганинг кўринишингдир.

[library stamp, partly legible]

3. Гулзорлар, боғларга оловранг гуллардан ўт-аланга солдинг, ошиқи шайдо булбул бу гулзор – оловга ўзини самандардек отиб, кулга айланди.

4. Агар Лайлининг юзи кўзгусида аксинг кўринмаса эди, Мажнун бунча беором бўлмаган бўларди.

5. Қуёшнинг баъзан қизариши (шафақ), гоҳида сарғайиши (кундузи) Сендиндир, зеро санъатинг боғида юз минг раъно гуллар сифати мавжуд.

6. Узро юзининг гули яшнаб очилмаганда, Вомиқ булбул каби бунчалик ишқ ўтида ёниб куйламаган бўларди.

7. Сўзингни Ширин лабида яширмаганингда, Фарҳоднинг қонли ёшидан қаттиқ тош лаълга айланармиди?

8. Сенинг жамолинг порлашидан агар шамънинг шуъласи гулистондай бўлиб кўринмаганида, парвона Иброҳим пайғамбардай ўзини оловга ташлармиди?

9. Сарвқомат гўзал инсонлар қоматини дилкаш, жозибали қилиб яратдинг, яъни гўё ул алифни чиройли қилиб безатдинг.

10. Қаноатнинг далилини узлат деб белгиладинг, яна шуки "қонеъ" сўзидан "Анқо" сўзини келтириб чиқординг.

11. Навоий қайси тил билан Сени мақтасин, ахир тикан жаннат гулининг васфин қилишда соқовдир.

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Бу ғазал девондаги биринчи ғазалнинг бевосита давомидир. Биринчи ғазалда ифодаланган моддийлик ва илоҳийликнинг бирлиги (ваҳдати) ҳақидаги фикр иккинчи ғазалда, айтиш мумкинки, мисоллар билан тушунтирилган. Яъни Аллоҳ тажаллиси борлиқни қамраб олгани, ҳаракатга келтириб туриши, жумладан, инсон зоти, уни ўраб олган муҳит, ҳаётнинг балқиб, яшнаб туриши, товланишлар, интилиш ва талпинишлар, яралиш ва бузилишлар, муҳаббатнинг узилмас торлари-ю, азоб-нашидаси – ҳаммаси шу Тажаллиёт зуҳу-

ридан эканлиги тасвирланади. Аммо буни ҳамма ҳам идрок этмайди, ваҳдат ул-вужуднинг бу сиррини англаган одам, ҳаёт маъноси, инсонийлик маъносини чуқуррок англаб етади, дейди шоир. Аллоҳ зотини ҳеч ким кўра олган эмас, лекин унинг сифатлари, нури бутун борлиқда мавжуд. Шу боиским, булбул гулга талпинади, гулзор ҳусну жамоли уни мафтун этади, у ўт ичида пайдо бўлган самандардай, ўзини гулзор олови ичига отади. Худди шу каби парвона ҳам айни шу илоҳий қудрат туфайли шамъ шуъласига талпинади ва оловга қўшилиб ёнади. Шу қудрат, шу куч Вомиқни Узрога, Мажнунни Лайлига, Фарҳодни Ширинга ошиқ қилиб қўйган. Чунки Узро, Лайли, Ширин жамоли – ҳар бири бир мазҳар. Яъни тажаллиёт нури акс этган нуқта, марказ. Вомиқ, Мажнун, Ширин бу нуқталарда Илоҳнинг нурини кўриб, унга беҳуд ва беқарор бўлиб талпинадилар, шу мазҳарга етишиш билан Аллоҳнинг ўзига ошиқликларини исботлайдилар, яъни сифатдан Зотга қараб борадилар. Лекин бунга покланиш ва қаноат йўли олиб боради, дейди Навоий. Зеро, қаноатнинг далили парҳез, сабру тоқатдир. Бунда сўз ўйини ҳам бор, яъни араб ёзувида "қаноат", "қонеъ", "анқо" сўзларининг ўзаги бир: قنع

Бундан ташқари, "қонеъ" – тўйинган, рози деган маъноларни англатса, "Анқо" – ҳеч қачон кўзга кўринмайдиган, аммо бор бўлган афсонавий қуш номи. Ана шундай рамзларни яратган ҳам Худонинг ўзи, дейди Навоий.

3-ғазал

Эй, сафҳайи рухсоринг азал хаттидин иншо,
Дебочайи ҳуснунгда абад нуқтаси туғро.

Заррот аро ҳар зарраки бор, зикрингга зокир,
Аммор аро ҳар қатраки бор, ҳамдинга гўё.

Машшотайи сунъунгдурур улким, нафас ичра
Кун кўзгусин ақшом кулидин қилди мужалло.

Кун шакли юзунг саждасидин бўлди мушаккал,
Тун турраси қаҳринг елидин бўлди мутарро.

Сунъунг қилибон субҳни ул навъ мушаъбад,
Ким меҳр ўти оғзидин этар ҳар нафас ифшо.

Гўёки куяр оғзи ул ўт ҳирқатидинким,
Анжумдин ўлур обилалар гирдида пайдо.

Муҳтож Сенинг даргаҳингга хусраву дарвеш,
Парварда Сенинг неъматингга жоҳилу доно.

Гул юзида булбул сенинг асрорингга нотиқ,
Шамъ ўтида парвона Сенинг ҳуснунгга шайдо.

Ушшоқ аро, ё Рабки, Навоийға мақоме
Бергилки, Сенинг ҳамдингға бўлсун тили гўё.

Луғат

1. **Сафҳа** – саҳифа.
2. **Рухсор** – юз.
3. **Азал** – бошланиши йўқ замон, азалий, ибтидосиз қадимийлик.
4. **Дебоча** – кириш, муқаддима, бошланиш.
5. **Абад** – чексизлик, чексиз давомийлик, туганмас замон.
6. **Ушшоқ** – ошиқлар.
7. **Заррот** – зарралар.
8. **Зикр** – номини тилга олиш, эслаш, Зокир – Аллоҳ исмини тилга олиб юргувчи одам.

9. **Амтор** – ёмғир томчилари, ёғин.
10. **Ҳамд** – мақтов.
11. **Машшота** – пардозчи, юзни, сочни безайдиган одам.
12. **Мужалло** – сайқал берилган, жилоланган.
13. **Мушаккал** – шаклга кирган, шаклланган.
14. **Турра** – зулф, соч.
15. **Мутарро** – тароватли, тоза.
16. **Субҳ** – тонг.
17. **Мушаъбид** – найрангбоз.
18. **Ифшо** – фош қилмоқ, ошкора этмоқ.
19. **Ҳиркат** – аланга, ҳарорат, иссиқлик.
20. **Анжум** – юлдузлар.
21. **Обилалар** – қавариқлар, пуфакчалар.
22. **Гирд** – атроф, айлана.
23. **Парварда** – тарбияланган, парвариш қилинган.
24. **Асрор** – сирлар.
25. **Туғро** – подшоҳ фармонининг ифода белгиси, шоҳона унвон.

Байтларнинг насрий баёни

1. Эй, Сенинг юзинг саҳифасида азалийлик хати битилган, ҳуснинг китоби аввалида абадийлик муҳри – унвони мавжуд.

2. Борлиқдаги жами зарралар исмларингни зикр этади, ёмғирнинг ҳар қатраси ҳамдингни айтади.

3. Сенинг қудрату санъатинг безакчиси бир нафасда кундузнинг кўзгусини тун қули билан тозалаб жило берди (бунда занглаган кўзгуни кул билан тозалаш назарда тутилмоқда).

4. Қуёшнинг шакли Сенга сажда қилиш ҳолатидан ҳосил бўлган. Туннинг сочи қаҳринг шамолидан тозаланади.

5. Санъатинг тонгни шундай ҳийлагар қилибдирки, у қуёш тафтини ҳар дамда оғзидан намоён қилиб туради.

6. Ул олов ҳароратидан, гўё оғзи куйгандай атрофида юлдузлардан сув пуфакчалари – қавариқлар пайдо бўлади.

7. Сенинг ҳузурингга подшо ҳам, гадо ҳам муҳтож бўлиб, интилади. Нодон ҳам, доно ҳам Сенинг неъматинг билан парвариш топади.

8. Гул юзига шайдо булбул Сенинг сирringни сўзлайди, парвона ҳам шамъ шуъласига Сени деб талпинади.

9. Ё Раббим, Навоийга шундай мақом бергилки, Сенинг мақтовингга тили гўё бўлсин.

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Бу ҳам Навоийнинг ҳамд ғазалларидан. Бироқ ҳамд ғазаллар ичида муножот оҳангига йўғрилган ва Қуръон оятлари мазмуни ўзига хос тамсил ва ташбеҳларда бўртиб ифодаланганлари ҳам бор. Келтирилган ғазал шундай хусусиятга эга. Чунончи, матлаъда, Аллоҳ таолонинг замон ва макондан ташқари, балки замон ва маконни қамраб олувчи, уни яратувчи азалий ва абадий Зот эканлиги, бу Зотнинг ҳусну жамоли, қудрати ва яратувчилиги (сонеъ – сунъ эгаси эканлиги) таъкидланади. Шундан кейин бутун олам Аллоҳга зикр айтиши, шукроналар қилиши, кеча ва кундуз, тонг ва шом, оламу одам унга тобеълиги тараннум этилади. Улуғ шоир Худо қудратини тоза, қалбга таъсир этадиган ташбеҳ – тамсиллар воситасида таъриф этади. Чунончи, машшота (юзни пардозловчи) санъаткорлиги кундуз кўзгусини кеча қули билан тозалаб, жилолантирди, дейиш билан кеча (тун)ни кундузсиз, кунни тунсиз тасаввур қилиш қийин, зеро Парвардигор ўзаро зидликни бир-бирига боғлиқ қилиб яратган. Бу – илоҳий ҳикмат: тунсиз кун, кундузсиз тун чиройли эмас ва бутун бўлмайди. Кундуз (қуёшнинг) мунаввар шакли Худонинг меҳрига, тунни Унинг қаҳрига ўхшатганда ҳам, шу ҳикмат назарда тутилган.

Тонгда икки хил хислат бор: биринчидан, у қуёшнинг чиқиши, кундузнинг бошланишидан дарак берса, иккинчидан, тонг алдамчи ҳамдир, яъни баъзан кун ёришгандай бўлиб туюлса-да, аслида ҳали тун ту-

гамаган бўлади. Буни "ёлғон тонг" ҳам деганлар: "субҳи козиб", "субҳи содиқ" (ёлғон тонг, чин тонг). Навоий шунга ишора қилиб тонгни найрангбоз деб айтади ва тонгни ҳар лаҳзада оғзидан олов чиқариб, одамларни алдайдиган ва айни пайтда ҳайратлантирадиган масхарабозга ўхшатади. Яъни тонг ҳар лаҳзада Қуёш чиқишидан нишона бериб туради, демоқчи. Аммо ташбеҳ бағоят гўзал ва тоза. Навбатдаги байтда ушбу ташбеҳ яна давом эттирилган: тонгнинг отишидан олдин юлдузлар осмонда ёрқинроқ кўринади, бу гўё ўт ҳароратидан масхарабознинг оғзи куйиб, лаблари гардишида қабариқлар пайдо бўлган кабидир. Кейинги уч байтда Тангри таолонинг ризқ берувчилик, одиллик сифатлари таърифланади ва бутун мавжудот Ундан баҳра олиб, Унга интилиши айтилади.

4-ғазал

Ул паривашким, бўлубмен зору саргардон анго,
Ишқидин олам манга ҳайрону мен ҳайрон анго.

Ўқларингдин дамбадам таскин топар кўнглум ўти,
Бордурур бир қатра сув, гўёки ҳар пайкон анго.

Бир диловардур кўнгулким, ғам сипоҳи қалбида
Оҳи новак, тоза доғедур қизил қалқон анго.

Новакининг парру пайконида рангин тус эрур,
Ёки кўнглумдин чу паррон ўтди, юқмиш қон анго.

Номаи шавқум не навъ ул ойға еткой, чунки мен
Эл отин ўқур ҳасаддин ёзмадим унвон анго.

Хизри хаттингнинг ажаб йўқ сабзу хуррам бўлмоғи,
Лаб-балаб чунки су берур чашмаи ҳайвон анго.

Эй хушо муғ кўйиким, рифъат била зийнатда бор
Меҳр анго бир шамсаву кўк тоқидур айвон анго.

Истамиш булбул вафо гулдин, магарким жоладин
Бағри қотмиш ғунчанинг, басҳим эрур хандон анго.

Қилмамиш жонин фидо жононға етмас дер эмиш,
Эй Навоий, ушбу сўз бирла фидо юз жон анго.

Алишер Навоий

Луғат

1. **Париваш** – парига ўхшаш, пари каби гўзал, тасаввуфий маънода парда ичидаги хаёлий маҳбуб.
2. **Саргардон** – йўлини йўқотган, ҳайрон, боши айланган.
3. **Пайкон** – камон ўқининг металдан қилинган ўткир учи.
4. **Диловар** – жасур, қаҳрамон, ботир.
5. **Сипоҳ** – қўшин.
6. **Қалб** – қўшиннинг ўртаси.
7. **Новак** – ўқ, камон ўқи, киприк.
8. **Паррон** – учиб бораётган, учаётган.

9. **Ҳасад** – бу ерда: рашк, қизғаниш.

10. **Унвон** – адрес, нишон маъносида.

11. **Чашмаи ҳайвон** – тириклик суви булоғи. Тасаввуфий маънода илоҳий файз манбаи ва комил инсон қалби.

12. **Хизр** – ҳамиша тирик, тириклик суви – оби ҳаётни ичган пайғамбар, валий зот, тасаввуфий маънода илоҳий мужданинг сўфий кўнглига нозил бўлиши, хушхабар.

13. **Сабзу хуррам** – яшил, яшнаб турган майсалар.

14. **Лабболаб** – лиммо-лим, лиқ тўла.

15. **Муғ кўйи** – оташпарастлар кўчаси, тасаввуфий маънода пир ҳузури, ошиқ дарвешлар талпинадиган висол мақоми.

16. **Шамса** – иморатлар пештоқидаги нақш, қубба.

17. **Кўк тоқи** – осмон гумбази.

18. **Рифъат** – кўтарилиш, баланд мартаба, юксаклик.

19. **Зийнат** – безанган, зеб берилган.

20. **Яшил хат** – маъшуқа юзидаги туклар, тасаввуфий маънода барзах – моддий ва руҳоний олам ўртаси, бақо чегарасини айтганлар. Ҳақ юзининг аёнлашуви, мутлақ жамолнинг пайдо бўлишини ҳам англатади.

21. **Ўқ** – киприк. Тасаввуфий маънода Илоҳнинг инояти, Маҳбуби азалий назарининг ошиқ қалбига нур бўлиб тушишини айтганлар.

Алишер Навоий

Байтларнинг насрий баёни

1. Ул парисифат соҳибжамол мени шундай мафтун ва беҳуш қилибдурки, унинг ишқида сарсонлигимга қараб, олам аҳли менга ҳайрон, мен эса ул гўзалнинг жамолига ҳайрону девонаман.

Ёки: парда ичидаги ул руҳоний (хаёлий) гўзал ишқида шундай оворамании, олам бу аҳволимга ҳайрону мен эса, Унга ҳайронман.

2. Эй гўзал пари, киприкларинг ўқидан (ёки ул илоҳий назарнинг қалбимга тушишидан) кўнглим ўти пасайди, чунки ўқинг учидаги темир тиғ гўё қатра сувдай бу оловни ўчиради.

3. Кўнгил шундай бир баҳодирки, ғам лашкари ўртасига ҳужум қилганда, унинг оҳи ўқдай бўлса, янги яраси – доғи қизил рангли қалқон кабидир.

4. Ёр ўқи (киприги)нинг патлари ва темирдан қилинган учи рангли тус олган, балки бу ўқ юрагимни тешиб учиб ўтганда оққан қон унга юқмишдир?

5. Ишқ шавқида ёзган мактубим ул гўзал парига қандай қилиб етсинки, мен одамлар ул пари исмини ўқиб, хабардор бўлмасин деган фикр билан мактуб устига нишони – отини ёзмадим.

6. Сенинг Хизрдай абадий ҳаёт нишонаси бўлган тукларингнинг яшнаб туриши ажаб эмас, чунки ҳаёт булоғи уни тириклик суви билан суғориб турибди.

7. Муғлар кўчаси (пири комил ҳузури) қандай яхши, унинг мартаба ва ҳашамати шундай баландки, гўё Қуёш унинг пештоқидаги чиройли қубба, осмон гумбази эса бир айвондай гап.

8. Булбул гулдан вафо – боқийлик истагани қизиқ ёки жала ёғавериб, ғунчанинг бағри қотиб қолганидан, булбулга бу хандон гулдай кўриниб, абадийлик нишонасидай туюлгандир?

9. Жонини фидо қилмаган одам Жононга етмайди, деганлар, шу боис эй Навоий, ушбу сўзнинг маъносидан келиб чиқиб, юз жоним бўлса ҳам бари Ёрга фидо бўлсин дейман.

Алишер Навоий

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Ушбу ғазал Алишер Навоийнинг ошиқона ғазаллари сирасига киради. Аммо бу ерда ошиқоналик билан орифоналик муайян маънода қоришиб кетган. Зеро, "ошиқона" дегани ишқ-муҳаббат завқи ва изтироблари, ёр жамоли васфи ва бу жамолга етишишга интилувчи кўнгил кечинмалари ҳиссиёти, ҳаяжон ва талпинишларини тасвирловчи лирик асардир. Муҳаббат бир вақтнинг ўзида ҳам олам ва одам гўзаллиги, ҳам илоҳий Ёр жамолига қаратилган бўлиши мумкин. Гарчи орифона фалсафада моддий оламни мажоз, Мутлақ руҳни ҳақиқат (ҳақиқий мавжудлик) деб ажратилган бўлса-да, аммо бу икки тушунча батамом бир-бирига

зид деб қаралмаган. Аксинча, мажозий олам тасвиридан мақсад Ҳақиқатни чуқурроқ англаш, Уни инсонга яқинроқ қилиб тасаввур этиш кўзда тутилган. Ҳазрат Навоий тили билан айтганда, "айни ҳақиқатдир мажоз". Бундай қараш ваҳдат ул-вужуд таълимоти моҳиятидан келиб чиқади. Негаки бу таълимотга кўра, Мутлақ руҳ (Парвардигор) ҳамма ерда мавжуд. Олам гўзаллиги, ҳаётнинг нашъу намоси, жумладан, инсон зоҳирий ва ботиний гўзаллиги, камолоти ҳам шу Мутлақ руҳ туфайли ва унинг ҳикмати, файзу тароватн натижасидир. Шу боис гўзал инсон (у чиройли аёл, навқирон йигит, қалби дониш ва кароматга лиммо-лим мўйсафид бўлиши мумкин)га муҳаббат орқали илоҳий қудрат кашф этилади. Буни аввалги ғазаллар шарҳида ҳам кўрдик[1].

Келтирилган ғазалда ҳам мана шундай тасвир усули қўлланилган (Навоийнинг жуда кўп ғазалларида буни мушоҳада этиш мумкин). Яъни ошиқ соҳибжамол инсонни кўриб, унинг ҳусну жамолига мафтун бўлганидан девонадай бўлиб қолади, одамлар ошиқнинг бу аҳволига ҳайрон. Албатта, бу тасвирда анъанавийлик йўқ эмас, бироқ у тоза ва завқу шавқ қўзғатадиган ташбеҳлар билан жонлантиради. Ошиқнинг бехуду шайдолигига сабаб ёр кипригидир (нозли қараши, карашма). Киприк камон ўқига ўхшатилган, бу ўқ тўғри ошиқ юрагига бориб тегади, демак, маъшуқа ошиққа эътибор қилган, унга назар ташлаган. Ана шу назар бир томондан, ошиқни хурсанд этган бўлса, иккинчи томондан изтироб ва азоб ўтига гирифтор этган. Ошиқ шунинг учун ҳам маъшуқа жамолига ҳайрон бўлиб, қалбида ишқ олови ёнса-да, аммо унинг киприклари қалбига тегиб, бу ўтни ўчиради, чунки ўқнинг учи темирдан, темир эса сувга ўхшайди, дейди шоир. Шундан кейин бу ўққа бардош берган кўнгилнинг яралари, бу яралардан оққан қизил қонлар тасвирланган. Ғазалда

[1] Умуман мумтоз шеъриятда ҳақиқат ва мажоз тасвири бир қанча олимларимиз ижодида, жумладан, проф. М.Имомназаров, С.Олимов, К.Муллахўжаева тадқиқотларида яхши ўрганилган.

ер юзининг туклари Хизр кийими ранги (Хизр ҳар доим яшил либос билан тасаввур қилинади, чунки у абадий ҳаёт рамзи) ва майсазорга ўхшатилган. Бу — ошиққа ҳаёт бағишлайдиган баҳорий ранг ва илоҳий булоқ кабидир. Бу ўринда рамзийлик ва реаллик, илоҳийлик ва моддийлик бир-бирини тўлдириб, бири иккинчисини изоҳлаб, ажойиб лавҳа тасвирини вужудга келтирган. Ушбу байтдан кейин келадиган байт ҳам олдинги байт мазмунини давом эттириб, пири комил ҳузуридаги маънавий мулоқот таърифига бағишланган ва булбулга ўхшаб зоҳирий — ўткинчи гўзалликка эмас, балки ҳақиқий Моҳиятга ошиқ бўлиш, бу Моҳиятни англаш, идрок этишга даъват этарок, Навоий бунинг мушкуллигини ҳам ғазал мақтаида қайд этади: жонни фидо этмагунча Жононага етиш мумкин эмас.

5-ғазал

Кўргали ҳуснунгни зору мубтало бўлдум санго,
Не балолиғ кун эдиким ошно бўлдум санго.

Ҳар неча дедимки, кун-кундин узай сендин кўнгул,
Ваҳки кун-кундин батаррак мубтало бўлдум санго.

Мен қачон дедим: вафо қилғил, манго зулм айладинг,
Сен қачон дединг: фидо бўлғил манго, бўлдум санго.

Қай парипайкарға дерсен: телба бўлдунг бу сифат,
Эй парипайкар, не қилсанг қил манго, бўлдум санго.

Эй кўнгул, тарки насиҳат айладим, аввора бўл,
Юз бало етмаски, мен ҳам бир бало бўлдум санго.

Жоми Жам бирла Хизр суйи насибимдур мудом,
Соқиё, то тарки жоҳ айлаб гадо бўлдум санго.

Ғусса чангидин навое топмадим ушшоқ аро,
То Навоийдек асиру бенаво бўлдум санго.

Луғат

1. **Мубтало** – боғланган, гирифтор, шайдо, ғамга боғланган.
2. **Пайкар** – сурат, ҳайкал, жусса, жисм.
3. **Жоми Жам** – Жамшид жоми. Биринчи ғазалдаги изоҳга қаранг.
4. **Хизр суйи** – тўртинчи ғазал изоҳига қаранг.
5. **Жоҳ** – мансаб.
6. **Ғусса** – ғам, ғусса чанги – ғам чолғуси, ғам-алам куйини таратган чанг.
7. **Наво** – а) куй; 2) бойлик, бутунлик, гармония. Бенаво – номукаммал, қашшоқ, ғариб.
8. **Ушшоқ** – ошиқлар.

Байтларнинг насрий баёни

1. Ҳуснингни кўрай деб сенга зору асир бўлиб қолдим. Сенга ошно бўлганим куним қандай балолик кун экан?

2. Сендин кўнгил узай деб ҳар қанча уринмайин, лекин кун-кундан баттарроқ сенга боғланиб қолдим.

3. Мен қачон сенга: менга вафо қил, деб айтдимки, менга устма-уст зулм қилмоқдасан, сен қачон менга фидо бўлгил дедингки, сенга фидо бўлмадим?

4. Қайси пари қоматли гўзалга бу хилда ошиқи девона бўлдинг, деб сўрайсан. Эй пари қоматлигим, манга не жабру жафо қилсанг ҳам розиман, чунки сени севиб, девонанг бўлиб қолдим.

5. Эй кўнгул, улуғлар, донолар насиҳатига мен қулоқ солмадим, энди сен ҳам овора бўладиган бўлдинг. Бошимдаги юз бало камлик етмагандек, сен ҳам бир бало бўлдинг (ёки мен сенга бир бало бўлдим).

6. Жамшид жомидаги май – васл сархушлиги ва абадий ҳаёт рамзи Хизр суйи насибам бўлсин десанг, мансаблан кечиб, дарвеш бўл.

7. Навоийдек сен маҳбубага асиру бенаво бўлмагунча ошиқлар орасида ишқ алами куйини эшитмадим.

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Навоийнинг ушбу ғазали анча машҳур, хонандаларимиз уни қўшиқ қилиб куйлайдилар. Ғазал муҳаббат мавзуида бўлиб, ошиқ ва маъшуқа орасидаги айтишув (диалог)га асосланган: маъшуқа ноз-фироқ кўргузади, ошиқни қийнайди. Ошиқ эса буни писанд қилмай, ҳамма балолар, жабр-зулмга чидайди ва ишқида содиқ эканини исботлаб бораверади. Ғазал матлаидан бошлаб ошиқликнинг азоб экани, муҳаббат дилни оҳанрабодай тортиб, тинч қўймаслиги, маъшуқа қанча ўзини олиб қочса, ошиқ шунча телбаларча унга интилиши тасвирланади. Шунга яраша *мубтало, жафо, вафо, бало, фидо, телба* сўзлари иштирокидаги байтларда икки хил

характер, яъни нозу карашмали маъшуқа ва қийноқлар гирдобида қолган умидвор ошиқ образлари яратилган. Олтинчи байт ғазалда мазмунан алоҳида ажралиб туради. Албатта, бу байт ҳам аввалги байтлар билан боғланган. Аммо бунда шоир муҳаббат мавзуидаги ушбу ғазал ҳам орифона маънога эга эканини таъкидлаб ўтгандай бўлади. Чунончи, Жамшид жоми ва Хизр суйи (оби ҳаёт) – бу пири комил қалби, бу қалб Аллоҳ нури билан мунаввар. Навоий дейдики, агар мансабу давлатни тарк этиб, дарвеш бўлсам, ана шу абадий илоҳий файз насибам бўлади. Соқий деганга ҳам пири комил, ҳам ёри азиз, маъшуқа назарда тутилади. Яъни соқийга – пирга етишиб, ишқ нурига ғарқ бўлиш учун дарвеш бўлиш керак. Охирги байт ҳам шунга боғлаб юборилган.

6-ғазал

Заврақ ичра ул қуёш сайр айламас Жайҳун аро,
Ахтари саъде ҳилол ичра кезар гардун аро.

Англамон: Жайҳунда ул ой кема бирла сайр этар,
Ё ҳилолу меҳр аксин эл кўрар Жайҳун аро.

Кемадин ҳар дам чиқиб рангин су кўзум қонидек,
Анда ёр андоқки мардум дидайи пурхун аро.

Боргил, эй Мажнунки, ул ой заврақидек тез эмас
Жўнгким, Лайло аморисин чекар ҳомун аро.

Олма хум гирдобидин бир лаҳза соғар заврақин,
Баҳри ғамдин истасанг махлас бу даҳри дун аро.

Баҳр мавжидин мушавваш бўлмасун деб хотиринг,
Мавж урар юз баҳри ғам бу хотири маҳзун аро.

Дур бўлур баҳр ичра пинҳон, назмидин шаҳ мадҳида,
Баҳр ёшурмиш, Навоий, ҳар дури макнун аро.

Луғат

1. **Заврақ** – қайиқ.
2. **Жайҳун** – Амударё.
3. **Ахтари саъд** – бахт юлдузи.
4. **Ҳилол** – янги ой.
5. **Гардун** – чархи фалак, осмон.
6. **Меҳр** – қуёш.
7. **Мардум** – одамлар, бу ерда кўз қорачиғи.
8. **Пурхун** – қонга тўла, қонли.
9. **Жўнг** – кема.
10. **Амора** – одам ташиш учун туяга ортиладиган кажава.
11. **Ҳомун** – саҳро, чўл.
12. **Соғар** – шароб ичадиган коса, пиёла, қадаҳ.
13. **Махлас** – халослик, қутулиш.
14. **Даҳри дун** – дунё.
15. **Мушавваш** – паришон, ташвишли, бесаранжом одам.
16. **Маҳзун** – ғамли, ташвишли.
17. **Макнун** – яширин, дурри макнун – садаф ичидаги марварид.

Байтларнинг насрий баёни

1. Куёшдай юзи порлоқ ул гўзал Амударёда қайиқ ичида сайр қилмоқда деманг, балки гўё янги ой ўроғи ўртасида осмонни кезаётган бахт юлдузи деб айтинг.

2. Амударёда ул ой кема ичида сайр этаяптими ёки одамлар янги ой билан қуёш аксини дарёда кўрмоқдалрми, билмай қолдим.

3. Кемадан ҳар дамда рангли суюқлик – қизил шароб менинг ҳижронда оқаётган қонли кўз ёшимдай оқаётир. Кемадаги ёр (шу боис) қонли кўз ичидаги корачиққа ўхшайди.

4. Эй Мажнун, нари бор, ахир кажавасига Лайли ўтирган туянинг суръати ул отнинг кемаси (қайиғи)дай тез эмас.

5. Бу пасткаш дунё ғами денгизидан қутулмоқчи бўлсанг хумнинг гирдобидан бир лаҳза қайиқ мисоли май косасини олма.

6. Ушбу денгиз (ғам денгизи)дан сенинг хотиринг паришон бўлмасин деб бу ҳазин ва ғамли дилимда юз денгиз ғами тўлқинланади.

7. Дур денгиз тубида яширингандай, шоҳ мақтовидаги Навоийнинг назмини денгиз ҳар бир яширин гавҳар ичига беркитмиш.

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Етти байтли мазкур ғазални икки қисмга ажратиш мумкин: а) 1-4 байтлар ва б) 5-7 байтлар. Аввалги қисм байтларда маҳбубанинг Жайҳун (Амударё)да кемада сайру саёҳати тасвирланган. Дарёдаги кема (қайиқ) ва унда ўтирган маҳбуба осмонда сайр этадиган ҳилол ва ёрқин бахт юлдузига ўхшатилган. Ғоят чиройли ташбеҳ! Бу Навоий хаёлоти, бадиий санъаткорлигининг мўъжизаларидан биридир. Лайли минган туянинг саҳро кемасига ўхшатилиши ҳам жозибали. Зотан, туяни

сахро кемаси дейиш халқ орасида машҳур. Лекин Навоийнинг мақсади фақат туяни саҳро кемасига ўхшатиш эмас, балки дарёда кемада сайр қилаётган ёрининг Лайлидан гўзалроқ экани, ҳатто кеманинг суръати карвондан тезроқ эканини таъкидлаш бўлган.

Ғазалнинг иккинчи қисмида шоир завқли ташбеҳлар тасвиридан бирданига андуҳли оҳангга ўтади ва *денгиз, тўлқин, қайиқ, гирдоб* сўзларини ошиқнинг изтиробли кечинмаларини ифодалашда қўллайди. Афтидан, дарёда сайр этаётган ёрга етишиш дарди ошиқни қийнаб, умр, дунё, ҳаёт ҳақида ўйлашга мажбур этгандай бўлади ва май сақланадиган идиш – хумни денгизга, пиёлани эса қайиққа ўхшатиб, дунё ғамидан халос бўлишнинг бирдан-бир йўли шу майдан ичиб, ҳамма ғамни унутишга чорлайди. Албатта, май, хум, соғар бу ерда тасаввуфий маънога эга, яъни: май – илоҳий ишқ, тажалли – ёр нуридан баҳра олиб, ҳол мақомига эришиш, хум – илоҳий тажаллий манбаи, орифи комил кўнгли, соғар – шу нурдан баҳра олиш, мушоҳадага берилиш – илоҳий насиба.

Шоир қаҳрамони ана шу насибага интилиб, юз ғам денгизи дуч келса ҳам рози бўлишга тайёр.

Хуш, бу қисмлардаги ғоялар орасида қандай боғланиш бор? Боғланиш шуки, биринчи қисмда зоҳирий ҳаёт гўзаллиги шавқу завқи тасвирланган бўлса, иккинчи қисмда ботиний ҳаётга ташналик акс этган. Аслида ҳар икки жиҳат ҳам бир-бирига боғлиқ. Мажоз – ҳақиқат, ҳақиқат – мажоз бўлгач, зоҳирдан ботинга ва ботиндан зоҳирга қараб бориш ҳам мантиқий ҳолдир.

7-ғазал

Кўнглум ўртансун агар ғайрингға парво айласа,
Ҳар кўнгул ҳамким санинг шавқингни парво айласа.

Ҳар киши васлин таманно айласам, навмид ўлай,
Ҳар киши ҳамким сенинг васлинг таманно айласа.

Ўзгалар ҳуснин тамошо айласам, чиқсун кўзум,
Ўзга бир кўз ҳамки ҳуснунгни тамошо айласа.

Ғайр зикрин ошкоро қилса, лол ўлсун тилим,
Қайси бир тил ҳамки зикринг ошкоро айласа.

Рашкдин жонимға ҳар наргис кўзи бир шуъладур,
Боғ аро ноғаҳ хиром ул сарви раъно айласа.

Йўқ оғиздин нукта айтур маҳвашимдек бўлмағай,
Гар қуёш ҳар заррасидин бир Масиҳо айласа.

Офият жонимға етти, эй хуш ул муғким, мени
Бир қадаҳ бирла харобот ичра расво айласа.

Келтурунг дафъи жунунимға парихон, йўқ табиб,
Ким ул ансабдур пари ҳар кимни пайдо айласа.

Субҳдек бир дамда гардун қўймағай осорини,
Ноғаҳ аҳли сидқ кўнгли меҳрин ифшо айласа.

Даҳр шўхига, Навоий, сайд бўлма нечаким,
Кун узори узра тун зулфин мутарро айласа.

Луғат

1. **Ғайр** – ўзга, бегона, дунё.
2. **Парво** – эътибор.
3. **Таманно** – орзу.
4. **Навмид** – ноумид.
5. **Сарви раъно** – гўзал қоматли маҳбуба.
6. **Нукта** – сўз, ҳикматли сўз.

7. **Маҳваш** – ой юзли, ойдай.
8. **Офият** – тинчлик.
9. **Муғ** – оташпараст руҳоний, тасаввуфий маънода ориф инсон.
10. **Харобот** – хароб бўлган жой, тасаввуфий маънода: пири комил ҳузури.
11. **Жунун** – девоналик, жиннилик дарди.
12. **Парихон** – афсунгар, дуохон, азойимхон.
13. **Ансаб** – энг муносиб, лойиқроқ.
14. **Осор** – асарлар, белгилар, излар, нишоналар.
15. **Аҳли сидқ** – валий инсонлар.
16. **Ифшо** – фош қилинган, очилган, ошкора.
17. **Узор** – юз.
18. **Мутарро** – тозаланган.
19. **Даҳр шўхи** – дунё гўзали, дунё безаги, ҳаёт.
20. **Сайд** – ов.

Байтларнинг насрий баёни

1. Сендан ўзгага эътибор қилса, кўнглим ўртаниб ёнсин, сенинг шавқингни пайдо қилган бошқа кўнгиллар ҳам ўртансин.

2. Бошқа маҳбубалар васлини истасам, ноумид бўлай, Сенинг васлингни тилаган ҳар бир киши ҳам шундай бўлсин.

3. Агар ўзгаларнинг ҳусну жамолига маҳлиё бўлиб боқсам, кўзим чиқсин, сенинг ҳуснингни тамошо айлаган бошқа кўз ҳам оқиб тушсин.

4. Сендан бошқанинг номини айтсам, тилим тутилсин, номингни зикр этган бошқа тил ҳам шундай бўлсин.

5. Агар ул раъно қоматли нигорим боғ аро сайр айласа, наргисдай чиройли кўзлари рашкдан жонимга шуълалай бўлиб ёндиради.

6. Қуёш ҳар заррасидан бир Исо яратса ҳам у менинг тор оғизли (оғзи кўринмайдиган) ой юзли гўзалимдай бўлолмайди.

7. Хурсандман ул пири комилданки, бир қадаҳ май тутиб (илоҳий муждадан баҳраманд этиб), ўз ҳузурида бехуду маст этди ва жонимга роҳат, осойишталик бағишлади.

8. Девоналигимнинг даволаш учун дуохон ё табиб келтиринг, чунки кимники бир пари пайкар гўзал шайдо айлаган бўлса, унга шу муносибдир.

9. Агар сидқ аҳли – вали инсонлар кўнгли Унинг меҳрин фош этса, осмон тонг ёғдуси каби ўз нурини бир лаҳза қўймай тўкаверади.

10. Ҳар қанча тун зулфини тозалаб, хушбўй таратиб, кундуз юзига ёпса ҳам, эй Навоий, дунё гўзалига ов бўлма.

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Навоийнинг ушбу ғазалини рашкнома деса ҳам бўлади. Ошиқнинг ўз маъшуқасига ишқи шунчалик кучлики, у ҳеч кимни унга яқинлаштиргиси келмайди, иложи бўлсаю, маҳбубасини барча ғайр ва бегона кишилардан яширса, ҳеч ким у ҳақда гапирмаса, ҳатто номини тилига олмаса. Шу боис ҳар бир байт бир илтижоли қасамдай жаранглайди, яъни ошиқнинг ўзи ҳам ёрдан ўзгага боқмасликка онт ичади. Ҳа, ҳақиқий муҳаббат ана шундай, у фақат севган ёр васфини талаб қилади, ўз ёрини барчадан устун деб билиб, бутун вужуди, фикру ўйи билан ёр ёди билан яшаб, унга талпинади. Рашк ва қизғаниш ахир муҳаббат кучидан нишона. Севмаган одамда рашк бўлмайди.

Аммо Навоий, ҳар галгидай, бу ғазалда ҳам яна ошиқона ҳиссиётлар тасвиридан орифона фикрлар баёнига ўтади, бошқача айтганда, муддаоси пири комил ҳузури эканини қайд этиб ғазални якунлайди.

8-ғазал

Даҳр элидин нафъ агар йўқтур, зарар ҳам бўлмаса,
Марҳам ар йўқтур кўнгулга, ништар ҳам бўлмаса.

Олам аҳлидин агар йўқтур жигаргун соғаре,
Кошки юз минг қадаҳ хуни жигар ҳам бўлмаса.

Маҳвашимким бўлмағай васлидин уммиди ҳаёт,
Хуштурурким жонға ҳажридин хатар ҳам бўлмаса.

Бедилеким бехабар тушгай биров ҳижрониға
Не балодур гаҳ-гаҳе андин хабар ҳам бўлмаса.

Соқиё, неткай мени ул навъ қилсанг масткім,
Ақлу хушимдин нишон, балким асар ҳам бўлмаса.

Ким тузай мастона шоҳи Ғозий авсофида савт,
Бу кўнгул гар бўлса ўз ҳолида, гар ҳам бўлмаса.

Эй Навоий, сен чекарсен оҳ, лекин яхшидур
Ул парийнинг зулфи бу ел бирла дарҳам бўлмаса.

Луғат

1. **Нафъ** – фойда.
2. **Марҳам** – малҳам, дори, даво.
3. **Ништар** – тиғ, жарроҳлик тиғи, найза.
4. **Жигаргун** – жигарранг, қон рангига ўхшаш.
5. **Соғар** – 7-ғазал шарҳига қаранг.
6. **Хуни жигар** – жигар қони.
7. **Соқий** – 7-ғазал шарҳига қаранг.
8. **Авсоф** – таъриф-тавсиф, мақтовлар.
9. **Савт** – куй, оҳанг.
10. **Дарҳам** – паришон бўлган, ёйилган, чирмашган.

Байтларнинг насрий баёни

1. Замона аҳлидин фойда етмайди, аммо қани эди зарар ҳам етмаса; дил дардига малҳам қўймаслар, лекин кошкийди ханжар ҳам санчиб турмасалар.

2. Қизил шароб тўлдирилган коса тутмайдилар, лекин қани эди жигарни қон этувчи юз минг азоблари ҳам бўлмаса.

3. Ул маҳвашки, васлига етиб, ҳаёт гаштин суриш муяссар эмас, лекин айрилиғу ҳижронидан жонга хабар етмаса ҳам яхши бўларди.

4. Бир гўзал ишқига дил бериб, ўзидан бехабар бўлиб қолган ошиқи зорнинг аҳволидан ҳам ҳар замон хабар бўлмаса, қандай мусибат.

5. Эй соқий, мени боданг бирла шундай маст қилгилки, аклу ҳушимдан бирор нишона қолмасин.

6. Балки кўнгил ўз ҳолида бўлса ёхуд беҳол бўлса ҳам Шоҳи Ғозий – Ҳусайн Бойқаро таърифида бир куй яратайким, олам қойил қолсин.

7. Эй Навоий, сен оҳ чекасан, аммо ул паризоднинг зулфи оҳингнинг ели билан чирмашиб, ёйилиб кетмаган бўлса яхши бўларди.

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Ушбу ғазал маълум даражада Навоийнинг ҳасби ҳолини ифодалаб, улуғ шоирнинг атрофидаги замондошларидан зада бўлган кўнглининг дардини ифодалайди. Шу боис дастлабки байтларда нола ва норозилик оҳанги балқиб намоён бўлади. Жафокорлик, нозик қалбларга ништар санчиш фақат Навоий яшаган давр кишиларига хос эмас эди. Ҳамма замонларда ҳам софдил, беғараз инсонлар, айниқса, Навоий каби буюк шоир ва мутафаккирларни атрофидагилар кўролмаган, ҳасад қилиб, зиён етказиш, табъини хира этиш пайида бўлган-

лар. Навоий "Маҳбуб ул-қулуб", "Ҳайрат ул-аброр" асарларида, бир қанча лирик асарларида замона аҳлидан нолиши шундан. "Кимгаким бир вафо қилдим жуз жафосини топмадим", деб нолийди ва афсус чекади шоир. Навоий юзлаб одамларга меҳру мурувват кўргузди, тарбиялади, ўқитди, ҳожатини чиқарди, аммо уларнинг аксари бунинг эвазига шоир шаънига доғ туширдилар, бевафолик қилдилар. Ана шуларнинг ҳаммаси бир улуғ Дард бўлиб Навоий юрагини эзарди ва шеърларига кўчарди. Кошки бу одамлар вафо қилмасалар ҳам, жафоу жабр кўргузмасалар ёки ишқ аҳлининг насибаси шумикин, деб ўксийди шоир. Ана шу дард уни дунёдан зада қилиб, хароботга, идеаллар, эзгу хаёллар оғушига етаклаган.

Яна бир муҳим ишора шуки, шоир ана шу кайфиятда султон Ҳусайн Бойқаро васфини тилга олади, унинг шеърларини қўмсайди. Демак, Султон Ҳусайн Бойқаро нафақат шоҳ, мамлакат ва миллат сардори, балки Навоий каби дили Дардга тўла инсонларнинг маънавий ҳамдарди, таскин ва тамкин берувчиси бўлган. Зеро, пок дил пок дилга талпинади.

9-ғазал

На хуш бўлғай иковлон маст бўлсақ васл боғинда,
Қўлум бўлса анинг бўйнидаю оғзим қулоғинда.

Даме васл ичра волиҳлиғ била рухсорим эгнида,
Яна бир дам ниёзу ажз ила бошим аёғинда.

Тутуб гоҳе занахдонин мукаррар айласам бот-бот,
Кўруб гуллар очилғон бодадин рухсори боғинда.

Шимиб ютсам гаҳе ҳайвон суйидек завқдин, кўргоч
Тарашшуҳ бодадин гул яфроғи янглиғ дудоғинда.

Гаҳе кўз суртаримда, йўқса ҳар ён шодлиғ ашким
Гул узра қатра шабнамлар кеби сиймин сақоғинда.

Гаҳе бехудлуғумдин сесканиб тутсам адаб расми,
Белига чирмашурда шавқнинг ифроти чоғинда.

Не келса тонгла келсин, бир тун усрук ётса ҳам хушдур
Киши гул чоғи бир гул хирманин тортиб қучоғинда.

Қачон даврон манго бир бўйла ишратни раво кўргой,
Ки ўргатмиш мени ўртарға ҳижрон дарди доғинда.

Навоий, сен киму ишрат майи билмасмусенким, ит
Агар қон ичса ҳам боши керактур ўз ялоғинда.

Луғат

1. **Вола** – мафтун, шайдо.
2. **Ниёз** – талабгорлик, эҳтиёж, илтижо.
3. **Ажз** – ожизлик.
4. **Занахдон** – ияк, жағ, сақоқ. Тасаввуфий маънода маҳбуб лутфи.
5. **Мукаррар** – такрор, қайта-қайта.
6. **Бода** – ичимлик, май. Тасаввуфий маънода илоҳий нусрат ва ишқ.

7. **Рухсор** – юз.
8. **Ҳайвон суйи** – Хизр ичган абадий тириклик суви.
9. **Тарашшуҳ** – суюқликнинг сизиб чиқиши, намоён бўлиши.
10. **Дудоғ** – лаб.
11. **Сиймин сақоқ** – кумушдай ияк.
12. **Ифрот** – ҳаддан ошиш, чегарадан чиқиш.
13. **Ялоғ** – итлар овқат ейдиган идиш, ялоқ.
14. **Усрук** – маст, сархуш.

Байтларнинг насрий баёни

1. Иккаламиз васл боғида дийдор кўришишдан, ишқ ғалабасидан шоду хуррам оламни унутиб бехуд бўлсак, қўлим ёрнинг бўйнидаю, оғзим қулоғида бўлса, қандай яхши бўларди.

2. (Шунда) бир нафас васл шайдолиғи ичра юзимни эгнига суртиб, яна бир нафас илтижо билан унинг оёғига бошимни қўйсам эди.

3. Гоҳида иягини тутиб қайта-қайта силасам ва шароб таъсирида юзи гулшанида очилган гулларни кўриб завқлансам.

4. Гоҳида гул япроғига ўхшаш лабларини ишқ завқидан Хизр ичган тириклик сувини ичгандай шимиб ютсам.

5. Гоҳида шодлигимдан оққан кўз ёшларим кумушдай иягига шабнам қатрасидай томганини кўриб, яна завқим тошса.

6. Гоҳида шавқиму завқим ошганидан одоб қоидасидан чиқиб, белидан қучоғлаб олганимда сесканиб кетсам.

7. Қиёмат куни нима бўлса бўлар, киши гул очилган баҳор айёмида бир гул хирмани – жононани қучоғига олиб бир кеча бўлса ҳам, бехуду маст бўлиб ётса яхшидир.

8. Даврон менга қачон шундай ишратни раво кўрар экан, мени васл хурсандлигига эмас, айрилиқ дарду доғини чекишга ўргатди.

9. Эй Навоий, сен киму васл майининг ишратини суриш қайда. Ахир билмайсанки, ит қон ичса ҳам бошини ялоғидан кўтармайди.

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Бу асарда Навоий лирик қаҳрамони орзуларининг ажойиб тасвири келтирилган. Аммо ана шу хаёлий лавҳаларни шоир реал ва ниҳоят жозибали, жонли гавдалантира олган. Бир-бирига муштоқ севишганларнинг васл боғидаги учрашуви, бир-бири дийдоридан лаззатланиши, ошиқнинг нозик, баъзан эса ўзини тутолмай қилган "қўполроқ" хатти-ҳаракати ўқувчига кучли завқ берадиган даражада таъсирчан, жонли тасвир этилган. Ошиқ ёрининг бўйнига қўлини қўйиб, қулоғига муҳаббатдан сўзламоқда, яна бир лаҳзадан кейин белини қучади, юзларини силайди, лабларидан ўпади, кўзларини ёр юзига суртади. Бу муҳаббатнинг ғалабаси, ширин висол дамларининг нозик ҳолатларини дилкаш ва эсда қоладиган деталлар билан тасвирлаш санъати, Навоий лирик маҳоратининг дурдона намунаси. Тўққиз байтлик ғазалнинг етти байтида севишган қалбларнинг мулоқоти ва бундан роҳатланиши, ажиб инсоний кечинмалар худди буюк бир рассом чизгандай бадиий сўз воситасида етти хил ҳолатда кўрсатиб берилган.

Бироқ саккизинчи байтга келганда, бу тасвир Навоий хаёлининг маҳсули экани маълум бўлади. Шоир бир ўкинч билан: қани эди, замону даврон менга ҳам шундай бир васл дамларини насиб этсайди, ёр васлидан лаззатланиш бир кеча бўлса ҳам бир умрга татигулик, умргагина эмас, икки дунёга арзигулик ва қиёмат куни нима жазо бўлса ҳам, аммо ана шундай висол оқшомидан воз кечмас эдим, деган Хаёмона фикрни баён этади. Бироқ ана шундай ширин дамлар Навоийга ўхшаганларга насиб этиши мумкин эмас, у "ишрат

майидан" маҳрумлигини ғазал мақтаида аламли тарзда сингдириб кетади.

Ўқувчиларда бу ғазалдаги тасвирларда орифона маънолар ҳам борми, деган савол туғилиши мумкин. Зеро, агар *бода* деганда илоҳий файз нусрати ва ишқ назарда тутиладиган *ниёз* Аллоҳга талабгорлик, *мастлик, усрук* – пир сўзидан сархушликни англатадиган бўлса, шу каби *васл, занахдон, лаб* (дудоқ), *бел, ҳайвон суви* каби сўз ва иборалар кўпинча тасаввуфий маънога эга бўлса, унда ғазалдаги тасвирда сўфиёна маъно назарда тутилган эмасми?

Албатта, Навоийнинг бу ғазалида ҳам тасаввуфий маъно бор. Бу хаёлий ҳолатларни пири комилга интилган талабгор кишининг руҳий кечинмалари билан қиёслаш мумкин. Аммо, камина назарида ғазалда дунёвий севги тасвири устунроқ ва умуман олганда эса, шеърида кўрганимиздай, Алишер Навоийнинг ошиқона ғазалларида ҳам орифона маънолар акс эттирилган ва бу "мажоз усулида" ижод қилувчи шоирларда бир қоида, анъана эди.

10-ғазал

Ёраб, улус ниҳони эмастур ниҳон санга,
Не дей ниҳон ғамимки, эрур чун аён санга.

Қайси макон аро сени истайки, кавнда
Сенсиз эмас маконею, йўқтур макон санга.

Амрингдин айру тилга такаллум йўқ, не айб,
Гар ҳамд айта олмаса, бу безабон санга.

Эй кош, топса жону кўнгул онча қурбким,
Жонни кўнгул, кўнгулни фидо қилса жон санга.

Зоҳир қилурда ҳожат эрур ҳазратингда тенг
Султони аcру сойили бехонумон санга.

Изҳори ажз этарда жанобингда бирдурур
Неши синуқ сингак била пили дамон санга.

Чун пашша ожиз ўлдики, юз менча қурби бор,
Ҳайҳот, агар етарни мен этсам гумон санга.

Ҳақ сирридин, Навоий, агар истасанг, нишон,
Жаҳд айлагилки, қолмасун аввал нишон санга.

Ё раб, бу хаста улча таманно қилибдурур,
Чун бор аён санга, неси айлай баён санга?.

Луғат

1. **Улус** – одамлар, халқ, қавм.
2. **Ниҳон** – яширин.
3. **Кавн** – дунё, борлиқ.
4. **Такаллум** – сўзламоқ.
5. **Ҳамд** – мақтов.
6. **Безабон** – тилсиз.
7. **Кош** – кошки.

8. **Қурб** – яқин.
9. **Ҳазратингда** – олдингда, ҳузурингда.
10. **Сойил** – гадо.
11. **Бехонумон** – уй-жойсиз.
12. **Ажз** – ожизлик, бечоралик.
13. **Жанобингда** – олдингда, таъзимингда.
14. **Неш** – ниш.
15. **Пили дамон** – фил, ҳайбатли фил.
16. **Нишон** – белги.
17. **Жаҳд** – курашмоқ, интилиш.
18. **Таманно** – орзу.

Байтларнинг насрий баёни

1. Эй Раббим, одамларнинг яширин сири Сен учун яширин эмас, барчаси Сенга аёндир (шу боис) яширин ғамимдан нимани сўзлайки, у Сенга аёндир.

2. Сени қайси макондан (жойдан) излайки, борлиқда Сенсиз бирор жой топилмайди, аммо Сенинг маконинг йўқ.

3. Сенинг амру фармонингдан ташқари тилга сўз келмайди, шу боис бу тилсиз бандан ҳамдинг – сифатингни таъриф этолмаса айб қилма.

4. Кошки эди, жон ва кўнгил шундай бир яқинликка эришсаки, жонни кўнгил, кўнгилни жон сенга фидо қилса.

5. Агар карамингнинг булоғи жўш урса, замон подшоҳию уй-жойсизнинг ҳожатини тенг чиқарурсан.

6. Ҳузурингда бандаликни изҳор этишда ниши синган пашша билан ҳайбатли фил баробардирлар.

7. Пашша ожизу ҳақир бўлса ҳам мендан юз баробар кўпроқ эътибори бор. Ҳайҳот, агар Сенга етишишни истасам шу пашшачалик қадрим бормикин?

8. Эй Навоий Ҳақ таоло сирридан агар бирор нимани билмоқчи бўлсанг, шунга жаҳд қилгилки, сенинг ўзингдан нишон қолмасин.

9. Ё Раб, бу хаста қулинг, шунча орзу қилибдир, бу Сенга аёндир, уни баён қилишга ҳожат борми?

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Бу ҳам Навоийнинг ҳамд ғазалларидан. Шоир Парвардигор қудрати, улуғворлигини васф этиш баробарида, Унинг сифатларини бир-бир санаб ўтади, чунончи: 1) инсолар юрагида кечаётган фикру ўйлар, сирру асрор Аллоҳ таолога аён, гарчи бу сирларни кишилар ошкор этмасалар ҳам. Шоир айтмоқчики, одамнинг қандай эканини, ахлоқий фазилати, ният-орзулари Худо наздида яширин эмас. Мунофиқ, риёкор ҳар қанча нияти, ички оламини яширмасин, Аллоҳ барини кўриб, билиб турибди. Шу боис дилдаги ғамни ҳам, Аллоҳ билади, уни айтиб, нола чекишга ҳожат йўқ дейди Навоий. Тилнинг гўёлиги, истеъдоду қобилиятни ҳам Унинг Ўзи беради, 2) Аллоҳнинг макони йўқ, аммо ҳамма жойда У бор, ҳозиру нозир. Бирор бир иш, ҳаракат, ўзгариш, ривожу инқироз Унинг амридан ташқарида эмас. 3) Худо оламларни табақаларга бўлгани, ҳар кимга бир насиба бергани аниқ, аммо Унинг лутфу марҳамати олдида барча тенг, балки ниши синган пашша ҳайбатли филдан кўра, оддий бир гадо юрт подшосидан кўра азизроқ ва қадрлироқдир.

Навоий ана шу қиёслардан кейин ўзининг ҳақир аҳволини тилга олиб Аллоҳга муножот этади, караминглан бебаҳра этма деб илтижо қилади. Бироқ бунинг учун, дейди шоир киши буткул Аллоҳ ишқига ғарқ бўлмоғи даркор, яъни фоний, бенишон бўлиши лозим. Буни ғазалдаги *гардиш* ёки *бозгашт* (қайтиш) ҳам дейдилар. Яъни лирик кечинмалар ёхуд орифона – фалсафий мушоҳадалардан сўнг тасвирланган ғояларга ўз муносабатини баён этиш, якуний хулосани баён этиш. Бу ғазал мақтаъида ҳам матлаъда айтилган фикр муаллифнинг ботиний нияти изҳори билан боғлаб юборилган.

11-ғазал

Ёрдин айру кўнгул мулкедурур султони йўқ,
Мулкким султони йўқ, жисмедурурким жони йўқ.

Жисмдин жонсиз не ҳосил, эй мусулмонларким, ул
Бир қаро туфроғдекдурким, гулу райҳони йўқ.

Бир қаро туфроқим, йўқтур гулу райҳон анго,
Ул қаронғу кечадекдурким, маҳи тобони йўқ.

Ул қаронғу кечаким йўқтур маҳи тобон анго,
Зулматедурким, анинг сарчашмаи ҳайвони йўқ.

Зулматеким, чашмаи ҳайвони онинг бўлмағой,
Дўзахедурким, ёнида равзаи ризвони йўқ.

Дўзахеким, равзаи ризвондин ўлғой ноумид,
Бир хуморедурким, анда мастлиқ имкони йўқ.

Эй Навоий, бор анга мундоғ уқубатларки, бор
Ҳажрдин дарди, ва лекин васлдин дармони йўқ.

Луғат

1. **Ёр** – биринчи ғазал шарҳига қаранг.
2. **Маҳи тобон** – тўлин ой.
3. **Сарчашмаи ҳайвон** – тириклик суви булоғи.
4. **Равзаи ризвон** – жаннат боғи.
5. **Хумор** – талвин мақоми, маҳбуба ишқини қўмсаш, касрат паришонларининг кўтарилиши, тажаллийси, яқинлашган ҳолат.
6. **Мастлик** – кўнгилнинг ишқ ғалабасидан бехудлиги, фанодан фанолиқ ҳолати.

Алишер Навоий

Байтларнинг насрий баёни

1. Ёридан айрилган кўнгил худди султонидан ажралган мамлакатга ўхшайди, султони – бошлиғи йўқ мамлакат эса жонсиз жисм кабидир.

2. Эй мусулмонлар жони йўқ жисм (бадан)дан нима фойда, ахир жонсиз жисм гулу райҳони – ҳаёти йўқ қора тупроқдай гап.

3. Гулу райҳони йўқ қора тупроқ эса бамисоли порлоқ тўлин ойи бўлмаган қоронғи тун кабидир.

4. Тўлин ой порлаб турмаган қоронғи кеча оби ҳайвон – тириклик суви йўқ зулматдир.

5. Ҳаёт чашмаси бўлмаган зулмат ёнида жаннат боғи бўлмаган дўзахдекдир.

6. Жаннат боғидан умидсиз дўзах ишқ бодасидан тўймаган, моддий оламнинг рангба-ранг жилоларидан узилмаган, касрат пардаларини батамом ёриб чиқмаган кўнгил кабидир.

7. Эй Навоий, Ёр ҳажридан дарди бор, аммо васл умидидан давоси йўқ одамнинг азобу уқубатлари шунақа бўлади.

Алишер Навоий

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Ажойиб шоирона санъаткорлик намунаси, ўзига хос бир-бирига уланиб кетган ташбеҳлар занжири. Байтлар аро боғланишдан ташқари, мисралар аро мантиқий изоҳ – бадиий шарҳ усули қўлланилган. Ғазалнинг бош ғояси – ёридан айрилган ошиқ кўнгил ҳолатлари ва қийноқларидир. Улуғ шоир ошиқнинг ана шу ҳолатини бирин-кетин султони йўқ юртга, жонсиз жисмга, ҳаёт нишонаси кўринмайдиган қора тупроққа, қоронғи кечага, ер ости зулматга, дўзахга ўхшатади.

Биринчи байт – мақтаъдаги маъно ҳам ўқувчи диққатини дарҳол ўзига тортади: ёрсиз кўнгил султонсиз юрт ва жонсиз жисм каби бузулиш, хароб бўлишга маҳкум. Демак, султон (подшо, раҳбар) мамлакатнинг жони, мамлакат бутунлиги, яшнашининг гаровидир, бошқача айтганда, мамлакат жисм бўлса, подшо унинг жони, ҳаёт бағишловчи кучидир. Бу ерда Навоийнинг муҳим сиёсий-ижтимоий қараши ҳам акс этганини кўрамиз. Кейинги байтлардаги ташбеҳлар ана шу ғояни изоҳлаш ва мустаҳкамлашга хизмат қилган. Кўнгил бутунлиги Ёр билан, жисмнинг соғломлиги, фаолияти жон билан, мамлакат бутунлиги, ободончилиги одил ва доноҳ билан. Бу ерда “сарчашмаи ҳайвон”, “зулмат” иборалари алоҳида изоҳни талаб қилади. Навоий ушбу ташбеҳ орқали Хизр пайғамбар афсонасини назарда тутмоқда. Ривоятга кўра, ер остида зулмат (қоронғилик) дунёси бор бўлиб, унда оби ҳаёт булоғи мавжуд. Ана шу булоқдан ичган одам ўлмасдан абадий яшайди. Искандар Зулқарнайн ер устидаги дунёни олгандан кейин, ер ости мамлакатини ҳам забт этиб, ҳаёт булоғидан ичиш ниятида ер остига отланади. Аммо Хизр ундан олдин ер остига тушиб, булоқ сувидан ичади ва абадий ҳаётга мушарраф бўлади. Ҳазрат Навоий шу ривоятга ишора қилиб, Ёр враслини абадий ҳаёт бағишловчи булоқ сифатида тасвирлайди. Ёрнинг васли шу боис жаннат боғи ҳузурини билдирса, ҳижрон азобини дўзах азобига тенглаштирилган. Бунда ҳам биз шоирнинг абадий ҳаёт, Буюк комиллик фароғатига интилган қалби пок инсонлар армони тасвирини кўрамиз.

12-ғазал

Эй насими субҳ, аҳволим дилоромимға айт,
Зулфи сунбул, юзи гул сарви гуландомимға айт.

Буки лаъли ҳасратидин қон ютармен дам-бадам,
Базми айш ичра лабо-лаб бодаошомимға айт.

Ком-талху бода-заҳру ашк рангин бўлғанин
Лаъли ширин, лафзи рангин, шўхи худкомимға айт.

Шоми ҳижрон рўзгоринг тийра нечун қилди, деб
Сўрмағил мендин бу сўзни, субҳи йўқ шомимға айт.

Ул пари ҳажрида нангу номкими тарк айладим,
Кўнгул отлиғ ҳажр водийсида бадномимға айт.

Эй кароматгўй, ишим оғози худ исён эди,
Шамъи раҳмат партави еткайму анжомимға айт.

Йўқ Навоий бедил ороми ғам ичра, эй рафиқ,
Ҳолини зинҳорким кўрсанг дилоромимға айт.

Луғат

1. **Насими субҳ** – тонг ели. Тасаввуфий маънода илоҳий нур тажаллиси.
2. **Сунбул** – хушбўй, ҳалқа-ҳалқа гулли гиёҳ, маҳбубанинг зулфига ўхшатилади.
3. **Сарви гуландом** – гулдай чиройли сарвқомат одам.
4. **Лаъл** – қизил лаб. Тасаввуфий маънода пир сўзининг қиймати, маъшуқа каломининг бебаҳолиги.
5. **Бодаошом** – шароб ичувчи.
6. **Ком** – оғиз, мурод-мақсад, орзу, бахт.
7. **Талх** – аччиқ.
8. **Ашк** – кўз ёши.
9. **Лафз** – сўз.
10. **Худком** – ўз мақсади, фойдасини ўйлайдиган киши.
11. **Тийра** – қоронғи.

12. **Нангу ном** – ор, номус, обрў-эътибор.
13. **Кароматгўй** – башоратчи, ғайбдан хабар берувчи.
14. **Оғоз** – бошланиш.
15. **Исён** – бўйин товлаш, тоатсизлик, гуноҳ.
16. **Партав** – шуъла, порлаш.
17. **Шамъи раҳмат** – Аллоҳ нури, тажаллийси.
18. **Анжом** – охир, якун.
19. **Бедил** – дилсиз, дилини маҳбубага топширган, ошиқ.

Байтларнинг насрий баёни

1. Эй тонг ели, аҳволимни юзи гулдай чиройли, сочи сунбулдай хушбўй, қомати сарвдай тик ва гул каби нозик дилга ором бергувчи ёримга айт.

2. Унинг лаълдай қизил лаби ҳасратидан бот-бот қон ютишимни қизил майдан пиёлани лиммо-лим тўлдириб ичаётган ва айш қилаётган маҳбубимга етказ.

3. Оғзим аччиқ (ёки бахтим қора), ичаётган бодам заҳар, қон йиғлаётганимни лаъли лаби ширин, сўзлари гўзал ва ранг-баранг, ўзига бино қўйган шўхи жононимға айт.

4. Ҳижрон шоми хаётингни нега қоронғи қилди деб мендан сўрама, буни тонги йўқ шомимга айттин.

5. Паридай ул гўзал маҳбуба фирокида ор-номусдан айрилганимни ҳижрон водийсида оввора кўнгил отлиғ бадномимга айт.

6. Эй башоратчи, менинг ишимнинг бошланишининг ўзи итоатсизлик, саркашлик (гуноҳ) эди, аммо охирида шамъи раҳмат – илоҳий файз нури етадими менга, шундан хабар бер.

7. Эй дўст, Навоийнинг ғам ичида дилсиз орому карори йўқ, бу аҳволимни агар кўрсанг, албатта, дилоромимга айт.

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Ошиқона бу ғазалда севгувчи қалбнинг фиғону ноласи акс этган. Ёр узоқда, у шодлик боданўшлиги, ҳаёт

гаштини суриш нашидаси билан банд. Ошиқ эса ҳижрон азобини тортмоқда, у шу аҳволидан ёрини хабардор этмоқчи бўлади, бунинг учун тонг шамолига мурожаат этади.

Умуман тонг (субҳ) тамсили, тонгга мурожаат Шарқ шоирларида анъанавий усуллардан ҳисобланиб келган. Бироқ Навоийда бу усул янги тасвирий воситалар билан намоён бўлган. Шоир ошиқ аҳволи ва маъшуқанинг бепарволигини ташбеҳлар тазоди — қиёслаш йўли билан очиб беради. Айни вақтда бу ёр жамоли — васфини ҳам ўз ичига олган.

Ёрнинг юзи гулга, зулфи (ҳалқа сочи) хушбўй гиёҳ сунбулга, қадду қомати тик ўсган чиройли сарв дарахтига ўхшатилган. Ошиқ ҳижронда аламлар ютади, у ҳам бода ичида, аммо бу унинг учун заҳардай аччиқ, ҳар замон ёрнинг лаълдай қизил лаби, яъни пурмаъно сўзларини қўмсайди, шу ширин лаблардан ўпиб, роҳатлангиси келади. Мана шундай икки ҳолатни зид қўйиб тасвирлаш кейинги байтларда ҳам давом этган. Олтинчи байт ўзига хос мазмунга эга: Навоий ошиқликни ўзига хос исён деб таърифлайди, яъни маҳбубага бундай шайдолик зоҳирий қоидалар, расм-русумларга тўғри келмайди. Лекин охирида у Илоҳий тажаллий нурига етишиш, шамъи раҳмат шуъласини кўришдан умидвор. Шу мақсад ошиқни овунтиради ва азоблари унутилади.

13-ғазал

Ҳусни ортар юзда зулфин анбарафшон айлагач,
Шамъ равшанроқ бўлур торин паришон айлагач.

Юзни гуллардин безабму бизни қурбон айладинг?
Ё юзунгга тегди қонлар бизни қурбон айлагач?

Тийғ ила пайконларинг етти кўнгул бўлғоч хароб,
Сув қуюб, тухм экдинг, ул кишварни вайрон айлагач.

Қон эмаским ёпти гулгун ҳулла жаннат хозини,
Ишқ мақбули шаҳид айларда урён айлагач?

Ошкор айлаб юзин кўзумни ҳайрон айлади,
Ёшурун олди кўнгул кўзумни ҳайрон айлагач.

Жонда қўйғоч нақди ишқин қилди кўнглумни ҳалок,
Ултурур маҳрамни султон ганж пинҳон айлагач.

Эй Навоий, ишқ агар кўнглунгни мажруҳ этмади,
Бас недурким қон келур оғзингдин афғон айлагач.

Луғат

1. **Анбарафшон** – анбар сочувчи, хушбўй ҳид таратувчи (анбар – балиқ меъдасидан олинадиган юмшоқ мумга ўхшаш хушбўй модда).
2. **Кишвар** – мамлакат, юрт.
3. **Ҳулла** – янги ҳарир либос.
4. **Хазин** – хазина эгаси, хазинабон.
5. **Мақтул** – қатл этилган, ўлдирилган.
6. **Шаҳид** – қурбон бўлган, ўлган.
7. **Урён** – яланғоч.
8. **Ошкор** – намоён этиш, кўрсатиш.
9. **Нақди ишқ** – ишқ, ишқ ҳақиқати, ҳақиқий ишқ.
10. **Ганж** – хазина, бойлик.
11. **Афғон** – дод-фарёд, фиғон.

Байтларнинг насрий баёни

1. Юзида анбардай хушбўй сочини ёйганда (маъшуқанинг) ҳусни яна ҳам ортади, у гўзалроқ бўлиб кўринади, зеро шамчироқнинг ипини кесиб, тозалаб ёйсалар, у яна ҳам равшанроқ ёнади.

2. (Эй Ёр), юзингни гуллар билан безаб, бизни қурбон айладингми ёки бизни қурбон қилаётганингда қонимиз юзингга сачрадими?

3. Кўнглим харобу беҳол бўлганда тийғинг ва кипригинг келиб етти. Гўёки кўнгил мамлакатини вайрон эттач, сув қуйиб янгидан уруғ эккандайсан.

4. Бу қон эмас, балки жаннат хазиначиси ишқ йўлида қатл бўлган шаҳидни яланғочлаб, ёпган гул рангли либосидир.

5. Яширин равишда кўнглим кўзини ҳайрон эттач (Ёр) юзини очиб, кўзимни ҳайрон қилди. (Ёки: юзини очиб кўзумни ҳайрон эттач, яширин равишда кўнглимни забт этди).

6. Ишқнинг нақди – баҳосини жонимга қўйгач, у кўнглимни ҳалок айлади, зотан, агар султоннинг ишонган одами хиёнат қилиб, хазинани яширса (ўзлаштирса), султон албатта уни ўлдиради.

7. Эй Навоий, агар ишқ кўнглингни мажруҳ этмаган бўлса, унда нега оху нола, афғон чекканингда оғзингдан қон келади?

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Ғазал мактаъида Ёр ҳусни таърифи, зулфини ёйганда яна ҳам чиройлироқ бўлиб кўриниши шамъ учини силкитиб тозалаганда равшанроқ шуълаланишига ўхшатилган. Бунда юз, зулф, анбар, шамъ тимсоллари воситасида гўзал юзнинг жилоси, порлаши тасвирланган.

Айни шу юз очилиши, порлаб нур таратиши кейинги байтларда давом эттирилган ва бунинг ошиқ қалбига таъсири муносиб бадиий образлар қиёси орқали хушиқнинг бир тарзда гавдалантирилган. Чунончи, қизил гул ва қон, камон ўқининг учи ва сув, қон ва гулранг либос, ишқ ва ганж ташбеҳларининг мутаносиб рангларидан устакорона фойдаланган. Натижада моҳир рассомнинг ранг тасвиридай мазмунан ҳазин бўлса-да, чуқур орифона маъноси билан кишини ром этувчи лавҳа юзага бўлган. Умуман, ранглар, ташбеҳлар қиёсидан санъаткорона фойдаланиш Навоийнинг севган усулларидан. Ушбу ғазалда эса Ёр жамолининг порлаб кўринишини ва ошиқ кўнглининг бундан изтироби, садоқати тасвирланган. Ошиқ ишқ йўлида қурбон бўлса ҳам мақсадидан қайтмайди, ахир ишқ йўлида шаҳид бўлганлар Аллоҳнинг марҳаматига нойил бўлиб, жаннатнинг гулгун либосини киядилар. Бу байтда ажойиб бир ишора бор: Ҳақ йўлида шаҳид бўлганлар, дейилган ислом манбаларида, кафан қилинмасдан ўз кийимлари билан кўмилиши лозим. Аммо нариги дунёда уларга жаннат гулидан тикилган гулла – гулгун ҳарир либос ҳадя этилади. Демак, Навоий наздида ҳақ ошиқнинг мартабаси ниҳоятда улуғ.

Ушбу ғазал байтларида орифона маънолар ҳам бор. Аммо биз бунга бу ерда тўхтамадик, чунки Навоийнинг поэтик дунёси, бадиий хаёлоти бу ғазалда кенгроқ дунёвийдир.

14-ғазал

Ноумиде мен киби борму экин жононидин,
Жонға етган кўнглидин, кўнгли тутулғон жонидин?

Фард ҳушу сабридин, маҳжур зуҳду илмидин,
Айру шаҳру мулкидин, овора хонумонидин?

Танға меҳнат равзани очқон яқонинг чокидин,
Жонға риҳлат навҳасин тузган кўнгул афғонидин?

Ҳам салоҳ уйин қаро айлаб туганлар дудидин,
Ҳам бало юзин қизил қилғон алифлар қонидин?

Мен дағи бир кун салоҳ аҳли эдим, эй порсо,
Бу уқубатлар аро қолдим биров ҳижронидин.

Жомима ҳар давр қуй, соқий, ҳалоҳил заҳриким,
Таҳ-батаҳ қондур ичим тоси нигун давронидин.

Эй муғанний, туз мақоми навҳаким, чиқмоқдадур,
Хаста жон жисм уйи отлиғ кулбаи аҳзонидин.

Жон берур ҳар дам Навоий, не ажаб гар берса жон
Қулки айрилғой бегидин, бек неким, султонидин.

Ростлиқда сарви озоде йигитлик боғидин,
Покликда лаъли рахшоне эранлик конидин.

Луғат

1. **Фард** – якка, ёлғиз, ажралган.
2. **Маҳжур** – айриликда, ҳижронда қолган одам.
3. **Меҳнат** – азоб-уқубат, машаққат, қийноқ.
4. **Равза** – эшик, дарча, мўри.
5. **Риҳлат** – кўчиш, нариги дунёга сафар.
6. **Навҳа** – нола, фиғон, куй.
7. **Салоҳ** – тузатилган, парҳезкорлик, тўғрилик.
8. **Бало** – офат, бадбахтлик, зарар, жафо.

9. **Порсо** – парҳезкор, тақводор одам.
10. **Давр** – бу ерда май косасининг ўтирганлар даврасида навбат ба навбат айланиб келиши назарда тутилган.
11. **Таҳ-батаҳ** – ич-ичигача, буткул.
12. **Тоси нигун** – осмон (тўнтарилган идиш).
13. **Муғанний** – чолғувчи, қўшиқчи.
14. **Сарви озод** – тикка ўсадиган дарахт тури.
15. **Эран** – мард, тариқатга ўзини бағишлаган киши.
16. **Ҳалоҳил** – ўлдирувчи, қотил.
17. **Туған** – доғ, яра, жароҳат изи.

Байтларнинг насрий баёни

1. Мен каби ёр васлидан умидини узган, шу боис кўнгил азобидан жони қийналган, жони эса кўнглидан зада;

2. Хуши ва сабридан жудо бўлган тақво ва илмидан, шаҳру мамлакатидан айрилган, уй-жойидан адашган овора;

3. Ёқасининг йиртилганидан танаси илма-тешик бўлган; ошиқнинг фиғони зўридан ўлим ноласини чеккан;

4. Яралар (доғлар) азобидан осойишталик, соғлиғини хароб этган ҳамда бало зарбаси туфайли оққан қонлардан балонинг ўзининг ҳам юзини қизил қилган одам борми?

5. Эй парҳезкор зоҳид, мен ҳам бир вақтлар кўнгли бутун, ақлу хуши жойида бўлганлар зумрасидан эдим, аммо бир маҳбуб фироқида бу ғаму андуҳлар ичида қолдим.

6. Эй соқий, қадаҳимга ҳар гал навбатим келганда май ўрнига қатл этувчи заҳр қуй, негаки фалак зулмидан ичим қонга тўлгандир.

7. Эй чолғувчи (қўшиқчи), навҳа-айрилиқ ноласини чалким, хаста жоним бу ҳазин, ғамхона жисм отлиғ кулбадан чиқмоқдадир.

8. Навоий, ҳар дамда жон беришга тайёр тур, негаки қул беги, бек нима, султонидан ажралганда жон берса ажаб эмас.

9. Ул санамнинг қадди шундай гўзалки, ёшлик боғининг чиройли дарахти – тик ўсувчи сарвни эслатса, покликда мардликнинг конидан топилган нур таратувчи лаъл сингаридир.

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Ошиқнинг айриликдаги изтироби дастлабки тўрт байтда кетма-кет изтиробли, ҳазин оҳангда тасвирланган. Бу ҳол кейин тўртинчи ва бешинчи байтларда изоҳланади, яъни ноумидлик сабаблари талқини берилади. Умуман олганда, мумтоз адабиётимизда ошиқ ҳолатларини ҳазин ва ғам-алам ичида кўрсатиш ўзига хос анъана эди. Бунинг икки сабаби бор: бири шуки, мумтоз шоирларимиз, жумладан, Алишер Навоий идеаллар – орзу-армонларга ошуфталик, маъшуқага етишиш дарду изтиробида қалам тебратганлар. Идеаллар билан реал ҳаёт эса кўпинча мувофиқ келмайди, Навоийнинг ўзи қайд этганидай, "аҳли замондан яхшилик" кутиш, вафо исташ хато. Аммо кўнгил ўзгармас, содиқ ва вафодор ёр истайди, дардкаш, дилга малҳам, тангроҳат берувчи, нафақат ҳиссий кечинмалар, балки муборак ва улуғвор ғояларга шерик, ҳаммаслак кишини қўмсайди.

Иккинчи томондан, юқорида қайд қилинганидай, ҳар бир "реал тасвирлар", яъни мажозий образлар талқини тагида, илоҳийликка – Ҳақиқатга интилувчи ошиқ қалби кечинмалари ётади. Ҳақиқатга ошиқлик эса реаллик орқали борар экан, реалликнинг синовлари – қийноқларини бошидан ўтказиши муқаррар. Келтирилган ғазалда ҳам бунга ишоралар анча. Масалан, жонон – бу Мутлақ руҳ, унга етишгунча ошиқда умидсизлик ҳам, ноумидлик ҳам бўлаверади, то тажаллиёт нурини идрок этмаса, талпинишлари давом этаверади. Шу йўлда у девоналардай бехуду бесабрдир. Навоий қаҳра-

монни ҳам аввалида хотиржам, ақлу ҳуши жойида, расм-русумлар, ахлоқу одоб доирасида ўзини тутадиган одам бўлган. Аммо илоҳий ишққа гирифтор бўлгач, хонумони, бору йўғини унутади. Кўнгил уйи бузилади, саломатдан паришонликка юз тутади. Тўртинчи байтда "вало" сўзи орқали сўз ўйини ясалган: "бало" ошиқни синаш учун юбориладиган синов ва ҳамда маъшуқнинг ўзи маъносида келади. Бу сўз араб ёзувида қуйидаги шаклга эга:

Бундаги алиф эса, баланд қомат, гўзал маҳбуба қаддига ишорадир. Шоир "алифлар" деб ўқ (пайкон)га ҳам ишора қилган. Яъни маҳбуб отган ўқлар юракка тегиб, сачраган қонидан унинг ўзининг юзи ҳам қизил бўлади, демокчи. "Қон" сўзи кейинги байтларда борлиги шу тасвирнинг ёрқинроқ қилиб берилганидир. Маъшуқа гўзаллиги, аммо бевафолиги, бундан ошиқнинг қийналиши бир-биридан чиройли, шу билан бирга, бир-бирини қувватлантирадиган ва муболағали ҳолати тасвирланиб, ўқувчини мафтун этадиган ширик тасвир юзага келтирилган.

15-ғазал

Ёридин ҳеч ким менингдек зору маҳжур ўлмасун,
Жумлаи оламда расволиққа машҳур ўлмасун.

Мен бўлай овора то ишқимдин айлаб гуфтугўй,
Оти онинг ҳар киши оғзиға мазкур ўлмасун.

Жонима бедоду зулмни, ё Раб, ул миқдор қил,
Ким аниң ошиқлиғи ҳар кимга мақдур ўлмасун.

Мен худ ўлдум, лек ҳар ошиқки бордур покбоз,
Навҳа тортиб мотамим тутмоққа маъзур ўлмасун.

Панд ила кўнглум уйин қилма иморат, эй рафиқ,
Бизни бузди ҳаргиз ул, ё Рабки, маъмур ўлмасун.

Кечалар ул гул чекар эрмиш қадаҳ, эй тонг ели,
Воқиф ўл, ҳолимни айтур чоғда махмур ўлмасун.

Ёр васлиға қувондим, қовди кўйидин мени,
Эй Навоий, ҳеч киши давлатға мағрур ўлмасун.

Луғат

1. **Зор** – бечора, интизор.
2. **Маҳжур** – ҳижронда, айрилиқда.
3. **Гуфтугўй** – сўзлаш, гапириб юриш.
4. **Мазкур** – тилга олиш, зикр этиш.
5. **Мақдур** – қудратга эга, имконият, қудрат доирасида.
6. **Покбоз** – содиқ ва ғаразсиз ошиқ, ҳалол.
7. **Маъзур** – обод этувчи, тузатувчи.
8. **Иморат** – тузатиш, обод этиш, уй-жой.
9. **Рафиқ** – ўртоқ.
10. **Маъмур** – обод, тузатилган.
11. **Қадаҳ чекмоқ** – қадаҳда май ичиш.
12. **Махмур** – хуморли, маст.
13. **Қовди** – қувди.
14. **Кўй** – кўча, гузар.
15. **Ўлмасун** – бўлмасун.

Байтларнинг насрий баёни

1. Ҳеч ким мен каби ёридан айрилиб, зору нола қилмасин, бутун оламда маломатга қолиб, беобрў бўлмасин.
2. Майли мен унинг ишқини ҳикоя қилиб, оғизларга тушиб, овора бўлайин, минг-минг розиман. Аммо унинг оти ҳар кимнинг тилида айтиладиган бўлмасин.
3. Ё Раб унинг зулму ситамини жонимга шунчалик кўп етказгинки, унга ошиқ бўлишни бошқаларнинг қурби етмасин, яъни бу ошиқлик бахти бошқаларга насиб этмасин.
4. Мен-ку унинг ишқида ўлдим, лекин содиқ ошиқлар менинг мотамимга оҳу нола чекиб, аза тутишга ўзини мажбур қилмасин.
5. Эй дўст, насиҳатларинг билан кўнглимни кўтаришга уринма (кўнглим уйини тузатаман деб ўйлама), кўнглимиз уйини ул бевафо бузди, илоҳо, бу бузилган иморат ҳеч обод бўлмасин.
6. Эй тонг ели, гул юзли санамим, кечалари қадаҳда май сузиб ичармиш, сен ҳушёр бўл, менинг ҳолимни унга айтаётганингда, у маст бўлмасин (чунки маст чоғда қулоғига гап кирмайди, эътибор қилмайди).
7. Ёрнинг васлига етиб, қувондим, аммо у (аччиғланиб) мени қувиб юборди. Эй Навоий, ҳеч киши давлатга мағрур ўлмасин.

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Бу ғазалда мураккаб иборалар, сўз ўйини ёхуд кочиримлар йўқ. Навоий бунда ҳам содда ва равон бир усулда ошиқнинг ёр айрилиғида кўнглидан кечган ҳиссиётларини, ҳасратли оҳангда баён этган. Ошиқ зору саргардон, атрофдагилар уни маломат қиладилар, устидан кулишадилар. Аммо у бундан хафа эмас, аксинча, унинг ёрига ишқи шунча зўрки, не бало келса чидашга тай-

ёр, майли мен расво бўлайин, девона, телба деб устимдан кулсинлар, лекин унинг номини тилимдан қўймагайман, қанча азоб бўлса ҳам чидайман, фақат унинг номи бошқалар оғзига тушмасин, бошқалар унинг ишқи дардини чекиш бахтига муяссар бўлмасин, деб Аллоҳга илтижо қилади ошиқ. Бу муҳаббатнинг кучи, севги садоқатининг изҳори. Ошиқ ёрини қизғанади, у фақат меники, менинг бахтим, менга ҳеч ким шерик бўлмасин дейди. Бешинчи байт анъанавий равишда "бозгашт" (қайтиш) бўлиб, ошиқ ёрига бўлган беғубор ҳисларини шиддатли оҳангда, қиёсли ташбеҳлар билан изҳор этгач, бировларнинг унга насиҳат қилиб бу йўлдан қайтаришларини хохламайди. Аксинча, ошиқнинг бахтиёрлиги айни ана шу беҳуду расволик, висол йўлидаги аламлар чекишидадир. Шу боис ишқ билан бузилган кўнгил уйини ишқдан халос бўлишга чорловчи панд эмас, балки ишқнинг ўзи тузатади. Мана шундай тасвирлар билан ғазал мақтаъида яна бир ҳолат чизилади: ошиқ ёр васлига етиб, хурсанд бўлганда, ёри уни ҳузуридан қувиб юборади. Яъни маҳбуб ҳузури доимий ором ва шодлик жойи эмас, у нозик табъ подшолардай озгина "беадаблик"ка ҳам чидамайди. Яъни айрилиқ ҳам, васл ҳам ошиқ учун синов, дарддир.

16-ғазал

Жунун водийсиға мойил кўрармен жони зоримни,
Тилармен бир йўли бузмоқ бузулғон рўзғоримни.

Фалак бедодидин гарчи мени хокий ғубор ўлдум,
Тилармен топмағайлар тўтиёлиқға ғуборимни.

Шак эрмас партаве тушгач, уйи ҳам, рахти ҳам куймак,
Чу гўристон гадойи сирмагай шамъи мозоримни.

Деманг қай сори азм этқунг, манга йўқ ихтиёр, охир
Қазо илгига бермишмен инони ихтиёримни.

Туганди ашки гулгун, эмди қолмиш заъфароний юз,
Фалак зулми бадал қилди хазон бирла баҳоримни.

Диёрим аҳли бирла ёрдин бошимға юз меҳнат,
Не тонг бошим олиб кетсам, қўюб ёру диёримни.

Ёмон ҳолимға бағри оғриғой ҳар кимсаки кўргай
Бағир парголасидин қонға булғанған узоримни.

Ҳаётим бодасидин саргаронман асру, эй соқий,
Қадаҳға заҳри қотил қуй, дағи дафъ эт хуморимни.

Жаҳон таркини қилмай чунки тинмоқ мумкин эрмастур,
Навоий, қил мени озод ўртаб йўғу боримни.

Луғат

1. **Жунун водийси** – жиннилик, девоналик саҳроси, беҳудлик – ошиқлик, ошуфталик дунёси. Мажнун ҳолатига ишора.
2. **Хокий** – тупроқдан ясалган.
3. **Тўтиё** – сурма каби кўз дориси, руҳнинг кукуни.
4. **Рахт** – асбобу анжом, тўшак, кийим-кечак.
5. **Қазо** – илоҳий ҳукм, тақдир.
6. **Илик** – қўл.
7. **Инон** – юган, лажом.

8. **Ашк** – кўз ёши.

9. **Заъфароний** – сариқ, гуллари сариқ рангли хушбўй гиёҳ дори. Кўп истеъмол қилган кишининг ранги сарғаяди, заифлашади.

10. **Бадал** – алмаштириш.

11. **Паргола** – бўлак-бўлак, парча-парча.

12. **Узор** – юз.

13. **Бода** – олдинги шарҳларга қаранг.

14. **Сирмамоқ** – юлиб олмоқ, чимчиламоқ.

15. **Бедод** – зулм, жабру жафо.

Байтларнинг насрий баёни

1. Нола-фиғонлар қилаётган харобу дардкаш жонимни девоналик водийси сори боришга мойил кўраяпман. Бу аҳволда бузилаётган хону моним, рўзгоримни бира тўла вайрон бўлишини истайман.

2. Гарчи тупроқдан қорилган бу таним фалак зулми туфайли ғуборга айланган бўлса-да, лекин бу ғуборимни ҳеч ким ҳатто кўзига суртмовчи бўлганда ҳам топишларини хоҳламайман.

3. Қабристонда яшовчи гадо агар мазорим устидаги шамънинг учини юлиб олганда, кулбаси ҳам, кўрпатўшаги, асбобу анжоми ҳам куйиб кетишига шубҳам йўқ.

4. Қайси томонга сафар қиласан, деб сўраманг, чунки менда ихтиёр йўқ, ихтиёрим тизгини қазо қўлидадир.

5. Йиғлайвериб, қонли ёшларим ҳам тугади, энди заъфар гулидай сарғайган юзим қолибдир, нима қилайки, фалакнинг зулму жафоси баҳоримни хазон – кузга алмаштирди.

6. Диёрим аҳли ҳам, ёр деб севганим ҳам бошимга юз кулфату азоб келтирдилар, шунинг учун агар ёру диёримдан кечиб, бошимни олиб кетсам ажабланманг.

7. Кимки менинг бағрим пора-пора бўлганидан қонга бўлганган юзимни кўрса, ёмон ҳолимга ачиниб, юраги оғрийди.

8. Эй соқий, ҳаётимнинг майидан беҳад безор ва беҳуду паришонман. Қадаҳга май ўрнига заҳардан қуй-да, мени бир йўла хумордан ҳам, сархушликдан ҳам халос эт.

9. Зеро дунёни тарк этмасдан, киши тинмайди, эй Навоий, мени бир йўла йўғу боримдан қутқар.

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

"Ғаройиб ус-сиғар" девонидан жой олган ушбу ғазал [illegible] [illegible]лари, хазин, аммо қудратли бир инсоний дарднинг инграши билан ажралиб туради. Бу ғазал асрлар давомида қўшиқ қилиб куйланган, ҳозир ҳам у хушовоз ҳофизларимиз ижросида баланд пардаларда жаранглаб, қалбларни ларзага келтиради.

Навоий гўё кўнгил кечинмалари, ҳаётга ошуфта ва айни пайтда унинг зарбаларидан эзилган қалб ноласини куйлаган. Шеърни ўқиганда фалак жафоси, қазо [illegible] ҳаёти чеккан аламлар, ёрга етолмаслик азоби қўшилиб улкан Дард бўлиб портлагандай туюлади. Бир томондан, муҳаббат қийноқлари, ҳижрон азобидан ҳайрону саргардонлик. Иккинчи томондан, давр аҳлининг нобоблиги, ошиқ аҳволини англамаслиги, жафо қилишлари, "юз меҳнат" тошини ёғдиришлари лирик қаҳрамонни (демак, Навоийнинг ўзини ҳам) руҳан эзади, у ана шу нотанти замон ва нобоб маконни кечиб кетмоқчи! Бундай руҳий азоб айниқса, улуғ мутафаккир, бемисл шоир, буюк ниятлар йўлида тунни тун, кунни кун демай, ижод қилаётган, инсонларга фақат яхшилик қилишни одат қилиб олган ҳазрат Навоийни эзарди. Айнан шунинг учун унинг асарларида [illegible]дан кўра ғам, фараҳли дамлар тасвиридан кўра

инсон нуқсонларидан задалик, фожеъ кайфият етакчилик қилади. Иккинчи томондан, Навоий нафақат инсонлар, турли тоифа ва табақа кишиларини ўрганди, балки у дунёнинг ўзини, умрни, ҳаёт моҳиятини мушоҳада этади. Ҳаётда таянч-ҳақиқат излаш, бир қониш, руҳий-маънавий асиллик булоғидан баҳрамандликни топмоқчи бўлади. Аммо, афсус, дунёда буни топиш имкони йўқ. Шу боис орифларга қўшилиб, барчасидан озод бўлишга даъват этади. Албатта, Навоий сўфий эмас, умр бўйи у Хусайн Бойқаро хизматида бўлди, давлат хизматини адо этиб, шеър ёзишни ҳам бир кун бўлсин, канда қилмади.

Аммо унинг лирик қаҳрамонининг кайфияти орифлар, мажнунсифат ошиқлар кайфиятига эш. Бу Навоийнинг идеали, эрк ҳақидаги орзуси эди. Келтирилган ғазалнинг мақтаъи шундан далолат беради.

17-ғазал

Тийра кулбамға кириб, жоно, ўлумдин бер нажот,
Зулмат ичра Хизрға ул навъким оби ҳаёт.

Сода кўнглум ичра лаълингнинг хаёли тушгали,
Шишадуркум, анинг ичига солмишлар набот.

Оразинг меҳрида оғзингдур гадолиғ қилғоним,
Ҳақ сени хуршид қилмиш, заррае бергил закот.

Ул кўнгулдан бош чиқармиш ҳар тараф пайконларинг,
Кун боласидек бўлубтуркум, бўлур темурқанот

Васл умидиға тилармен умр, лекин войким,
Сенсизин кўрсам тирикмен, ўлтирур мени уёт.

Истасангким, ул қуёш чиққач санга қилғай тулуъ
Эй кўнгул, ғам сели еткач, тоғдек тутқил сабот.

Ишқинг ўтин гар Навоий десаким айлай рақам,
Сўздин куяр қалам, қурур қора, эрир давот.

Луғат

1. **Тийра** – қоронғи.
2. **Зулмат** – афсонага кўра ер ости мамлакати, қоронғи ер ости.
3. **Оби ҳаёт** – қоронғи ер ости мамлакати чашмаси, абадий ҳаёт бағишловчи сув.
4. **Сода** – тоза, шаффоф, тиниқ.
5. **Закот** – исломда мол-мулк солиғи.
6. **Пайкон** – камон ўқининг ўткир учи, найза, ўқ.
7. **Темирқанот** – эндигина қанотларини учишга шайлаётган қуш боласи.
8. **Тулуъ** – офтобнинг нур сочиб чиқиши.
9. **Сабот** – чидам, тоқат.
10. **Қора** – ёзиш учун тайёрланган қора рангли суюқлик, тушь, сиёҳ.
11. **Давот** – сиёҳдон.
12. **Сўз** – сўз ва тафт, ҳарорат.

Байтларнинг насрий баёни

1. Эй жонажон маҳбубам, ер ости зулмат дунёсида ҳаёт суви Хизрга абадий умр бағишлагандай, сен ҳам қоронғи кулбамга кириб, мени ўлимдан халос эт.

2. Лаълдай лабингнинг хаёли софу покиза кўнглимга тушубдир, бу худди шишадан ясалган идишга новвот солинганидай бўлиб кўринади.

3. Юзингнинг қуёши (меҳри)ни тилашдан мақсадим (нуқтадай тор) оғзингдир, Ҳақ таоло офтоб мисоли яратибдир (нурингдан) бир зарра менга закот бер.

4. Ўқларинг (пати билан бирга) кўнглимнинг турли томонидан тешиб чиқибдилар. (Кўнглим) гўё эндигина темирқанот бўлган қуш боласига ўхшаб қолибди.

5.Васлинг умидида Худодан умр тилайман, аммо войким, сенсиз тирик юрганимни кўрсам, уят мени ўлдиради.

6. Эй кўнгил, агар ул қуёш чиққандан кейин сенга нур сочиши (қараши, тажаллий этиши)ни истасанг, ғам сели оқиб келганда, тоғдек сабру тоқат қилиб чидагин.

7. Агар Навоий сенга бўлган ишқини ёзаман деса, сўзи (ҳарорати)дан қалам куяди, сиёҳ қурийди ва сиёҳдон эриб кетади.

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Бу ҳам Навоийнинг мажоз усулида яратган ошиқона ғазалларидан. Аммо қўлланилган ташбеҳлар, тасвирий воситалар ўзига хос тароват, янги жилога эга. Ошиқнинг кўнгли топ-тоза, артилган шишадай шаффоф, шу боис Ёр жамоли бутун товланиши, мафтункорлиги билан унда акс этади. Шоир бу байтда гўзал Ёр лабини лаълга, шу лаълнинг хаёлини шиша идишга солинган новвотга ўхшатган. Дарҳақиқат, новвотни шиша идишда сақлаш халқимизнинг қадимий одатла-

ридан. Аммо лаъл – қизил, рангига кўра у новвотга ташбеҳ бўла олмайди. Навоий эса ана шу номувофиқликни мувофиқлаштириш учун лаълнинг хаёли, яъни лаълдай лаб ҳақидаги ўй-хаёлини новвотга ўхшатган. Бу эса бағоят гўзал, санъаткорона тасвир. Ошиқнинг ички олами ҳам бунда намоён бўлган.

Учинчи байтдаги тасвир ҳам ажойиб: Ёр юзи қуёшга ўхшатилмоқда. Лекин шу қуёш ичидан у нуқтадай оғзини изламоқда. Оғизни нуқта деб айтишимизга сабаб бор. Мумтоз адабиётда Ёр оғзининг торлиги, баъзан кўриниб кўринмай туриши гўзаллик белгиси деб қаралган. Қадимгиларнинг эстетик завқи, идроки мана шундай. Бироқ бунинг тагида орифона маъно бор. Оғизнинг торлиги комил пирнинг ниҳоят нозик сирри ва валинииг қудсий нафасига ишорадир. Айни шу маънода Ёр қуёшга тенглаштирилган ва унинг зарралари – нури (сўзи, ҳикмати) ошиқ учун оби ҳаётдир. Шу пири комилдан баҳраманд бўлиш йўлида у гўё гадо ва закот талабгори. Кейинги байтдаги ёр киприклари ўқидан мажруҳ бўлган дил ҳолатининг тасвири – ўқларнинг патини жўжа қушчанинг эндигина учиши ўрганиб, типирчилашига ўхшатиши ҳам покбоз ошиқнинг садоқат изҳори. Ошиқ тоғдай саботу матонатли бўлиши, ёр тарафидан, ҳаёт чархпалагидан келган бололарга чидаши шарт. Бўлмаса у ошиқи содиқ эмас. Ана шундай ошиқларнинг дили ёниқ ва ҳарорати атрофдагиларга ҳам таъсир этувчидир.

Ғазалнинг мактаъи – охирги байти бағоят гўзал, уни *ҳусни мақтаъ* десак хато бўлмайди. Чунки бу байтнинг образ – ифодаларигина эмас, ҳароратли оҳанги ҳам дилга қўзғолон солади. Шоир муҳаббат қудратини ажойиб ташбеҳлар тизими орқали васф этган, кечинмалар туғёнини тараннум этган.

18-ғазал

Лолагун тўн ичра, ё раб, ул ғазоли Чин эрур,
Ё кўзумнинг мардуми қон ёш ила рангин эрур.

Билмон, оёким, шафақ ичра эрур заррин ғазол,
Лолагун тўн ичра ёхуд ул ғазоли Чин эрур?

Айламиш гулдаста банд сунъ тўну жисмини,
Санъатиким, арғувон барги аро насрин эрур.

Қадмудур бу ё эрур шингарф ила ёзғон алиф,
Белму ё тореки, лаъл ичра анга таскин эрур?

Кўнглум ичра солди ул тўн акс ёхуд бўлди қон,
Халқ кўнглин қон этарга, ваҳ, бу не ойин эрур?

Бир қадаҳ гулгун май, эй соқий, тўла тутким, кўнгул
Ул бути гулгунқабо бедодидин ғамгин эрур.

Эй Навоий, қатл учун гар худ қизил тўн кийди ёр,
Басдур ул тўн ранги, не муҳтожи қатлу кин эрур?

Дема тоғу лола даҳр ичра – ажал қаплони бил,
Ким кийиклар қонидин бошдин-аёғ рангин эрур.

Луғат

1. **Лолагун** – лоладай, лоладай қизил рангли.
2. **Ғазол** (ғизол) – оҳу, кийик.
3. **Чин** – Хитой.
4. **Кўз мардуми** – кўз қорачиғи.
5. **Рангин** – рангли, қизарган, ранг-баранг.
6. **Арғувон** – қизғиш гулли дарахт.
7. **Шингарф** – қизил бўёқ, қизил ранг.
8. **Таскин** – тинчланиш, хотиржам бўлиш, жой олиш.
9. **Ойин** – одат, йўл-йўриқ, қоида, урф.
10. **Гулгун** – гул каби, гул рангли, қизил.
11. **Кин** – ўч, қасос.
12. **Насрин** – оқ рангли хушбўй гул.
13. **Сунъ** – ясаш, яратиш, маҳорат.

Байтларнинг насрий баёни

1. Лола рангли (қизил) тўн кийган ёрим Хитой оҳусимикин, ёки кўзимнинг қорачиғи қонли ёш билан қизариб кўринмоқдамикин?

2. Шафақ ичидаги олтин оҳу (тимсоли)ми ёки у лола рангли Хитой оҳуси (кийиги)микин?

3. Қизил тўни ва жисмини гулдаста каби маҳорат билан шундай бирга боғламишки, у гўё қизил гулли арғувон дарахти япроқлари орасидаги насрин (оқ хушбўй гул)га ўхшайди.

4. Бу қадмикин ёинки қизил ранг билан ёзилган алифмикин, нозик белимикин ё бир тордирки, лаъл ичида сокин жой олибдир (маскан тутибдир)?

5. Бу қизил тўннинг акси кўнглимга тушибдир ёки (кўнглим унинг таъсирида) қон бўлибдир. Одамлар кўнглини қон этиш учун, э воҳ, бу қанақа одат бўлди?

6. Эй соқий, бир қизил майдан бир қадаҳ тўлдириб бер, зеро кўнглим ул қизил тўнли санам жафосидан ғамгиндир.

7. Эй Навоий, агар ёр қатлим учун қизил тўн кийган бўлса, ўша тўннинг ранги етарли, қасд этиш, қасос олишга хожат йўқ.

8. Дунёдаги тоғ ва лола (қувончи)дан гапирма, уларни ажалнинг қоплони бил, бу тоғу тошлар (дунё) кийиклар қони билан бўялгандир.

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Алишер Навоий ғазаллари орасида алоҳида-алоҳида ранглар тасвири, маъшуқнинг турли рангли либосларда кўриниши ва бунинг ошиқ аҳволи-руҳиясига таъсирига бағишланганлари ҳам бор. Чунончи, қизил либос кийган маъшуқа жамоли бир неча ғазалларда мавжуд.

Ушбу ишқий ғазалда эса *қизил рангли тўн* кийган маҳбуб жамоли тасвири яратилган. Ана шу тасвирни бўрттириш ва ранглар жилосининг ошиқ қалбига таъсири учун турли поэтик қиёслар, ташбеҳлар қўлланилган. Чунончи: *қизил тўн, лола, қонли, ёш, бағир қони, шафақ, гулдаста, арғувон дарахти, қизил ранг, лаъл, қизил май* каби зоҳирий кўриниши ўхшаш нарса ва ходисалар билан чоғиштирилади, турли бадиий санъатлар ҳосил қилинади, умуман ранглар дунё гўзаллигининг асосий воситасидир, ранглар мутаносиблиги эса кишининг нафақат кўзини, балки қалбини ҳам қувонтиради. Навоий ғазалида ҳам ошиқ қизил либос кийган маҳбуб жамолидан сарҳуш, аммо шоир шунда ҳам фақат айни ранглар қўзғатган завқни тасвирлаш баробарида ошиқнинг юрагидаги ранго-ранг кечинмаларни ҳам кўрсатишга муваффақ бўлади. Ошиқ ёрнинг қизил тўни унга нақадар ярашгани, у худди Хитой ва Хўтан оҳусидай чиройга тўлганини айтиб, айни вақтда бу қонга беланган кўз қорачиғига ўхшашини ҳам қайд этади. Ёинки қизил тўн кийган ёр ишқи кўнглини қон қилганини ҳам айтиб ўтади. Бу ғазалнинг ўзига хослиги яна шундаки, унда мақтаъдан кейин бир байт илова қилинади (Навоийда яна бир нечта шунақа ғазаллар бор). Агар мақтаъда маҳбубнинг қизил тўни ошиқ қатли учун етарлидир, деган фикр баён этилган бўлса (балки қизил тўн кийган жаллод назарда тутилгандир?), илова байтда бу фикр ривожлантирилиб, дунё гўзаллиги, гулу лоласи абадий эмаслиги, замон гардиши, ажал қоплони уларни нобуд қилиб туриши ҳақида бир фалсафий мушоҳадани айтиш билан асар маъно-мазмунини кенгайтирган.

19-ғазал

Оташин гул баргидин хилъатки жононимдадур,
Хилъат эрмас, ул бир ўтдурким, менинг жонимдадур.

Оташин лаъледуркуим, анда музмар бўлди жон,
Оташин гул баргидин хилъатки жононимдадур.

Жон қуши хунобидин тутмиш малоҳат нахли ранг,
Ё либоси лолагун сарви хиромонимдадур.

Қатл биймидур, тараҳҳумнинг доғи уммеди бор,
Бу либоси олким, ул номусулмонимдадур.

Васл шоми куймаган парвона шояд қолмағай,
Бу шафақгун ҳуллаким шамъи шабистонимдадур.

Тутмасун гул суҳбатидин сарв ўзин кўп сарфароз,
Эй сабоким, ул тўни гулгун менинг ёнимдадур.

Соқиё, гулранг май солиб кетур паймонаким,
Зуҳд биймидин халал фақр ичра паймонимдадур.

Эй Навоий, истама жон булбулин ҳар гулдаким,
Ул тўни гулгун, лаби гулбарги хандонимдадур.

Луғат

1. **Оташин** – оловдай.
2. **Хилъат** – тўн, устки либос.
3. **Музмар** – яширилган, беркитилган, махфий, ичида.
4. **Хуноб** – қонли ёш, қайғу ёши.
5. **Малоҳат** – чирой, ҳусн, дилкашлик, жозиба, мазали.
6. **Бийм** – қўрқув.
7. **Тараҳҳум** – раҳм-шафқат.
8. **Ол** – қизил.
9. **Ҳулла** – безакли, нафис матодан тикилган кийим.
10. **Паймона** – қадаҳ, ичимлик пиёласи.
11. **Паймон** – аҳд, келишув, ваъда.

Байтларнинг насрий баёни

1. Жононим кийган олов рангли гулдай нафис тўн (устки либос), тўн эмас у гўё менинг жонимдаги ўтдир.

2. Жононим устидаги олов рангли гулдай либос шундайин олов каби лаълдирки, унда жон яширингандир.

3. Ё бу жон қуши хуноби — қонли кўз ёшидан ранг олган малоҳатли (тароватли, жозибали) ниҳолдир ёки сарви хиромоним (гўзал қоматли ёрим) устидаги лола-ранг либосдир.

4. Бу қизил либос ул кофир ёр эгнида экан, қатл қўрқуви мавжуд, аммо раҳму шафқатидан умидим ҳам бор.

5. Бундай шафақдай қизариб кўринган нафис либос шамъи шабистоним — тунларни ёритувчи шамъдай гўзал ёрим эгнида экан, васл шомида ушбу шамъга талпиниб ёнмаган парвона қолмаса керак.

6. Эй сабо (тонг шамоли), гулдай либос кийган маҳбуба менинг ёнимда бўлса. сарв дарахти гул билан суҳбат қилаётгани (бирга, ёнма-ёнлиги) билан мақтаниб, кеккаймасин.

7. Эй соқий, менга гул рангли (қизил) май тўлдирилган қадаҳни келтиргин, зеро зуҳду тақво хавфи фақрдаги аҳду паймонимга халал бермоқда.

8. Эй Навоий, жон булбули тўни гулга ўхшаган, лаби гул баргидай кулиб турган ёримда экан, уни ҳар қандай гулга ошуфта бўлишини истама.

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Бу ғазалда ҳам дастлабки олти байти *олов, гул, ўт, лаъл, хуноб, лолагун, шафақгун, гулгун, гулранг* каби қизил рангли ашёлар воситасида ясалган тасвирларга бағишланган. Бу тасвирлар: 1) ёрнинг қизил либосда гўзал сурат касб этганини кўрсатиш; 2) шунга монанд тасвирий манзара яратиш ва 3) бунинг лирик қаҳрамонга таъсирини намоён этиш учун хизмат қилган.

Бундай асарларда Алишер Навоийнинг бадиий сўздан фойдаланиш маҳорати, бемисл санъаткорлиги яққ этиб кўзга ташланади. Ҳар бир сўз, ибора, ташбеҳ тасвирланаётган объектга нечоғлик муносиб ва ўқувчида завқ уйғотувчи, хайратга солувчи хусусиятга эга. Жононнинг либоси гул баргидай нафис, у худди алангадай барқ уриб туради. Олов шуъласига диққат қилсангиз унда қизғишлик, ҳам нафислик, ҳам ҳароратни сезасиз, барқ уриб очилган гул ҳам худди оловдай ял-ял ёнади, қизил тун кийган маҳбуба ҳам ана шундай жозибали ва шу боис у ошиқ қалбига ўт солади, ўртайди, ёндиради. Навоий дейдики, жоним ана шу ўт ичида ёки ўтдай қип-қизил лаъл орасига қизил лаблар қатига яширинган. Ажойиб тасвир!

Бу ғазалда ҳам қизил либосли ёрнинг қотиллигига ишора қилинган (4-байт). Албатта, қатл аввалги ғазалда каби, бу ерда ҳам кўчма маънода, яъни ошиқнинг жони жонона ихтиёрида, у хоҳласа ошиқ жонини олиши ёки унга жон ҳадя этиши мумкин. Аслида бундан ошиқ ҳам хафа эмас. Мажнун Лайли ишқида жон берганидан хурсанд, фақат Лайлига етишса бас. Иккинчидан, қизил ранг — қон ранги, қурбонлик белгиси. Ошиқ зор қурбон бўлиш хавфидан қутулмайди. Аммо, ушбу байтда Навоий раҳму шафқат ҳақида ҳам гапиради. Жонона ошиққа раҳм қилиб, унинг жонини олмаслиги ҳам мумкин. Бунда ишлатилган "номусулмон" сўзи кофир маъносида бўлса ҳам (кофирлар раҳмсиз бўлади, демакдир), лекин уни соф диний маънода тушуниш ноўрин. Бу ерда у маъшуқа сифатларидан бири сифатида қўлланилган, яъни маъшуқадан шафқат кутиб бўлмайди, у ошиғини буткул маҳв этишга тайёр. Ўқувчиларга равшан бўлиши учун еттинчи байтдаги "фақр" тушунчасига изоҳ бермоқ лозим. Бу тушунча байтда зуҳдга қарама-қарши маънода келтирилган. Зуҳд тақводорлик маъносида ишлатилади. Аммо жаннат умидидаги тақво. Фақр эса, фақат Худованд талабидаги орифона ниёзмандликдир. Яъни Худодан бошқа нарсаларга кўнгил боғламаслик, ихтиёрни батамом Аллоҳга топшириш.

20-ғазал

Жилваму айлар қизил тўн бирла ҳар ён ул пари,
Ё магарким лолазор ичра кезар кабки дарий?

Телбалар қатли қизил қилмиш либосин, оҳким,
Бир йўли девоналар қониға кирмиш ул пари.

Ҳулласин хуноблиғ жон риштасидин қилди чарх,
Бўлди жонлар жони, ваҳ-ваҳ, ул париваш пайкари.

Оразинг нақшимудур қонлиғ кўнгулда жилвагар,
Ё шафақдин бўлди толиъ офтоби ховарий.

Ич шафақгун майки, гардун қотиледурким, эрур
Янги ой бирла шафақ тиғу либоси аҳмарий.

Қон уза кўнглум юзунг шавқидин андоқ хастадур,
Ким эрур гулгун ҳарир оллида онинг бистари.

Ул пари лаълида жонинг, эй Навоий, бўлди маҳв,
Лаългун кисватда маҳв этгандек ўзни ул пари.

Луғат

1. **Кабки дари** – хушовоз, сайроқи тоғ каклиги.
2. **Ховарий** – шарқлик, шарқий.
3. **Аҳмарий** – қизил.
4. **Бистар** – тўшак.
5. **Ҳарир** – ипак, шойи мато.
6. **Кисват** – кийим.

Байтларнинг насрий баёни

1. Қизил тўн кийиб олиб ҳар томонда сайр этаётган ул паридай гўзалликни ёки сайроқи тоғ каклиги лолазор орасида кезиб юрибдимикин?

2. Телба ошиқларини қатл қилганидан, қонлар сачраб либосини қизил рангга бўябди, йўқ-йўқ, дод дейманким, ул пари бир йўла девона ошиқлар қонига кириб олибди.

3. Унинг нозик кийимини чархи фалак қонли жон ипидан тўкибдир, шу боис ул парига ўхшаш гўзалнинг зебо ҳайкали (қомати) жонларнинг ичига жойлашган.

4. Қонли кўнгил ичида жилва қилаётган юзингнинг суратими ёки шарқдан чиқаётган офтоб шафақ шуъласи орасидан юз кўрсатдими?

5. Шафақ рангли (қизил) май ич, чунки фалак шундай бир жаллод (қотил)ки, янги ой (ўроғи) ва шафақ унинг қиличи ва қизил либосидир.

6. Қонаган (қонли) кўнглим юзингнинг шавқидан шундай беморки, унинг гулдай қизил нафис шоҳи либоси олдида унинг тўшаги бор.

7. Эй Навоий, худди ул пари лаъл рангли (қизил) либос ичида беркиниб олганидай, жонинг унинг лаъли (лаби, сўзи) ичида йўқолди.

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Бу қизил тўн кийган жонон таърифига бағишланган учинчи ғазал. Аммо ҳар бир ғазалда ушбу таъриф алоҳида-алоҳида тасвирга эга. Ҳар бир ғазалда қизил ранг билан боғлиқ ўзига хос ташбеҳлар қатори ва улар воситасида лавҳа, ҳолатларни чизиш маҳорати кўзга ташланади. Бошқача айтганда, жонон уч ғазалда уч хил лирик тимсол қилиб гавдалантирилган. Чунончи, биринчи ғазалда маъшуқнинг қизил тўн кийиб чиқиши аввал Хитой (Чин) оҳусига, кейин гулдаста ва ичида оқ савсан гул ўсган арғувон дарахтига ўхшатилади. Қон, шафақ, қизил бўёқ билан ёзилган алиф ташбеҳлари ҳам бир-бирини тўлдириб келган.

21-ғазал

Жонға чун дермен: "На эрди чиқмоғинг кайфияти?"
Дерки: "Боис ўлди жисм ичра маразнинг шиддати".

Жисмдин сўрсамки: "Бу заъфингға не бўлди сабаб?"
Дер: "Анго бўлди сабаб ўтлуғ бағирнинг хирқати".

Чун бағирдан сўрсам, айтур: "Анда ўт тушди манга,
Ким кўнгулга шуъла солди ишқ барқи офати".

Кўнглума қилсам ғазаб, айтурки: "Кўздиндур гунаҳ,
Кўрмайин ул тушмади бизга бу ишнинг туҳмати".

Кўзга чун дерменки: "Эй, тардомани юзи қаро,
Сендин ўлмиш телба кўнглумнинг балову ваҳшати!"

Йиғлаб айтур кўзки: "Йўқ эрди манго ҳам ихтиёр,
Ким кўрунди ногаҳон ул шўхи маҳваш талъати".

Эй Навоий, борча ўз узрин деди, ўлгунча куй,
Ким санго ишқ ўти – ўқ эрмиш азалнинг қисмати.

Луғат

1. **Мараз** – касаллик, яра.
2. **Заъф** – заифлик, беморлик.
3. **Барқ** – чақмоқ.
4. **Тухмат** – айблаш, ноҳақ ёмонлаш.
5. **Тардоман** – ахлоқсиз, бузуқ, гуноҳкор.
6. **Ваҳшат** – ёлғизлик қўрқинчи, ваҳима, хавф.
7. **Ногаҳон** – бирданига, тўсатдан.
8. **Маҳваш** – ойга ўхшаш, ойдай чиройли.
9. **Ўқ** – бу ерда маънони кучайтирувчи юклама.
10. **Хирқат** – иссиқлик.

Байтларнинг насрий баёни

1. Жонга: "жисмдан жудо бўлиб чиқишингнинг боиси нима?" деб сўрасам, жон: "жисм ичидаги касаллик (дард)нинг зўрайиб кетиши сабаб бўлди", деб жавоб берди.

2. Жисмдан: "бу дардингга нима сабаб бўлди?" деб сўрасам, у: "ёнаётган бағримдаги оловнинг иссиғи сабаб бўлди", деб айтди.

3. Бағирдан бунинг сабабини сўрасам, у: "Ишқ чақмоғининг ҳалок этувчи учқуни кўнгилга шуъла солганда, менга ҳам олови келиб етди", деди.

4. Аччиқланиб кўнглимни сўроққа тутсам, дейди: "Бу кўзнинг айби, агар у (жононни) кўрмаганда эди, бизга бу ишнинг гуноҳи (туҳмати) тушмаган бўларди".

5. Кўзга: "Эй бузуқ ахлоқли, юзи қора, телба кўнглим бошига тушган бало ва унинг даҳшатли қўрқуви сендан экан", деб ғазаб қилсам,

6. (Кўз) йиғлаб айтадики: "Менда ҳам ихтиёр йўқ эди, тўсатдан ул ой юзли шўхнинг юзи кўриниб қолди".

7. Эй Навоий, барча (аъзолар) ўз узрини айтди, энди ўлгунча ишқ оловида ўртан, негаки сен учун ишқ ўтида ёниш тақдири азалнинг қисмати экан.

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Ушбу ғазалда ҳам ишқ-муҳаббат қудрати, унинг ошиқ вужудини қамраб олиб безовта этиши, қийноқлари тасвирланади. Аммо, бу доимий мавзу ҳар бир ғазалда ўзига хос усул, алоҳида бадиий тасвирий воситалар орқали намоён бўлганидек, бу ғазалда ҳам улуғ шоир қўлланмаган ажойиб таъсирчан тасвир усулини қўллаган. Лирик қаҳрамон ёр ҳажрида азоб чекаётир, аммо бу ошиқнинг изтироби шу даражадаки, жон жисмни тарк этишга тайёр. Шу боис ошиқ (лирик қаҳрамон) аввал жонининг бу ҳолатидан ташвишланиб, уни сўроққа тутади: нега жисмни тарк этмоқчисан?

Жон эса жисмнинг касалликка учраб қолгани ва бу [illegible] шиддатига тоқат қилмаётганини айтади. Шундан кейин жисмга савол берилганда, жисм бунга бағир (жигар)даги оловнинг ҳароратини сабаб қилиб кўрсатади. Ўз навбатида бағир кўнгилдаги ишқ чақмоғини шуъласи менга тегди. Натижада шу офатга гирифтор

бўлдим, дейди. Кўнгил эса кўзни айбдор қилиб кўрсатади. Лекин кўзда ҳам айб йўқ эди, зеро "ул шўхи маҳваш" юз кўрсатганда кўз беихтиёр унга қараган эди. Яъни Ишқнинг инсон аъзолари, кўнгли, бутун вужудини қамраб олишига сабаб Хусннинг жилва қилиши эди. Бу гўзал маҳбуб илоҳий тажалли экани аниқ. Шу нур, шу оҳанрабо зиё пок қалбларга жойлашиб олгач, уларнинг қон томирларида оқа бошлайди, ҳислари, фикр-ўйи, руҳиятини буткул банд этади ва ошиқ Хуснинг мазҳаридан манбаига қараб бориш, Унга етишиш иштиёқида ўртанаверади. Алишер Навоий учун мазҳар муҳаббати ҳам ("мажозий муҳаббат"), манба муҳаббати ("ишқи ҳақиқий") бир вақтнинг ўзида назарда тутилган, шоир бу икки тушунчани бир-бирига зид қўймайди, аммо улар орасидаги фарқни инкор ҳам этмайди.

Шундай қилиб, ғазалда байтлар аро бир-бирига уланган "занжирий узвийлик" давом этади ва мақтаъда шоир ишқ ошиқ аҳлининг азалий қисмати эканини қайд этиш билан, асосий муддаони баён этиб ўтган. Ғазал енгил ўқилади, ортиқча мураккаб санъаткорлик ишлатилмаган. Бироқ ғазални ўқиган одам муҳаббат дардига гирифтор ошиқнинг руҳий қийноқлари "ўз-ўзи билан" суҳбати, ўкинчли ва айни вақтда тагзаминида ошиқликдан, ишқдан насиба топганидан рози одамнинг ҳолати, "ботиний монологи"дан огоҳ бўлади. Айни вақтда буюк шоир санъаткорлиги "якпора" ғазаллар, айтиш мумкинки "сюжетли" лирик шеър яратиш маҳоратига шоҳид бўлади.

22-ғазал

Бир кун мени ул қотили мажнуншиор ўлтурғуси,
Усрук чекиб, жавлон қилиб, девонавор ўлтурғуси.

Гар заъф ила ожизлиғим кўнглиға раҳме солса ҳам,
Бошимға етгач секретиб, беихтиёр ўлтурғуси.

Васли аро гар ўлтурур, жонимға юз минг шукр эрур,
Чун қолсам ондин бир замон, ҳижрони зор ўлтурғуси.

Ошиқ бўлурда билмадим мен нотавони хастаким,
Ҳажр ўлса, ҳам куйдурғуси, васл ўлса, ёр ўлтурғуси.

Майдон аро, эй аҳли дин, кирманг тамошосиғаким,
Юз кўрмайин ул кофири чобуксувор ўлтурғуси.

Лаълинг закоти май тутуб тиргузмасанг, эй муғбача,
Дайр ичра мен дилхастани ранжи хумор ўлтурғуси.

Дерлар Навоий қатлиға гул-гул очибтур оразин,
Кўрғунча они, войким, бу хор-хор ўлтурғуси.

Луғат

1. **Усрук** – маст, сархуш.
2. **Заъф** – 22-ғазал шарҳига қаранг.
3. **Зор** – фарёд, ғамгин, дардли, бечора, заиф.
4. **Чобуксувор** – чавандоз, отни чапдастлик билан бошқарадиган одам.
5. **Муғбача** – олдинги шарҳларга қаранг.
6. **Дайр** – 1-ғазал шарҳига қаранг.

Байтларнинг насрий баёни

1. Бу қотил маҳбубам бир кун мени Мажнунга ўхшаб ўлдириши аниқ; балки масту беҳудларча ўйнаб-ўйнаб, жилва қилиб, девоналар каби ўлдиради.

2. Агар мабодо заиф ва ожизлигим кўнглида раҳм пайдо қилса ҳам, лекин бошимга от чоптириб (сакратиб) келганда, беихтиёр ўлдириши муқаррар.

3. Агар васлига етганда ўлдирса, жоним билан юз минг шукр қиламан, чунки агар ундан бир дам жудо бўлиб қолсам, ҳижрон азоби ўлдиради.

4. Мен ожиз ва хаста ошиқ бўлганда билмабманки, агар ундан ажралсам, ғам куйдиради, агар васлига эришсам, ёр ўлдиради.

5. Эй дин аҳли (шариат аҳли), у от ўйнатиб майдонга кирганда, сиз томошо қилишга келманг, чунки чавандоз кофир юзини кўрсатмасдан ўлдиради (ёки: у сизни юзингизга қарамай қатл этади).

6. Эй муғбача, лаъл лабинг закоти учун май тутиб, мени тирилтирмасанг, дайр ичида мен бечорани хумор (майга ташналик) азоби ўлдиради. Ёки: "Эй ориф пирнинг сўзи-нафасини келтирадиган хизматкор, шу нафас (лаъл) қийматининг закоти – майдан қуйиб, мени тирилтир, бўлмаса, Пир мажлисида шу нафасга интизор бўлиб, жон бераман, ташналик мени ўлдиради).

7. Дейдиларки, Навоийни қатл этиш мақсадида ёрнинг юзи гулдай очилибди, аммо войким, бу юзни кўришдан бурун хору зорликда ўлдиради.

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Келтирилган ушбу ғазалимизда ўз ҳусну жамолига маҳлиё, сархуш, ўйноқи от минган ва ошиқларини қийнашдан ҳузурланадиган маҳбуба тимсоли чизилган. У – бепарво ва сармаст, гўзалликда танҳо, телбаларча от чоптириб, ҳаммани ўзига қаратган, қалбларга ғулғула солган киши. Ғазалнинг дастлабки икки байти маҳбубанинг ана шу рафтори, бехудлигини тасвирлашга бағишланган. У айнан ана шу хислатлари билан ошиқнинг жонини олади, чунки унинг кўнглида ўз ошиғига раҳм йўқ. Иккинчи байтда ҳам шу ҳақда гап боради. Ошиқлар табиий равишда заиф ва дардманд деб таърифланади. Зеро, ишқ уларни эзганлиги бир томон, иккинчи томондан, ошиқ ҳамма вақт ўзини камтарин, талабгор, чорасиз қилиб кўрсатиши шарт. Бўлмаса у ошиқ эмас, зўрлик билан маъшуққа етиб бўлмайди. Бунда фақат илтижо, тавалло ва таманно йўлидан борилади.

Шунга асосан, Навоий ошиқ тилидан гапириб, кошки дардманд ва ожизлигим маҳбуб қалбига раҳм солсайди, деган умидбахш фикрга боради. Лекин бунга ишонмайди, зеро маҳбубнинг хислати чарс, унда раҳму шафқат йўқ. Шу боис отини чоптириб (сакратиб) бошимга етиб келса, "беихтиёр ўлдиради", дейди ошиқ алам билан.

Қизиғи шундаки, агар васлига етганда, ўлдирса, хурсанд бўлардим, шукр қилардим, лекин ундан ажралсам ҳам ўламан, чунки фироққа чидай олмайман, дейди ошиқ. Демак, ошиқнинг тақдири шунақа: у ёр васлига етса ҳам, ундан ажралиб қолса ҳам ҳалок бўлиши аниқ.

Бешинчи байтда бу ғазалда алоҳида ажралиб туради. Чунки бунда шариат аҳлининг муҳаббатга муносабати ифодаланган. Шариат ва расмий дин аҳли яхшиси бундай саркаш, "девонавор" маҳбубларни кўришга майдонга чиқмаслиги маъқул. Зеро, у бундай одамларга юзини кўрсатмайди ва айни шу иши билан уларни бенасиб этади.

Дейдиларки, Навоийни ўлдириш учун эса юзини очибди, юзи очилган гуллардай жозибали. Аммо юз минг войким, бундай юзни кўргунча неча хорликлар чекиб, жон бераман, деб ҳасрат чекади шоир.

Ҳа, ошиқлик – фидойилик. Ишқ кўнгилни яйратади ва айни вақтда минг қийноққа солади, ўз олови билан хом вужудимизни пиширади, юксалтиради. Фақат юксалиш дарди, Илоҳ дардида ёнган одамгина чин ошиқ бўла олади.

23-ғазал

Ул қуёш оқ уйдаву мен музтарибман ҳар сари,
Уйлаким фонусдин парвона қолғой ташқари.

Садқаси бўлмоқ эрур мақсуд мен саргаштаға,
Оқ уйи давриға буким айланурман ҳар сари.

Ичкари ул гул тувурлуғни кўтармаслар, нетай,
Эй сабо фаррошu, бир лутф айлабон ул ён дари.

Парда кетгоч, мен заифи зорға осон эрур
Йўлларидин чиғнинг солмоқ ўзумни ичкари.

Оқ уй ичра ҳар недур зоҳирдур ул юз тобидин,
Шамъ бўлса уйда, ташқардин бўлур зоҳир бари.

Гар фалак хиргоҳи бўлса пеши хонанг, не осиғ,
Умр хайли чунки кундин-кунга келмас илгари.

Эй Навоий, ул маҳи хиргаҳнишин ҳифзи учун
Кўзунак эрмаски, ҳар сори тикилмиш кўзлари.

Луғат

1. **Музтариб** – изтироб чекувчи, паришон, бетоқат.
2. **Саргашта** – сарсон, овора, паришон.
3. **Тувурлуғ** – ўтовининг туйнугига ёпиладиган қигиз.
4. **Дори** – йўлиқмоқ, ҳозир бўлмоқ.
5. **Чиғ** – ўтоқ, чодирнинг атрофига ўраб қўйиладиган бўйра.
6. **Тоб** – ҳарорат, товланиш, порлоқлик.
7. **Хиргоҳ** – чодир, ўтов.
8. **Осиғ** – фойда, нафъ.
9. **Кўзунак** – қўриқчи.

Байтларнинг насрий баёни

1. Қуёш юзли гўзал маҳбубам оқ ўтов ичида ўтириб-ди, мен эса ўтовнинг (уйнинг) атрофида паришон ай-

ланиб юрибман. Бу худди фонус ташқарисида қолган парвонага ўхшайди.

2. Ёрнинг оқ уйи (ўтови) атрофида саргардон айланишимдан мақсадим унга жонимни садқа қилмоқдир.

3. (Ичкарига қарай десам) ул гўзал ўтирган ўтовнинг дарчасига осиб қўйилган кигизни ичкаридан кўтариб, дарчани очмайдилар. (Шунинг учун ёлбораман) эй сабо шамоли (уй тозаловчиси), бир марта лутф айлаб, ул дарча кигизни кўтар.

4. Парда (кигиз) кўтарилса, мен бечора ошиқи зорга ўтовни ўраб турган чиғ (бўйра)ни кўтариб ичкари кириш осон бўлади.

5. Оқ ўтов ичи ул ойнинг юзи порлашидан ҳаммаёқ ёруғ ва кўриниб туради. Ахир унда шамъ ёниб тургач, ташқаридан ҳамма нарса кўриниб туради.

6. Уйингнинг олдида фалак чодири бўлса ҳам фойдасиз, зеро умрнинг йиллари (йилларнинг суворийлари) олдинга эмас, орқага қараб кетади.

7. Эй Навоий, чодир (ўтов)да ўтирган ой юзли ёрни қўриқлаш учун кўзлари ҳар томонга тикилган кўзанак – қўриқчи эмассан.

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Бу ғазалда ажойиб манзара чизилган: ёр оқ ўтов ичида, аммо ошиқ ташқарида, худди фонус ичидаги шамъга етолмай, ташқарида қолган парвонадай. Ошиқ ўтов атрофида безовта, бетоқат бўлиб айланади, ичкарига назар солиш иложи йўқ, чунки ўтов дарчалари ҳам кигиз билан беркитилган, ўтовнинг атрофи эса чиғ – қамишдан ёки новдадан тўқилган (бўйрага ўхшаш) мато билан ўраб чиқилган. Ошиқ тонг елига мурожаат қилиб, дарчадаги ёпинчиқ наматни кошки кўтарсанг, шунда мен чиғни суриб ичкари қарардим, деб ёлборади. Шу аснода оқ уй (ўтов)нинг сурати чизилади: ичкарини ёр жамоли шамъдай ёритган, ташқари эса қоронғи (ҳижрон тунидай).

Бундай тасвир ғазалга аниқ ҳаётий мазмун бағишлаган. Навоий уста рассомдай оқ кигиздан тикланган ўтов, унинг ичидаги соҳибжамол ёр ҳуснидан ёришиб кетган ўтов, ўтов атрофида нима қилишини билмай, сарсону ҳайрон айланиб юрган ошиқ ҳолатларини чизади. Умуман, Алишер Навоий ғазаллари орасида ана шундай манзарали тасвирлар анчагина бор. Чунончи, ёр гоҳ кемада дарё сайрида, гоҳ ўтовда. Гоҳ чопқир от миниб майдонда чавгон ўйнаётган ҳолатда, гоҳ лола сайрида. Гоҳ боғ ичида айланиб, гул тераётган ҳолатда тасвирланади. Бу манзаралар ўқувчи кўз олдида ошиқнинг кечинмаларини янада жонли, реал ва жозибали қилиб кўрсатишга хизмат қилади. Умуман, келтирилган ғазал устида сўз бораётганда шуни айтиш керакки, Навоий замонида баҳор бошланиши билан шаҳар аҳли, бутун-бутун хонадонлар далага кўчиб чиқар, майсазорлар устида ўтов тиклаб, чорвасини боқиб семиртиришдан ташқари, қиш учун ёғ, қурут, қатиқ ғамлаганлар. Бундан ташқари, бу ўзига хос бир хушнудлик кайфиятини пайдо қилган, сайру тамошо ўрнида ўтган. Айниқса, аъёнлар, мулкдорлар учун дала сайри ўзига хос байрам тусини олган. Ҳусайн Бойқаронинг оиласи, сарой аҳли билан Ҳиротдан ташқарига чиқиб ўтоқ тикиши, ҳар хил спорт ўйинлари ташкил этиб, дилхушлик қилиши Зайниддин Восифийнинг "Бадоеъ ул-вақоеъ" асарида кенг тасвирланган. Бундай анъанавий сайру гашт (лола сайри)ларида Навоий ҳам иштирок этган.

Демак, жонли манзаралар тасвирига бағишланган ғазаллари унинг лирикасидаги алоҳида қатлам бўлиб, улуғ шоир санъаткорлиги, маҳоратининг муҳим қиррасини белгилайди. Бундай ғазалларда одатда *таносуб* санъати қўлланган бўлади. Яъни тасвирланаётган воқеага муносиб ранглар, бир-бирига мос ашёлар қаламга олиниб, улар орасидаги ташқи ва ички ўхшашликдан гўзал, қалбни қувонтирадиган лавҳа чизилади. Келтирилган ғазалда ҳам оқ уй (ўтов)га мувофиқ, шамъ, қуёш, фонус, ой ташбеҳга олинганки, улар мутаносиб бир завқ берадиган гўзалликни вужудга келтирган.

24-ғазал

Зиҳи ҳар лаҳни булбул савтининг зотинға исботе,
Жаҳон боғида ҳар гул яфроғи ҳуснунгға миръоте.

Вужуди зарранинг мумкин эмас, то собит ўлмас меҳр,
Не ҳожат зарра хайлидин қуёш зотиға исботе?

Бўлуб зотингда ожиз ҳар сифат ичинда мавсуфе,
Онингдекким қила олмай сифотинг шарҳини зоти.

Хирад зотингни ташбеҳ этгали ҳар фикрким айлаб,
Такаллум анда йўл топмай, магар ҳайҳот-ҳайҳоте.

Не қаҳринг заҳридин эмин бўлуб ҳар сокини масжид,
Не лутфунг бодасидин ноумид аҳли харoботе.

Не зарра бўлса мақбулунг қуёшдин зарра қилғондек,
Қуёшни заррадин айлаб шараф бирла мубоҳоте.

Навоий зикри отингдур, умиди улки, қутқорсанг
Они от истамакдин, балки андинким бўлур оте.

Луғат

1. **Савт** – оҳанг, хониш, куй.
2. **Зот** – бирор нарсанинг асли, моҳияти, Худонинг моҳияти назарда тутилмоқда.
3. **Миръот** – кўзгу.
4. **Лаҳн** – куй, наво.
5. **Хайл** – тўда, қавм, гуруҳ, тоифа.
6. **Мавсуф** – сифатланган, таърифланган, шуҳрат қозонган, бирор сифат эгаси.
7. **Хирад** – ақл, фикр, билим.
8. **Такаллум** – нутқ, гапириш.
9. **Сокин** – ўтирган, маскан топган, жойлашган.
10. **Бода** – ичимлик, май.
11. **Харобот** – бу ерда пир ҳузури, комил инсонлар йиғини, майхона.
12. **Мубоҳот** – муболаға, ноз-фироқ қилиш, фахрланиш.

Байтларнинг насрий баёни

1. Эй ажабки, булбул хонишининг ҳар бир оҳанги Сенинг зотингга бир далил – исбот, жаҳон боғидаги ҳар гул япроғи – Сенинг ҳуснингнинг кўзгуси.

2. Қуёш порлаб кўринмагунча зарранинг борлиғи – вужуди аён бўлмайди (мавжуд бўлмайди), шундай экан зарра тўдаси орқали Қуёшни исботлашга ҳожат борми?

3. Ҳар бир сифатинг ичра сифатланган (нарса) Зотингни таърифлашга ожиз (ёки Зотингга муҳтож), чунки унинг (сифатланганнинг) зоти Сени шарҳлаб, тушунтириб беролмайди.

4. Ақл Зотингни турли нарсаларга ўхшатиб, фикр-мулоҳаза юритади, бироқ буни сўзлаб беролмай, "ҳайҳот, ҳайҳот" билан чекланади.

5. Масжидда тоат учун ўтирганнинг ҳар бири қаҳринг тиғидан ҳимоя қилинмаганидек, аҳли харобот (дарвешлар, қаландарлар) ҳам лутфу марҳаматингдан ноумид эмас.

6. Қайси бир зарра Сенинг қабулингга мушарраф бўлса (Сенга мақбул бўлса), қуёш заррасидай шараф топади ва қуёш бу заррадан ғурурланиб шарафли бўлади.

7. Навоийнинг зикри кеча-кундуз Сенинг отингдир, аммо умидим шуки, уни ном (от) чиқариш, ғурурланишдан сақласанг, балки ном чиқаришга боис бўладиганлардан ҳам халос этсанг.

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Бу шоирнинг анчайин мураккаб орифона ғазалларидандир. Гап шундаки, Аллоҳнинг Зотини ҳеч ким кўрган эмас, уни борлиқдаги ашёларда акс этган сифатлари орқали таниш мумкин. Аммо ана шу сифатларни таниш, билиш ва улар орқали Парвардигори олам зотини таниб олиш ҳам осон эмас.

Ғазалнинг биринчи байтидаёқ ваҳдат ул-вужуд таълимоти ғояси булбул ва гул тимсоллари воситасида

баён этилган: булбул гулга ошиқ, ёниб куйлайди, бу ошуфталик, ошиқлик изҳори. Аммо аслида булбул гулга шунинг учун беқарор ошиққи, гул – Аллоҳ жамоли акс этган кўзгу, гулнинг ҳар бир япроғида шу нур жилоланиб туради. Гул ва булбул шу учун Шарқ шеъриятида кўп тилга олинади. Лекин аслида бунда Табиат ва Инсон назарда тутилган. Гул – Табиат, Аллоҳ яратган борлиқ тимсоли, гулнинг нафислиги, латофати эса, Аллоҳ тажаллиёти, ҳуснининг рамзи. Булбул бўлса ана шу Ҳуснга мафтун инсондир. Инсоннинг куйю қўшиғи, кўнгил нолалари, шавқу завқи, руҳий парвози, ижодкорлик мўъжизаси – ҳамма-ҳаммаси ана шу Аллоҳ Ҳуснига мафтунлиги, ундан мадад олиши, руҳланиши, бехудлиги туфайлидир.

Кейинги байтларда ғазал мақтаъидаги мазкур ғоя янги далиллар билан тушунтирилган: Қуёш ҳар бир заррани ёритгани каби Аллоҳ бутун коинот ва унинг ашёларини қамраб олади, қуёшнинг зоти исбот талаб қилмаганидай, Аллоҳ зоти ҳам исбот талаб қилмайди. Ақл Аллоҳ зотини исботлашдан ожиз, фикрлар, муҳокамалар билан бунга йўл топиб бўлмайди. Худонинг исботи Худонинг ўзи. Умри масжидга қатнаб, тоат билан шуғулланган Худо қаҳридан холи бўлмаганидай, майхона (пири комил йиғини) аҳли ҳам унинг марҳаматидан умидвор. Яъни: мен шариатнинг барча шартларини бажардим, жойим жаннатда тайёр, деб ўйлайдиганлар адашади. Зеро, кимнинг дили пок ва Худога яқинлигини Унинг ўзи билади. Бир зарра Худо қабулига мушарраф бўлса, унинг жойи Арши аълода ва Қуёш шунча азимати билан шу зарра билан ғурурланиши мумкин. Ғазал матлаъида шоир ўзини ожизларнинг ожизи, заррадан камроқ ҳисоблаб, ному нишонсиз бўлсам кошки, чунки ном Уники, инсон – банда, банда зарра каби Қуёшда йўқ бўлиб кетиши керак, деган фикрни баён этади.

25-ғазал

Эврулай бошингғаю беҳушу ҳайронинг бўлай,
Бир замон садқанг бўлай, бир лаҳза қурбонинг бўлай.

Хони васлингдин агар қовса рақибинг, рағмиға
Кўнглум истардек тахайюл бирла меҳмонинг бўлай.

Нетти жон топсам висолингдин лабингнинг холидек,
Кўзу зулфунгдин неча масту паришонинг бўлай.

Хушдурур васлинг майидин ҳар тараф хирқамда доғ,
Неча, жоно, мубталойи доғи ҳижронинг бўлай.

Гарчи бандангман, мени озод қилма лутфдин,
Ким қуюндек садқайи сарви хиромонинг бўлай.

Танни жилванг вақти туфроғ айлай, эй чобуксувор,
То бошингға эврулурға гарди майдонинг бўлай.

Эй Навоий, гунгу лол истар эсам тонг йўқ сени,
Тобакай озурди фарёду афғонинг бўлай.

Луғат

1. **Эврулмоқ** – айланмоқ.
2. **Хон** – дастурхон.
3. **Рағм** – хор тутиш, назарга илмаслик; аксига, бировнинг майлига тескари иш қилмоқ.
4. **Тахайюл** – хаёл қилмоқ, тасаввур этмоқ.
5. **Хирқа** – дарвешлар кийими.
6. **Тонг йўқ** – ажаб эмас, ҳайрон ўлмоқ.

Байтларнинг насрий баёни

1. Эй ёри азиз, бошингда айланай, ҳуснинг ишқида беҳушу ҳайронинг бўлай, бир нафас садқангу бир лаҳза қурбонинг бўлайин.

2. Агар рақибинг (душманинг, талабгоринг) васлинг дастурхонидан мени қувса, унинг қасдма-қасдига (ак-

сига) тасаввуру хаёлимда кўнглим истаганча меҳмонинг бўлайин.

3. Худди лабингнинг холидай висолингдан жон топсам на бўлур, ҳам кўзингдан масту зулфингдан паришонинг бўлайин.

4. Васлинг майидан дарвешлик хирқамнинг ҳар жойида доғлар пайдо бўлгани яхши, аммо эй жоним, қачонгача айрилиқ доғига мубтало бўлайин?

5. Агар бандан бўлсам ҳам менга лутфу марҳамат кўргузиб, озод қилма, токи қуюн каби сарвдай қаддингнинг садқаси бўлайин.

6. Ҳуснинг жилва қилган вақтда, эй чопқир от минган гўзалим, танимни тупроқдай гард-гард қилай, токи сен майдонга от чоптириб кирганда, ғубордай кўтарилиб, бошингдан айланайин.

7. Эй Навоий, соқов ва лолу ҳайрон ҳолатда сени истасам, айб қилма (ажаб эмас), ахир қачонгача ҳажрингда фарёду фиғон чекиб, азоб тортайин?

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Ҳар бир ғазалда Ёр жамоли ва унга ошуфта ошиқнинг дил изтироблари алоҳида тарзу тароват, майин, латиф ташбеҳларда куйлангани каби бу ғазалда ҳам лирик ҳислар ўзига хос муносиб бадиий санъатлар билан ифодаланганини кўрамиз. Ошиқ — бетоқат, Ёр учун қурбон бўлишга тайёр, у ўз севгилисининг жамолидан тўймайди, унинг атрофида гирғиттон бўлишга, бошидан юз марта айланиб, парвонадай ишқини изҳор этмоқчи. Шоир ана шу садоқат туйғусини бўрттириб тасвир этади. Ошиқ рақибини кўрарга кўзи йўқ, бироқ уни қувишга қурби етмайди, чунки Ёри рақиби билан бирга. Аксинча, рақиб уни қувиб ҳайдайди. Ана шунда у хаёлан рақибидан ўч олади, яъни хаёлида рақиб истагини писанд қилмай, Ёр меҳмони бўлади. Ажойиб кашфиёт, ажиб бир тасвир! Ёки учинчи байтга эъти-

бор қилинг. Ошиқ Ёр лабидаги холга ҳаваси келади, чунки у васл оғушида – Ёр билан бирга. Канийди мен ҳам шу хол каби висолдан жон топсам, яйрасам, муродимга етсам, ҳолбуки мен Ёр кўзидай маст, зулфидай паришон ҳолман, дейди ошиқ. Хол – аслида тасаввуфда ваҳдат нуқтаси, яъни зоҳирий олам мушоҳадасидан ботиний олам мушоҳадаси орқали куллиётга етиш, Аллоҳ жамоли моҳиятини идрок этишга ишора. Бироқ бу ғазалда холнинг ушбу маъноси билан реал инсоний гўзаллик белгиси сифатидаги мазмуни бирлашган. Бошқача айтганда, реаллик ва рамзийлик, илоҳий маъно дунёвий маъно билан бирлашгандир. Шу боис ошиқ хол бўлгиси келади, яъни Ёр васлига етиб, ваҳдатни исботлашга чоғланади. Кўзнинг ошиқни маст қилиши унинг жонон жамолининг аёнлашуви – кўринишидан беҳуду беҳуш бўлишга ишорадир. Умуман, кўз инсоннинг моҳиятини акс эттиради ва кишининг кишига таъсири ҳам авваламбор кўз орқали кечади. Шу боис маъшуқа кўзи ошиқ дилини ром этувчи қудратли нурга эга. Зулф эса паришонлик ва ҳижрон рамзи. Зулф ошиқларнинг юзини беркитади (юз – моҳият, манба бўлса, зулф, соч – уни ёпувчи парда). Зулф – моддий дунё касратига ҳам ишора этади. Дунё эса паришонлик, ҳижрон, изтироб жойи. Дунёни тўла забт этиб, англаб, юзни очган дарвеш Ҳаққа етади. Кейинги байтдаги "васлинг майи", "хирқа доғи" иборалари ҳам шу талқиннинг давомидир. Бешинчи байтда чиройли ташбеҳ бор: биринчи мисрадаги *озод* (эркинлик) сўзи билан иккинчи мисрадаги *сарвихиромон* сўзлари ўзаро маънодош.

Шу тариқа, қалбни туғёнга солувчи ҳам илтижо, ҳам ёлбориш, садоқату фидойиликни ифодаловчи шеър ҳосил бўлганки, бу улуғ шоир мўъжизаларидан бири сифатида юз минглаб инсонлар қалбини сархуш ва мафтун этувчи куйдай жаранглаб ҳузур бағишлаб келди, уни қайта-қайта ўқигинг, завқу шавқингни баҳам кўргинг келади.

26-ғазал

Бировки амр хилофидин айлағай эъроз,
Агар улус шаҳидур йўқ анинг киби муртоз.

Риёву ужбу ҳасад дафъин эт фано билаким,
Кетар бу дору ила мунча мухталиф амроз.

Амалға боқмаки бебаҳри фазл эрур яксон,
Фузайли Бармакий ўлсун, Фузайли Аёз.

Замона аҳлини бу коргоҳ аро билгил,
Зуруфеким тўладур анда мухталиф ағроз.

Ҳалоки нафс вали нутқи билки, риштайи куфр
Кесар ишига Али зулфиқоридур миқроз.

Замона мушкунга кофур қотти, кўз очғил,
Ки чун кўз оллидадур бўлмас айламак иғмоз.

Савод жаҳлини юб, вақт эрурки уйғонсанг,
Ки умр шомиға субҳи ажал кетурди баёз.

Фақир ёшуруп оҳиға боқмаким, ўртар
Жаҳонни, гарчи эрур бу чоқин иши иймоз.

Бўлур ўлукка Навоий ҳадиси жон берса,
Нединки файз эшигини боғламайдурур файёз.

Луғат

1. **Эъроз** – узоқлашиш, қочиш, юз ўгириш, қайтиш.
2. **Муртоз** – риёзат, тақво билан нафсини тарбиялаган, тийинган одам.
3. **Риё** – кўз бўямачилик, ўзини кўз-кўз қилиш, алдаш, сохта тақводорлик.
4. **Ужб** – манманлик, такаббурлик, ўзига оро бериш.
5. **Фано** – йўқолиш, тугаш.
6. **Амроз** – касалликлар, "мараз"нинг бирлик шакли.
7. **Коргоҳ** – ишхона, дунё, фалак.

8. **Зуруф** – "зарф" сўзининг кўплиги, идишлар.
9. **Ағроз** – ғаразлар, мақсад, ниятлар.
10. **Миқроз** – қайчи.
11. **Кофур** – мижозни совутадиган оқ рангли дори, камфара.
12. **Иғмоз** – яшириш, беркитиш.
13. **Иймоз** – ялтираш, ярақлаш, ёришиб кўриниш.
14. **Файёз** – файз етказувчи, лутфу карам қилувчи.

Байтларнинг насрий баёни

1. Худо амрига хилоф иш қилишдан ўзини сақлайдиган одам, агар у халққа шоҳ бўлса ҳам, риёзату тақво (дарвешлик)да унга тенг келадигани йўқ.

2. Фано (ўзини Худога топшириш) билан риёкорлик, манманлик, такаббур ва ҳасадни дафъ эт, бу хилма-хил касаллик – дардларга дори фақат шудир.

3. Амалу мансабга эътибор қилма, зеро фазилатдан баҳрасиз одамлар, улар Фузайл Бармакий бўлсин ёхуд Фузайл Аёз – бир хилдирлар.

4. Агар билсанг, замона кишилари бу дунёи дунда гўёки ичига хилма-хил касалликлар тўлдирилган идишларга ўхшайдилар.

5. Нафсни ҳалок этувчи куч – бу вали инсонлар нутқи – нафаси деб бил, бу нутқ худди Ҳазрати Али каримуллоҳ қиличидай нафс риштасини кесувчи қайчидир.

6. Замона сочингни оқартирди, кўзингни оч, нимаики кўз олдингда бўлса уни яшириб бўлмайди.

7. Жоҳиллик қоралигини (ёки қоралик жаҳлини) ювиб, уйғониш вақтинг келди, чунки умр шомиға (қоронғилигига) ажал тонги (ёруғлиги) баёз (нома)ни келтирди.

8. Фақир дарвешнинг яширин оҳини эътиборсиз қолдирма, чунки бу чақин ялтираб кўринса ҳам, аммо жаҳонга ўт солиши мумкин.

9. Навоийнинг сўзи ўликни тирилтириши мумкин, зеро файзу карам етказувчи Зоти мукаррам лутфу марҳамат эшигини беркитмайди.

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Танбеҳ усулида ёзилган ушбу ғазалда нафси аммораии жиловлаш, умрни огоҳлик билан эзгу ишларга бағишлаб ўтказиш ғояси ифодаланган. Ғазалда танқид ҳам, огоҳликка даъват ҳам, тариқат йўлига кирган фақир кишиларнинг ботиний олами гўзаллигини ибрат қилиб кўрсатиш ҳам бор. Аллоҳнинг амру фармонига амал қилиб яшайдиган одам, Навоий назарида чин инсондир, бунинг акси ўлароқ риёкор, такаббур, ҳасадчи одамлар Аллоҳ наздида ҳам, бандаси наздида ҳам беэътибордирлар, уларни чин инсон деб бўлмайди. Навоий бундай одамларга ўз нуқсонларини англаб, тариқат риёзати, Ҳаққа чин юракдан юз ўгириш билан дафъ этишни маслаҳат беради. Зеро, фақат ёмон хислатларни йўқотиш – фоний этиш билан, нафс васвасасини енгиш билан ичдаги ахлоқий иллатлар, маразларни тузатиш мумкин. Шоҳ учун ҳам, гадо учун ҳам риёзат нафси аммораии енгиб, покланишнинг энг мақбул доруси. Риёзатда бўлган одил подшо тахтда ўтирса ҳам, у чин дарвеш ва демак "одамийлар одамийси"дир. Инсон амалу мансаби билан эмас, эзгулик йўлидаги ишлари, хулқи билан фозил ва улуғ. Шу муносабат билан Навоий машҳур дарвеш Фузайл Аёз билан Аббосий халифаларнинг машҳур вазири Фузайл Бармакийни солиштиради. Бири оддий дарвеш, иккинчиси буюк донишманд вазир, аммо Худо олдида уларнинг қайси қадрли? Қайсиники, инсоний фазли (Навоий бунда сўз ўйини ясаган) баланд бўлса, ўшанинг қадри баланд, яъни Худованд уларнинг амалу мансаби ёки танлаган йўлига қараб эмас, балки илоҳий фазлдан баҳрамандлигига қараб баҳолайди. Шу муносабат билан Навоий ўз замонаси (ва барча замонлар) одамларини ажойиб бир ўхшатиш билан танқид остига олади. Яъни бу дунёдаги одамлар худди ичига турфа касалликлар тўлдирилган идишлар кабидирлар. Ажойиб ташбеҳ! Қанақа касалликлар булар? Ҳар ҳолда жисмоний ка-

салликлар эмас, балки айтиб ўтилганидай, нафс касалликлари – манфаат учун турланиш ва товланишлар, алдов, ҳасад, панд бериш, ёлғон, тилёғламалик, мансабпарастлик, зулм, талончилик ва ҳоказолар. Навоий ана шу касофатларни Алининг зулфиқоридай кесадиган қайчи билан қирқиб ташлашни тавсия этади (Алининг зулфиқори қайчидай икки тиғли бўлган). Навоийнинг яна бир ташбеҳи муҳим: эй одам боласи, дейди шоир куюниб, мушкдай қора сочинг кофурдай оқарди. Энди кўзингни оч, аҳволингга қара, буни яшириб бўлмайди, умр оз қолди, ўзингни тузат, нафс кетидан қувишни йиғиштир. Мана шундай насиҳат оҳангида бошланган ғазал охирида бир танқидий руҳ касб этган, улуғ гуманист шоирнинг азалий қайғуси – инсонни ғафлатдан уйғотиш, ёмон хислатлар, интилишлардан халос этишга чорловчи даъватномадай жаранглаган. Шоир ҳақли равишда: Навоий сўзлари ўликка жон бағишлайди (у "ўлик" деб камолга эришмаганларни назарда тутмоқда), зеро Файёзи олам – Тангри таолонинг карами, файзи эшиклари биз учун очиқ, биз унга лойиқ бўлсак, мушарраф бўламиз.

27-ғазал

Ийди рухсоринг кўруб, бўлди улус ҳайрон санга,
Эй улус ийди юзунг, жоним менинг қурбон санга.

Шамъ эмас ердин, кавокиб чархдин байрам туни,
Ким эрур ер-кўк туман минг кўз билан ҳайрон санга.

Ийдгаҳда гард эмас, балким етишгач мақдаминг
Қўпти ердин садқа бўлмоқ истабон майдон санга.

Хусрави анжум дегайсен секретур кўк тавсанин,
Ийдгаҳда кимки кўрса рахш ила жавлон санга.

Чатр шаклидин самовий барча офат даъфиға
Тенгри айлабтур насиб ўз ҳифзидин қалқон санга.

Нотавон жисмимға байрамлиқ била бер суҳбате,
Ким кўнгул уммедвору мунтазирдур жон санга.

Неча байрамларда кийган жандасин фақр аҳлининг
Хор кўрма, эйки хилъаттур неча алвон санго.

Ийдгоҳ аҳлин даме қилма паришон, эй сипеҳр,
Ким эрур бу жамъ бир-икки замон меҳмон анга.

Эй Навоий, дурри назминг хутбадек топқой шараф,
Лутф ила қилса назар байрам куни султон санга.

Луғат

1. **Ийд** – ҳайит байрами.
2. **Кавокиб** – юлдузлар.
3. **Мақдам** – қадам.
4. **Анжум** – юлдузлар.
5. **Тавсан** – чопқир от.
6. **Рахш** – от (Рустами достон оти).
7. **Чатр** – соябон.
8. **Алвон** – ранг-баранг.
9. **Хутба** – подшо сайлаш (подшоликка эътироф қилиш) дуоси.

Байтларнинг насрий баёни

1. Шодлик кайфиятидан яшнаган юзингнинг байрамини кўриб, халқ сенга ҳайрон бўлди. Дарҳақиқат, юзингни кўриш халқ учун байрам, менинг эса жоним сенга қурбон.

2. Байрам кечаси фақат ердаги шамълар эмас, кўкдаги юлдузлар ҳам порлаб турибди. Еру кўк гўё минг-минг кўз билан сенга ҳайрон бўлиб тикилгандай.

3. Байрам майдони – ийдгоҳга қадаминг етгач, ғубору чанг кўтарилди. Аммо бу ғубору гард эмас, балки сенга садқа бўлмоқ учун майдоннинг ўзи кўтарилиб, пешвоз чиқди.

4. Ийдгоҳ майдонида от миниб кирганингни кўрган одам сенга қараб: бу юлдузлар подшоси осмон тулпорини ўйнатиб турибди, дейди.

5. Бошинг устидаги соябон гўё сени самовий офатлардан сақлаш учун Тангри ато қилган қалқон кабидир.

6. (Эй ёр) менинг нотамом жисмимга қувват бўлсин учун байрамлик туҳфа тариқасида суҳбатингга мушарраф эт, чунки кўнглим бундан умидвор ва жоним сенга мунтазирдир.

7. Сенинг кийган кийимларинг қимматбаҳо ва рангбаранг, аммо фақир дарвеш устидаги бир неча йиллик жанда кийимни кўриб, унга таҳқир кўзи билан қарама, уни хор тутма.

8. Эй фалак, ийдгоҳда йиғилганларни ҳар сари тўзғитиб юборма, зеро бундай байрамона йиғинлар йилда бир-икки марта келадиган меҳмондай гап.

9. Эй Навоий, агар байрам куни султон санга марҳамат юзидан бир назар қилса, назмингнинг дури (маънолари) подшоларга тахтга ўтириш ҳуқуқини берувчи хутба – дуодай шараф топар эди.

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Ўзига хос лирик лавҳа чизилган: шаҳар ва қишлоқларда рамазон, қурбон ҳайитлари (ийд) кенг нишонланиб келинади. Одамлар шаҳарлардаги байрам қилинадиган жой – ийдгоҳга йиғиладилар, ўйин-кулги, хурсандчилик давом этади. Ана шундай пайтда байрам шодлигидан юзи яшнаган яқин кишингиз – азиз инсон от суриб, ийдгоҳ майдонига кириб келса, кўнгиллар яна ҳам фараҳ ва хурсандликка тўлади. Навоий ана шундай воқеанинг шоҳиди бўлади. Нафақат ошиқ дили, балки бутун халқ гўзал чеҳрани кўриб ҳайрон қоладилар, шодлик устига шодлик, ийд устига ийд қўшилиб кетади. Лирик қаҳрамонимиз ёр жамолини кўриб, ўзини қурбон қилишга тайёр. Ғазал асосан ана шу гўзал манзара ва ундан ошиқ кўнглида пайдо бўлган шодиёна – нажиб кечинмаларни тасвирлашга бағишланган. Бунда, кўпчилик ғазалларда бўлганидай, маҳзунлик ва айрилиқ дарди изҳори йўқ. Аммо шоирнинг маҳорати шундаки, ана шу латиф манзарани ниҳоят жонли, нозик бир усулда гавдалантирган. Гўзал ёр ташрифидан одамларгина эмас, майдон ҳам очилиб, яйраб кетгандай. Бу инсонга садқа бўлмоқ учун гўё "майдоннинг ўзи кўтарилиб пешвоз чиққандай". Байрам кечаси эса ердаги сон-саноқсиз шамълар, чироқлар баробарида юлдузлар ҳам ёрқин порлаб, базмга қўшилгандай ва шу аснода "еру кўк минг туман кўз билан" маъшуқни томошо қилаётгандай, гўё бу инсон юлдузлар шоҳи каби осмон тулпорини миниб, ўйнатиб тургандай туюлади. Ёрнинг соябони ҳам илоҳий маъно касб этиб, уни офатлардан ҳимоя қилаётган самовий қалқон, деб таърифланади. Ёрни ана шундай самовий ташбеҳлар билан тасвирлагандан сўнг Навоий "кошки байрамлик туҳфаси сифатида мени суҳбатига муяссар этса", деб умид билдиради ва ўзини фақир дарвешлар қаторига қўшиб, хор этмасликларини илтижо қилиб сўрайди ва: байрам куни султон назарига тушсайдим кошки, деган орзуни билдиради.

Ғазал охиридаги ана шу ишора балки ушбу ғазал Хусайн Бойқарога бағишлангандир, деган фикрга олиб келади. Ахир султон ҳар байрамда майдонга ташриф буюриб, раиятни қутлаган ва бирга хурсандчилик қилган. Нима бўлганда ҳам, ўқувчи кўз олдида фараҳли бир шодиёна дилхушлик манзараси гавдалантирилган, бир лирик лавҳа чизилган.

28-ғазал

Манга не манзилу маъво аён, не хонумон пайдо,
Не жонимдин асар зоҳир, не кўнглумдин нишон пайдо.

Хирад махфий, бадан фоний, кўнгул ғойиб, тараб маъдум,
Бори саҳл эрди, бўлса эрди ул номеҳрибон пайдо.

Шикебу ақлу ҳуш итмиш, қарору сабру жон кетмиш,
Не ғам, гар бўлса ул ороми руҳу қути жон пайдо.

Хаёли жонда пайдодур, сўзи афғонда пайдодур,
Ўзи ҳам, ваҳ, нетай, оллимда бўлса бир замон пайдо.

Ўлар ҳолатдамен онсиз, тарабдин ўлмайин кўрмай,
Деманг таъжил ила ул умр бўлса ногаҳон пайдо.

Қиёмат эрди ул маҳким, юз очти, эй мусулмонлар,
Бўлунг воқифки бўлди фитнайи охирзамон пайдо.

Кесар юз сарвни ҳар дам, қилур юз нахлни хуррам,
Таажжуб, кўрки бу гулшанда эрмас боғбон пайдо.

Ҳазар қилмоқ қазо жаллодидин бўлмаски, йиллардур
Қилур қатл, уйлаким, не тийғ эрур зоҳир, не қон пайдо.

Санга жон шавқдин берди Навоий, йўқ ажалдинким,
Ажал топқунча эрмас ул заифу нотавон пайдо.

Луғат

1. **Хирад** – ақл.
2. **Маъдум** – йўқ, йўқолган, яширин, кўринмас.
3. **Саҳл** – осон.
4. **Шикеб** – сабр, тоқат, ором.
5. **Итмоқ** – йўқолмоқ, тугамоқ.
6. **Кут** – қувват, озуқа.
7. **Таъжил** – шошилинч, тез, зудлик.
8. **Маҳ** – ой.
9. **Нахл** – ниҳол.
10. **Ногаҳон** – бирданига, тўсатдан.

Байтларнинг насрий баёни

1. Менинг манзилим, муқим турадиган яшаш жойим ҳам, қаердалигим ҳам маълум эмас. Жонимдан бирор белги, кўнглимдан нишон ҳам йўқ.

2. Ақл кетди, жисмим ҳам йўқдай. Кўнглим ғойиб бўлган, хурсандлик кўринмайди. Лекин агар ул номеҳрибон (ёр) пайдо бўлсайди, буларнинг (ўз ҳолига) қайтиши ҳеч гап эмас эди.

3. Орому тоқатим, ақлу ҳушим йўқолди, дилда қарорим йўқ, жоним ҳам кетибдир; бироқ агар ул ороми жоним, руҳимнинг қуввати, жон озиғи пайдо бўлсайди, бу йўқотишлардан ғам чекмасдим.

4. Унинг хаёли – сурати жонимда пайдо, сўзлари фиғону ноламда кўриниб турибди, қанийди унинг ўзи ҳам бир лаҳзада олдимда пайдо бўлиб қолса.

5. Усиз (уни кўрмасам) ўлар ҳолатдаман (чунки у яширин), ўлиш қувончидан кўролмайсан, деманг, бордию бирданига ул гўзал Ёр (умр) пайдо бўлиб қолса, жисмимга қайта жон киради.

6. Ул ой қиёмат эди. Юз очгандан кейин эй мусулмонлар, огоҳ бўлинг, чунки энди охирзамон фитнаси юз беради.

7. Ҳар дамда юз ниҳолни (навқирон ошиқларни) кесади ва юз сарвга (сарвқоматларга) жон бағишлаб, шод этади. Ажаб ҳолатки, бу боғда боғбон кўринмайди.

8. Қазо (тақдири азал) жаллодидан қочиб қутулиб бўлмайди, унга чап бериш, ундан нафратланиш бефойда. Бу жаллод йиллар, асрлардирки тийғсиз, қон тўкмай юз минглаб одамларни қатл этади.

9. Эй Навоий, сенга Аллоҳ жон шавқини (рағбати, орзуларини) бердими ёхуд ажал истагиними, зеро ўлмагунча ул заифу нотавон пайдолик – ҳақиқий борлиққа эга бўлмайди.

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Ишқ изтироби, пайдову пинҳон, гоҳ кўринадигандай, аслида яширин Ёр ёди билан ақлу ҳуши, сабру

токатини йўқотган ошиқ ҳолати тасвирланган бу ғазалда. Ошиқнинг дарди ҳаддан зиёд, шу даражадаки, у уй-жойи, манзил-маконини ҳам эслай олмайди. Лекин, агар Ёр олдимда бир лаҳза пайдо бўлганда ҳамма-ҳаммаси қайта тикланган, ақлу ҳушим ҳам жойига келган, ором у осойишталигим яна барқарор бўларди дейди ошиқ ва буни уч байт давомида янги-янги ташбеҳлар, кетма-кет келтирилган оҳангдош тамсиллар орқали куйлайди, ўқувчининг қалбини ҳам маҳзун туйғуларга тўлдиради. Айрилиқ – маҳзунлик, оғир дард. Шоир буни бўрттириб кўрсата билган.

Аммо тўртинчи байтдан бошлаб ўзга бир фикр баён этилади. Яъни дастлабки уч байтда ошиқнинг айриликдаги соғинчи, соғинч дардида бехудлиги ва Ёрнинг кўринмаслиги, пайдо эмаслиги тасвирланса, тўртинчи байтда Унинг хаёли – сурати жонда пайдолиги, сўзлари ошиқнинг нола-фиғонида эшитилаётгани – пайдолиги ҳақида гап боради. Бешинчи байтда Ёрнинг умуман яширинлиги – пинҳонлиги айтилади. Ва қўшиб қўйиладики, ошиқ Ёрни кўрмоқ учун ўлишга ҳам рози, аммо кўрмаса ҳам, айриликда "ўлар ҳолатда"дир. Бу фикр бошқа иборалар билан олтинчи байтда ҳам такрорланади. Бу қандай Ёр? Нега у ҳам пайдо, ҳам пинҳон?

Алишер Навоийнинг тўрт девонида "пайдо" радифли тўққизта ғазал бор. Уларда Тангри таолонинг Зоти пинҳонлиги, дунё кўзгу сифатида шу мукаррам Зотнинг тажаллисини акс эттириши, инсонларнинг бир-бири ва дунё гўзаллигини севиши ана шу тажалли нури туфайли экани устида шоирона мушоҳада боради. Сўз юритаётганимиз ғазалда ҳам шу маъно акс этганини сезиш мумкин. Аммо бу фикр ғоят нозик ва бир умумлашган ҳолда давом этади. Зийрак китобхон диққат қилса, реал маҳбубдан айрилган ошиқ аҳволи тасвирини ҳам, Тангри таоло жамолини қидираётган, шунга ошуфта ва интизор солик дарвеш кечинмаларини ҳам сезиши мумкин. Шу боис кейинги байтларда боғбони

кўринмайдиган боғ, ундаги бир ёқда яшнаётган сарвлар (навқирон инсонлар), иккинчи ёқда қуриб кетаётган ниҳоллар (жон бераётган бебахт ошиқлар) тасвирланган. Навоий ушбу фикрни қазоу қадар ишига келтириб боғлайди: инсон тақдир занжирида, қисмати азалдан белгиланган, дейди. Ҳақиқий жононга етишиш учун эса фоний бўлмоқ лозим. Шоир хулосаси ана шундай.

Бироқ, инсон буни англаган тақдирда ҳам дунёдан умид узолмайди, ҳаёт ана шу "пайдоу пинҳон" занжири ичида давом этаверади.

29-ғазал

Менмудурменким, санинг васлинг муяссардур манга,
Бахти гумраҳдин қачон бу қисса бовардур манга.

Ҳақ тануқтуркım, тирикликдин манго сенсан мурод,
Йўқса оламнинг йўқу бори баробардур манга.

Эй кўнгул, ғаввоси баҳри васл ўлубмен, не ажаб,
Ким насиб эмди ўшул покиза гавҳардур манга.

Не учун базми висол ичинда ичмай бодаким,
Кўзию оғзи букун бодому шаккардур манга.

Ою хуршидингни йиғ, эй чархи гардунким, бу дам
Ҳамдам ул ой чеҳралиғ хуршид пайкардур манга.

Сарвни ўртаб, суманни елга бер, эй боғбон,
Ким букун ҳамсуҳбат ул сарви суманбардур манга.

Қўрқарам ҳирмон саҳобин ёпмағай, фаҳм этса чарх,
Ким шабистон меҳр шамъидин мунаввардур манга.

Эй Навоий, ҳеч билмонким топибмен васлини,
Ё магарким жумлайи олам мусаххардур манга?

Луғат

1. **Гумроҳ** – йўлини йўқотган.
2. **Тонуқ** – гувоҳ.
3. **Ғаввос** – денгизга шўнғиб, дур қидирадиган одам.
4. **Хуршид** – қуёш.
5. **Суман** – ёсуман, хушбўй оқ гул.
6. **Ҳирмон** – бенасиблик, маҳрумлик.
7. **Саҳоб** – булут.
8. **Шабистон** – кечаси, тун.
9. **Меҳр** – қуёш.
10. **Мусаххар** – қарам, биров ихтиёрига ўтиш.

Байтларнинг насрий баёни

1. Менми сенинг васлингга эришган одам, бу қиссага ким ҳам ишонарди, ахир бахти қоралигим ҳаммага аён-ку?

2. (Аммо) Ҳақ таоло гувоҳки, тирикликдан муроду мақсадим сенсан; бўлмаса бу оламнинг бор ёки йўқлиги менга баробардир.

3. Эй кўнгил, унинг васли денгизи ғаввоси бўлиб қолибман, энди ажаб эмаски, ўша соф гавҳар менга насиб этса.

4. Нега энди висол базмида бода ичмай, ахир унинг бодомдай кўзию шакардай ширин оғзидан лаззатланиш бахтига эришдим.

5. Эй осмон, ой билан қуёшингни бир ёққа йиғиштириб қўй, чунки ҳозир юзи ойдай, қомати қуёшдай (гўзал) менга ҳамдамдир.

6. Эй боғбон, сарв дарахтини кесиб ёқиб юбор, суман гулини шамолга соч, негаки бугун қади сарвдай чиройли, юзи суман гулини доғда қолдирадиган ул гўзал суҳбатдошимдир.

7. Қоронғи тун унинг васли қуёши шамъидан менга кундай ёруғдир, аммо (ҳийлагар) Фалак бу бахтимни кўрса, рашк қилиб, маҳрумлик булутини юбориб, Ёрим юзини беркитмаса деб қўрқаман.

8. Эй Навоий, ёрнинг васлига эришибманми ёки йўқми, билмай қолдим. Ёхуд бутун олам ихтиёримга ўтиб (кўзимга шундай кўриндимикин)?

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Ёр висолига эришган, дийдор кўриб, қалби қувончга тўлган ошиқнинг ҳолати тасвирланган ушбу ғазалда. Бундай мазмунли ғазаллар "Хазойин ул-маоний" девонларида кўп эмас. Чунки Навоий ғазалларининг аксари ошиқнинг Ёр жамолига муштоқлиги, изтиробла-

ри тасвирига бағишланган. Ҳатто маҳбубанинг шўхликлари, ранг-баранг кийинишлари, жилва-истиғноси, ҳусну жамоли хилма-хил тазоду ташбеҳлар билан таъриф-тавсиф қилинганда, ажойиб жозибали лавҳалар тасвири ичида кўрсатилаётганда ҳам ошиқнинг бундан дилхушлиги, яйраши, бахтиёрлиги камдан кам кўзга чалинади. Аксинча, маъшуқ қанча ноз этса, шўхлик қилса, гўзал либосларда жилва қилса, ошиққа шунча қийин, у шунча руҳий изтироб чекади, ҳайрат ва бехудлик ичра ғарқ бўлади.

Келтирилган ғазалда эса севишганларнинг васл дамлари тасвирланган: ошиқ бу бахтдан шунчалик хурсандки, бунга ўзи ҳам ишонқирамай туради, "менга ҳам бахт кулиб, ёр васлига етишиш муяссар бўлар эканми?" деган гумонли фикр кўнглидан ўтади. Ғазал айнан ана шу фикр баёни билан бошланган. Аммо шоир, бу ишққа садоқати, вафодорлиги туҳфаси деб баҳолайди, зеро унинг бу ёруғ дунёда бирдан-бир мақсади ёр васлига етишдир. Васл – энг буюк неъмат, энг улуғ бойлик. Умр мазмуни, қиммати ҳам шу билан белгиланади. Лирик қаҳрамон (ошиқ) ўзини денгизга шўнғиб, гавҳар қидирувчи ғаввосга ўхшатади ва васл гавҳарини топганидан беҳад қувонади.

Ва бу базмини қизитиш учун ошиқ бода ичиб, сархуш бўлади, ўз ёрининг жамолини табиатнинг барча гўзалликлари жам бўлган хилқат деб билади, шу боис сарв, гул, ой, қуёш каби гўзаллик ташбеҳларини писанд қилмайди. Бунда осмонга мурожаат қилиб, "ою қуёшингни йиғиштир" деб, боғбонга қараб, сарвни ўтга сол, суманни (оқ гулни) шамолга совур, деб айтиши бир томондан хурсандчилигини ифодалаб келса, унинг ҳаяжони, учрашув лаззатидан бехудлиги, бахтиёрлигини шоён этса, иккинчи томондан маъшуқ гўзаллигини ҳеч нарсага ўхшатиб бўлмаслигини ҳам англатади.

Албатта, бу мажозий тасвир замирида тасаввуфий маънолар ҳам бор. Умуман, Навоий каби улуғ шоирлар ғазалларини икки гуруҳга ажратиб (орифона ва ошиқона ғазаллар) ўрганар эканмиз, шунга амин бўламизки, ошиқона ғазаллар "соф дунёвий" мазмундаги асарлар эмас, шу каби орифона ғазалларни ҳам буткул дунёвий ғоялардан холи деб бўлмайди. Ҳар икки гуруҳ ғазаллар ҳам инсон фикри, маърифати ва ҳиссиётларини ифодалайди. Орифона ғазалларда илоҳий маърифатга эришиш йўли бевосита, тўғридан-тўғри талқин этилса, ошиқона ғазалларда бу мақсад дунёвий кечинмалар, касрат оламининг ранг-баранглиги, бунга ошуфталик ва ана шу ошуфталик замиридаги илоҳий гўзалликни кашф қилиш, идрок этиш, бунинг мингминг кўринишдаги йўллари, қийноқлари тасвирланади. Бунда "мажоз" (сурат, касрат) ва "ҳақиқат" (илоҳий нур) бир-бирига зид қўйилмайди, бири қабул қилиниб, иккинчиси инкор қилинмайди, балки мажоздан Ҳақиқатга, суратдан Маънога қараб бориш кузатилади. Навоий дунёқарашининг бош йўналиши мана шу! Унинг лирик асарлари ҳам, эпик шеърияти ҳам бусбутун ана шу ғояга асосланган. Зеро, улуғ шоир ва унинг салафлари, айниқса, пири муршиди Абдураҳмон Жомий назарида Инсон ва Коинот ўзаро вобаста, Инсонда моддийлик ва илоҳийлик жамулжам. Инсон шуни англаши, ўзидаги ва демак коинотдаги илоҳийликни кашф этиши, бу сирдан воқиф бўлиши лозим. Табиат – Мутлақ руҳ ижоди ва кўзгуси. Инсон эса кўзгу маркази. Шундай бўлгач, Илоҳни севиш Инсонни севиш орқали боради. Инсондаги нажиб сифатлар қанча кўп бўлса, у шунча севимли, у шунча илоҳийлашган, илоҳий сифатларга йўғрилгандир. Шу боис орифлар, комиллар кўпроқ севимли ва азиздирлар. Шу тариқа, мажозийлик орифларда ҳам бор. Аммо бу мажозийлик энди фатҳ этилган, илоҳийликка кўприк бўладиган, англашилган мажозийликдир.

Таҳлил қилаётганимиз мазкур ғазалда ҳам бу аниқ кўриниб турибди. Айниқса, учинчи байтдаги *гавҳар*, *баҳр*, тўртинчи байтдаги *бода* сўзлари бунга ишорадир. Чунончи, баҳр – Ҳақнинг бепоён ва кўп маъноли си-

фатлари денгизини англатади, бутун коинот ана шу Денгиз мавжлари билан мавжуд ва ҳаракатда. *Гавҳар* эса ана шу илоҳий сифатлар маъноларининг моҳият-маъносини англатади. *Бода* – ишқдир ва ишқ орқали илоҳий кашфлар, ғалабаларга эришишни билдиради. Яъни ориф инсон ишқидан сархушу маст бўлиш воситаси. Айни шу маънода ғазал мақтаъида Навоий шунча сархуш ва шодманки, ёр васлига етдими ёки етмадими – билмай турибман, балки бу ҳолатим тасвири бир хаёлдир ёки бутун олам меники бўлдимикин? деган фикрни билдиради. Жумладаги оламни "забт этиш" ҳам ана шу ишқ гавҳарига эга бўлиб, мажозий дунёнинг илоҳий моҳиятига етишишдир.

30-ғазал

Тун оқшом келди кулбам сори ул гулрух шитоб айлаб,
Хироми суръатидин гул уза хайдин гулоб айлаб.

Қилиб мужгонни шабравлар киби жон қасдиға ханжар,
Белига зулфи анбарборидин мушкин таноб айлаб.

Қуёшдек чеҳра бирла тийра кулбам айлагач равшан,
Манга титратма тушти зарра янглиғ изтироб айлаб.

Кулуб ўлтурдию илкин чекиб ёнида ер берди,
Такаллум бошлади ҳар лафзини дурри хушоб айлаб.

Ки: Эй зори жафокаш ошиқим, менсиз нечуктурсен, –
Мен ўлдум лолу айта олмадим майли жавоб айлаб.

Чиқарди шишаи май доғи бир соғар тўло қўйди,
Ичиб, тутти манга юз навъ нозосо итоб айлаб.

"Ки эй, мажнун, пари кўрдунг магарким, тарки хуш эттинг?
Такаллум қил, бу соғарни ичиб рафъи ҳижоб айлаб".

Ичиб фарёд этиб туштум аёғиға бориб ўздин,
Мени йўқ бодаким, лутфи анинг масти хароб айлаб.

Аникм элткай васл уйқуси ишрат туни мундоқ,
Навоийдек нетар то субҳи маҳшар тарки хоб айлаб.

Луғат

1. **Тун оқшом** – кечқурун, кеча кечқурун.
2. **Шитоб** – шошилинч, шитоб айлаб – шошиб, ошиқиб.
3. **Хай** – тер.
4. **Мужгон** – киприк.
5. **Шабрав** – тун қароқчиси.
6. **Анбарбор** – анбар (хушбўй модда) сочувчи, ифор таратувчи.

7. **Мушкин** – мушк (оҳу киндигидан олинадиган қора ранг-ли хушбўй модда) ҳиди.

8. **Илик** – қўл.

9. **Такаллум** – сўзлаш, гапириш.

10. **Дурри хушоб** – тоза, ялтироқ марварид.

11. **Соғар** – қадаҳ, коса.

12. **Нозосо** – нозланиб, ишва билан.

13. **Итоб** – қаҳр, ғазаб, карашма, ноз, маломат.

14. **Рафъ** – кўтарилиш, юксалиш.

15. **Элтикай** – элитмоқ, ром этмоқ, уйқу келтирмоқ.

16. **Таноб** – арқон, белбоғ, ип.

Алишер Навоий

Байтларнинг насрий баёни

1. Ул гул юзли ёр кечқурун кулбамга шошиб кириб келди, тез юрганидан гул юзида тер томчилари гулоб қатрасидай намоён эди.

2. Киприкларини худди тун қароқчиларидай жоним қасдига ханжар қолган эди, мушкдай қора, анбар ҳидини таратувчи зулфини белига ўраб олган эди.

3. Куёшдай юзи билан қоронғи кулбамни ёритгач, менинг вужудимда худди зарра нур ичида тебранган-дай, изтироб билан титратма пайдо бўлди.

4. У эса (бу аҳволимга) кулиб, ўтирди ва ёнидан менга жой бериб, ҳар бир сўзини тоза дур каби тизиб, гапирди:

5. "Эй зору балокаш ошиқим, менсиз нечуксиз?" Мен эса, тилим тутилиб, ҳеч нарса жавоб айта олмадим.

6. Қўйнидан бир шиша май чиқарди ва бир қадаҳ тўлдириб ўзи ичди, кейин менга ҳам нозланиб, бир қадаҳ май тутди.

7. Менинг ҳайронлигим кўриб деди: эй мажнун, нима, пари кўрдингми, ҳушингдан айрилибсан? Сен бу соғарни ичиб сўзла, пардаларни кетказиб, юксак мартабаларга кўтарилгин.

8. Мен майни ичиб, фарёд чекиб оёғига беҳуш бўлиб йиқилдим. Йўқ-йўқ, мен бода ичганимдан эмас, балки унинг лутфу марҳаматидан масту хароб бўлдим.

9. Ишрат туни васл уйқуси шундай элитган киши Навоийга ўхшаб маҳшар (қиёмат) тонгигача уйқуни тарк этиб нима қилсин?

Алишер Навоий

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Бундан олдин шарҳлаганимиз ғазалдай (29-ғазал) бу ғазалда ҳам севишганлар учрашуви тасвирланган. Аммо бу ерда бошқа манзара, ўзга ҳолат тасвири берилган, ўзга бир инсоний характер кўзга ташланади. 29-ғазалда маъшуқ сокин, ҳалим, камсухан инсон бўлса, бу ғазалда тасвирланган маъшуқ шиддаткор, нозу итобли, фаол, ҳаракатлари чаққон, сўзлари кескир ва буйруқ, амру фармон оҳангидадир. У шитоб билан кириб келади ва тап тортмай, ошиқни қўлидан ушлаб, ёнига ўтказади, ундан ҳол-аҳвол сўрайди, сўнгра ўзи билан бирга олиб келган шаробни косага қуйиб ичади, яна қуйиб ошиққа тутқазади. Хуллас, биринчи байтда айтилган кечқурун ошиқ кулбасига шитоб билан кириб келиш ҳаракати бутун ғазал давомида ривожлантириб борилади, унинг хатти-ҳаракатларида изчил кетма-кетлик, ўзига хос тезкор кишининг хусусиятини тафсилотлар орқали кўриб, ҳис қилиб турамиз. Маъшуқнинг акси ўлароқ, ошиқ бу шитоблардан ҳайрону лол бўлади, ўзини йўқотади, пари теккан одамдай эсдан оғиб қолади.

Ахир узоқ кутган, интиқ бўлиб йўлига кўз тутган кишингиз кечқурун бирдан эшикни очиб хандон чеҳра билан кириб келса, аҳволинг нима кечади? Навоийнинг лирик қаҳрамони ҳам ҳайрону лол бўлиши шундан эди.

Бундай тасвир, айтиш мумкинки, воқеабанд лирик тасвир ўқувчига алоҳида завқ беришдан ташқари, жонли лавҳадай эсида сақланиб қолади. Муҳаббатнинг, севгининг қудрати шундаки, ошиқ ёрнинг ҳукмфармо қуёшдай чеҳрасини кўргач, бир зарра мисоли титрайди, гўё ўзини буткул маҳв этиб, изтиробга ғарқ бўлади. Зеро, ошиқ ёрнинг бу ташрифини кутмаган эди. Наво-

ий буни айтмайди, аммо ғазал маъносидан шу нарса сезилиб туради. Кутилмаган ташриф ва тезкор, суръатли ҳаракатлар ошиқни шошириб қўяди, у ҳам хурсанд, ҳам ҳайрон, ҳам ўзини ғоят ноқулай сезади. Битта ғазалда шунча маъно, шунча нозик ва дилрабо тасвирлар. Бундай "лиро-эпик" тасвир, яъни нозик воқеабанд ғазалларнинг ўзига хос услуби шундаки, уларда ташбеҳлар, таърифу тавсифлар ҳам "воқеа"га мослаб келтирилади ва ошиқ-маъшуқларнинг муносабатлари, хислатларини очишга йўналтирилади.

Ушбу ғазалда ҳам Навоий шундай йўл тутган. Шу боис у сўз санъатининг беназир намунаси сифатида асрлардан-асрларга, авлодлардан авлодларга ўтиб, қалбларга ҳузур бағишламоқда, руҳиятимиз қудратига қудрат қўшмоқда.

31-ғазал

Эй сабо, ҳолим бориб сарви хиромонимға айт,
Йиғларимнинг шиддатин гулбарги хандонимға айт.

Буки онинг аҳду паймонида мен ўлсам дағи
Яхши фурсат топсанг, ул бадаҳду паймонимға айт.

Буки онинг зулфи зуннорида диним ҳосили
Куфр ила бўлмиш мубаддал, номусулмонимға айт.

Буки қилмишмен жаҳону жонни онинг садқаси,
Юз туман жону жаҳондин яхши жононимға айт.

Буки юз жон садқаси қилсам пушаймон бўлмағум,
Васлиға бир ваъда қилғондин пушаймонимға айт.

Буки юз минг фитна кўзлуг бўлса пайдо онсизин,
Қилмағум наззора ҳаргиз, кўзи фаттонимға айт.

Буки чок айлаб яқо, усрук чиқар эл қасдиға,
Мен ўлуб эл жон топар, бебок нодонимға айт.

Даҳр боғи гуллари ҳуснин вафосиз эрканин
Юзи гул, жисми суман, кўйи гулистонимға айт.

Эй Навоий, ҳеч гулшаннинг сенингдек хушнаво
Булбули йўқ эрканин шоҳи сухандонимға айт.

Луғат

1. **Гулбарги хандон** –яшнаб очилган гул.
2. **Зуннор** – насроний роҳибларнинг белига боғлаб юрадиган арқони; тасаввуфда хизмат қилиш аҳди.
3. **Мубаддал** – алмашинган, айрибош қилинган.
4. **Наззора** – қараш, тамошо қилиш.
5. **Ҳаргиз** – асло, ҳеч қачон.
6. **Фаттон** – мафтун қилувчи, жозибали.
7. **Бебок** – қўрқмас, бепарво, эътиборсиз.

Байтларнинг насрий баёни

1. Эй тонг ели, аҳволимни бориб хиромон юрадиган сарв (шамшод) қоматли гўзалимга айт. (Фироқида ғам чекиб) йиғлаётганим шиддатини очилган гулдай кулиб турган хандон чеҳра ёримга айт.

2. Унинг аҳду паймонига содиқ қолиб мен ўлиб қолсам, сен қулай фурсат топсанг, буни ўша аҳду паймони ёмоним (ёлғончи маъшуқам)га айт.

3. Унинг зулфи ўрамларида (арқонида) динимнинг натижаси куфрга айланганини номусулмон ёримга айт.

4. Жаҳониму жонимни унга садқа этганимни юз минг жаҳону жондан афзал яхши жононимга айт.

5. Бир эмас, юз жонни унга садқа қилишга тайёрман, буни васлига етишишимга бир марта ваъда қилиб, кейин пушаймон бўлган ёримга айт.

6. Кўзлари мафтункоримга шуни ҳам айтгилки, усиз юз минг мафтункор кўзим гўзаллар қошимга келса ҳам хеч назар солмасман.

7. Ёқа йиртиб, элни (ишқида ўлдириш) қасдида девонага ўхшаб майдонга чиққач, мен ўлиб, эл жон топишини ўша чапани сиффат, бепарво нодонимга айт.

8. Дунё боғи гуллари чиройи бақосиз ва вафосиз эканини юзи гулдай чиройли, жисми (бадани) сумгандай оқ ва нафис, кўчаси гулзор ёримга айт.

9. Эй Навоий, дунёнинг бирор гулшанида сен каби хушнаво булбул йўқ эканини сўзга уста, сухандон шоҳимга айт.

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Атоқли хонандаларимиз севиб куйлайдиган ғазаллардан бири бу. Ошиқнинг ўз ёрига садоқати ифодаланган. Навоий ана шу садоқат туйғуси, фидойиликни байтдан байтга янги-янги ифодалар, ўхшатиш, истиоралар билан кучайтириб, ёрқинлаштириб бораверган. Аммо ана шу санъаткорона ташбеҳларни сабо (тонг

ели)га мурожаат оҳанги уюштириб, бир тизимга келтирган ва ошиқ кечинмалари билан маъшуқа тийнати орасидаги зиддият ҳам алоҳида бадиий санъат сифатида ярқ этиб намоён бўлган. Чунончи: ошиқ ҳижрон азобида йиғласа, маъшуқа гулдай очилиб, кулиб туради; ошиқ аҳду паймонга содиқ бўлса, маъшуқа аҳдни бузади, сўзида турмайди; ошиқ жону жаҳонини бағишлаб, ишқ йўлида фидо бўлишга тайёр, маъшуқа эса васлга ваъда қилиб, ваъдасини бузади ва ҳоказо. Бу, бир қарашда анъанавий усул: ошиқ ҳар балоу қийноққа чидайди, у вафодор, содиқ, маъшуқа эса ҳийлагар, карашмали ваъдасида турмайдиган ва ҳоказо.

Аммо ана шу анъанавийликка Навоий янги руҳ бағишлайди, янги тароват ва жозиба киритади. Тўққиз байтли ғазалнинг олти байти "буки" деган олмош сўз билан бошланади ва асарга алоҳида бир оҳанг бағишлаган. Бундан ташқари, тасвирланаётган маъшуқнинг шўху шаддодлигини, ўзини эркин тутишини англатувчи тасвирлар ҳам умумий мазмунга муносиб. У бепарво, қўрқмас, ёқавайрон юрадиган, ўзини эркин тутадиган одам. Демак, ўзига хос хислатли одам. 31-ғазалда ҳам шунга ўхшаш тасвирнинг гувоҳи бўлган эдик, бироқ, улар орасида умумий жиҳатлар билан фарқланувчи феълатвор ҳам бор. Унда маъшуқ ошиқ руҳиятини буткул эгаллаган, ўз измига солиб олган бўлса, бу ғазалдаги маъшуқ ошиқдан узоқда. Бунда васл ҳақида гап йўқ, бўлмаса сабога мурожаат қилишга ҳожат қолмасди. Бунда кўпроқ ошиқ кечинмаларига эътибор қилинган.

Бир-икки оғиз сўз ғазалнинг учинчи байти ҳақида. Бунда "ёрнинг зулфи зуннорида диним ҳосили куфр билан алмашди" деган ғоя мавжуд. Хўш, нима учун ёрнинг зулфи зуннорга ўхшатилган ва нега у динни кофирлик билан алмаштиради? Умуман, Навоийдек комил мусулмон шунақа ибораларни ишлатиши мумкинми? Шоирнинг шунга ўхшаш фикрлари бошқа асарларида ҳам учраб туради, бунда бир мақсад, яширин маъно бўлиши муқаррар. Буни тасаввуф таълимотига таяниб, аниқлаш мумкинлиги кўриниб турибди.

Зуннор насронийларнинг кийим устидан белига боғлайдиган ипи. Тасаввуфда у тариқат йўлида хизмат қилиш, Худога бандаликда мустаҳкам туриш учун аҳду паймон қилиш, риёзату камолотга бел боғлашни билдиради. **Зулф** деб эса Ёрнинг сочини айтадилар. **Соч** тасаввуфда бир нечта маънога эга. Биринчидан, у илоҳий юзни (манбани) беркитиб турувчи моддийлик, дунёни англатса, иккинчидан, у мутлақ жамолнинг тажаллиётини ҳам билдиради. Ҳар икки ҳолда ҳам у Мутлақ жамол ва жалол манбаи – юзни беркитиб туради. Шу маънода зулф куфр белгиси дейилган, чунки **куфр** сўзининг маъноси беркитиш, ёпиб қўйишдир. Лекин бунда чин ваҳдатга эришиш назарда тутилган, зеро касрат оламини (дунёни, зулфни) англаш, унда акс этган тажаллиёт нурида Аллоҳ сифатларини идрок этиш билан Ваҳдат оламига яқинлашиб борилади. Куфр ҳақиқий имонга, номусулмонлик чин мусулмонликка айланади. Навоий байтида шу маъно назарда тутилган. Яъни Ёр зулфи зоҳиран қарашда динни куфрга айлантирган бўлса-да (зулф айни вақтда зуннор ҳам), аслида у Аллоҳ ваҳдатига яқинлаштирувчи восита ҳам. Бунда илоҳийлик ва моддийлик орасидаги вобасталик ўз ифодасини топган.

32-ғазал

Зулфунг очилиб, орази дилжў била ўйнар,
Ҳинду бачаи шўхдурур, су била ўйнар.

Ул шўх кўнгул лавҳин этиб тийра нафасдин,
Бир тифлдур, алқиссаки, кўзгу била ўйнар.

Ўйнай-ўйнай боғлади уйқумни фусундин,
То ғамзаси ул наргиси жоду била ўйнар.

Тонг йўққи, кўзунг бўлса кўнгул бирла мулоиб,
Мажнунға ажаб йўқ, агар оҳу била ўйнар.

Бир лўлии бозигар эрур чамбар ичинда
Холингки, ўшал ҳалқаи гесу била ўйнар.

Зоҳид била нафс этса тамасхур, не ажабким,
Ит сайд қилур вақтда тулку била ўйнар.

Муғ дайрида маст ўлса Навоийни кўрунгким,
Бир олма киби гумбади мину била ўйнар.

Луғат

1. **Дилжў** – кўнгил овловчи, кўнгилни банд этувчи, орази дилжў – кўнгилни овловчи чеҳра.
2. **Тийра** – қора, қоронғи, ғамли, зангли.
3. **Тифл** – гўдак.
4. **Жоду** – сеҳргар, мафтун этувчи.
5. **Тонг** – ажаб, тонг эмас-ажаб эмас.
6. **Мулоиб** – найрангбоз, ўйинчи, ҳийлагар.
7. **Бозигар** – ўйинчи, найрангбоз, кўзга бойлағич.
8. **Гесу** – узун соч, кокил, бурамли ўрилган соч, аёлларнинг узун сочи.
9. **Тамасхур** – масхарабоз, масхара бўлиш.
10. **Сайд** – ов.
11. **Муғ дайри** – оташпарастлар ибодатхонаси, тасаввуфий маънода пири комил ҳузури.
12. **Гумбади мину** – мовий осмон, кўк гумбази.

Байтларнинг насрий баёни

1. Сочингнинг ҳалқалари очилиб (ёйилиб), кўнгулни асир этувчи юзинг билан ўйнаётир, гўё у сув ўйнаётган ҳинду боласига ўхшайди.

2. Кўзгу билан ўйнайдиган гўдакка ўхшаб, бу шўх бола қора қилувчи нафаси билан кўнгилни хира қилди.

3. Ул шўх ғамза билан жоду кўзларини ўйнатиб, кўнглимни афсун этиб уйқуга солди.

4. Ажаб эмаски, кўзинг кўнгил билан ўйнаб, дилхушлик қилса, зеро Мажнуннинг саҳрода оху билан ўйнагани ажабланарли эмас.

5. Сочинг ўрамлари ичида ўйнаётган холинг гўё чамбар (дорбозлар ҳалқаси) ичидаги бир ўйинчи лўлига ўхшайди.

6. Зоҳид нафс билан масхарабозлик қилса (нафсга масхара бўлса) ажабланмаслик керак, зеро ит ов пайтида тулки билан ўйнайди.

7. Оташпарастлар ибодатхонаси (майхоналарда) Навоий ишқдан (илоҳий нурдан) сархуш бўлса, боқсангиз у худди осмон гумбази билан ўйнаётган олмага ўхшайди.

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Ўқувчи завқига завқ қўшадиган дилрабо тасвир бор бу ғазалда. Маҳбуба зулфи (сочи)нинг гўзал юз узра ёйилиши, буни кўрган ошиқ қалбининг ҳаяжонлари, асиру мубтало бўлиб, сеҳрланиб қолиши кетма-кет келтирилган қатор ташбеҳлар тасвири тўлишиб, ёрқинлашиб бораверган. Қора соч аввал қора танли ўйинқароқ, шўх ҳинд болага, сўнгра сеҳргар одамга ўхшатилади. Кейин зулф ва юз қиёсига кўз ва кўнгил, хол ва чамбаракка уланиб кетади. Шоир кўнгилни кўзгуга ўхшатар экан, шўх бола кўзгу билан ўйнаб, унинг юзи-

ни кир қилмоқда, дейди. Бу ерда қора зулфнинг сувдай соф кўзгу юзини беркитишига ва шунинг учун ҳам кўнгилни хира бўлишига ишора қилмоқда. Яъни ҳинду бача кўзгуни ўйнаб, хира қилганидай, қора соч ҳам юз узра ёйилиб, кўнгилни "тийра" (қора) қилаётир. Зеро, юз — ошиқ талпинадиган нур манбаи, шу боис соч уни беркитса, ошиқ ранжийди, зулмат ичида қолади. Аммо шоир буни бу ғазалда хушнудлик ва шавқу завқ ҳолатида тасвирламоқда.

Кўнгил кўзгусини ўйнай-ўйнай маҳбуба ошиқни жоду қилиб ухлатади. Бунга ажабланмаса ҳам бўлади, дейди шоир, ахир Лайлининг наргис кўзи сеҳри Мажнунни шундай аврадики, бечора ошиқ саҳрога чиқиб кетиб, оҳулар билан ўйнайдиган (яшайдиган) бўлди. Бунда маҳбубанинг наргис кўзи билан оҳунинг кўзини қиёслаш ҳам бор.

Шоир маҳбубанинг гўзал юзи, наргис кўзи билан бирга чиройли холини ҳам тавсиф этиб ёзади: қора зулфинг ўрами ичидаги холинг гўё чамбар (айланма ҳалқа) ичидаги қора танли лўлига ўхшайди. Демак, биринчи байтдаги "шўх ҳинду бача" ташбеҳи иккинчи байтда кўзгу билан ўйнаётган гўдак, учинчи байтда жодугар наргис кўз, тўртинчи байтда оҳу билан ўйнаётган Мажнун, бешинчи байтда чамбар ичидаги "бозигар лўлий" ташбеҳлари билан уланиб, яхлит бир қаторни ташкил этади ва маҳбуба қора зулфининг кўнгилни банд этувчи бадиий шарҳини тавсифини беради.

Натижада ғазалда муҳаббатнинг туганмас туйғулари уммонидан бир кечинма тараннум этилиб, кўнгилга хушнудлик бахш этади, гўзал чеҳраларнинг нозик тасвирлари чексизлиги, бундан қувват топадиган ишқнинг қудрати намоён бўлади. Ғазалдаги олтинчи байтда шоирнинг ишқдан бехабар зоҳид устидан кулиши тасвирланган: зоҳид тарки дунё қилгани билан аслида нафсдан қутулган эмас, унинг нафсга муносабати овчи итнинг тулки билан "ўйнаётганига" ўхшаб кета-

ли. Зеро, бу ҳам масхарабозлик, фирибгарликдир, бунда зоҳид ҳар қанча риё ва порсолик қилмасин, аммо нафс домига тушиши муқаррар.

Ғазал мақтаъида шоир илоҳий ишқ майидан сархуш ошиқ ҳолатига ишора қилиб, бундай беҳуд одам Тангрининг беҳудуд олами олдида бир зарранинг титраб ўйнаши кабидир, дейди. Хуллас, жоду, ўйин, фусункорлик асарда бошидан охиригача турли маънода давом этган.

33-ғазал

Қон ютуб умре жаҳон аҳлида бир ёр истадим,
Лекин ул камроқ топилди, гарчи бисёр истадим.

Кимгаким жоним фидо айлаб соғиндим ёр эрур,
Эрмас эрди ёрлиғда чун вафодор истадим.

Билмадим олам элида йўқтурур мутлақ вафо,
Ваҳки умре улча йўқтур, соғиниб бор истадим.

Улки топилмас башар жинсида, ваҳ, ғафлат, кўрунг,
Ким парий хайлида мен девонаи зор истадим.

Сирри ишқимни, кўнгул, кўз бирла фош этмак не тонг,
Қалби тардоманни чун мен соҳибасрор истадим.

Шайх бирла хонақаҳдин чун ёруғлуқ топмадим,
Дайр пири хизматиға кўйи хаммор истадим.

Эй Навоий, чун рафиқе топмадим бу ғуссадин,
Ўзни бекаслик балосиға гирифтор истадим.

Луғат

1. **Башар жинси** – одам авлоди, одамлар.
2. **Тардоман** – ахлоқсиз, бузуқ, гуноҳкор.
3. **Кўйи хаммор** – мастлар кўчаси, майпарастлар гузари, тасаввуфда пири комил ҳузури, ошиқлар жойи.

Байтларнинг насрий баёни

1. Бутун умрим давомида қийналиб дунё аҳли орасидан бир вафодор ёр изладим. Аммо бундай одам кам топилди, гарчи мен кўп истадим.
2. Кимники жоним фидо қилиб ёр деган бўлсам, аслида у менга вафо қилмади, мен эса вафодор ёр истаган эдим.

3. Билмадим, балки олам элида хеч ҳам вафо йўқдир, афсуски мен бир умр вафо деб қидирибман.

4. Одам авлодида бўлмаган нарсани мен ғофил банда парийлар хайлида бор деб ўйлабман.

5. Ишқ сиррини кўнгил, кўз орқали фош этса ажаб эмас, чунки мен (нодон) бузуқ қалбни сирларимга эга этиб қўйибман.

6. Сўфийлар хонақоҳида шайх билан яшаб ёруғлик топмагач (кўнглим ёришмагач), майпарастлар кўчасидаги майхона пири ҳузурини истадим.

7. Эй Навоий, бу ғамлар ичида қийналиб бир ўртоқ топмадим, охири ўзимни ёлғизлик балосига гирифтор истадим.

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Алишер Навоий девонларида замондан ва замон аҳлидан задалик кайфиятини ифодаловчи бир туркум ғазаллар бор. Шулардан бир нечтаси навоийшуносликка оид тадқиқотларда кўриб чиқилган. Айтиш жоизки, бундай ғоялар ҳазрат Мир Алишер Навоийнинг "Маҳбуб ул-қулуб", "Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер", "Ҳайрат ул-аброр", "Мажолис ун-нафоис" асарларида ҳам бор. Мавжуд тадқиқотларда бу ғоялар Навоий яшаган замоннинг нобоблиги, шоир билан давр орасидаги зиддиятларнинг инъикоси деб талқин қилинган. Албатта бу ҳам бор. Лекин масалага кенгроқ қарайдиган бўлсак, бундай ҳасратли фарёдлар, норозилик кайфияти фақат бир давр, бир муҳит одамларининг дарду алами эмас. Бундай кайфият Навоийдан кейинги ижодкорлар асарларида ҳам қайта-қайта зуҳур этди ва умуман, дунё адабиётида турли даврларда, турли жанрларда ёзилган асарларда инсоннинг улуғворлигини кўрсатиш баробарида унинг ноқисликлари, тубан хислатларидан куйиниш, буни бўрттириб тасвирлаш, баъзан Навоийдай ҳасрат, алам оҳангида, баъзан ҳажв ва масхара қилиш йўсинида кўрсатиб бериш бор ҳақиқат.

Бу — инсонларнинг инсонийлигини қайта тиклаш, огоҳлантириш даъвати аслида.

Иккинчи жиҳатдан, мазкур дардли ғоялар Навоий каби улуғ шахсларнинг кечинмалари ифодаси ҳам. Зеро, одам қанча буюк бўлса, унинг ҳаётга муносабати ҳам шунча теран ва залворли, қалби шунча нозик ва нажиб туйғуларга бой бўлади. У ўзига ўхшаган юксак дидли, қайноқ қалбли, маънавий олами бой, денгиздай беҳудуд ва гулдай нозик, наводай дилрабо дили бор одамларни қўмсайди, шулар билан суҳбат қургиси, дардини ёзгиси, яйрагиси келади. Навоий "ёр" деганда ана шундай буюк, комил инсонларни назарда тутган. Яъни ёр бу ерда ҳамдард, ҳаммаслак, ҳамкору ҳамният одам; туйғуси, қарашлари дилга яқин Дўстдир. Улуғ шоир ана шундай Дўст қидирарди. Бундай одамлар эса камдан кам. Кўпчилик шоирдан мадад истар, унга суяниб ишни битирар, ҳожатини чиқарар, ўзини яқин тутиб манфаатини кўзларди. Юзлаб одамлар Навоий ҳимояси соясида яшардилар, яхшилик, саховат кўрардилар, лекин ишлари битгач, уни унутардилар, яхшилик эвазига баъзан билиб, баъзан билмай, ёмонликлар ҳам қилардилар. Бу эса шоир дилини оғритарди. Ва, умуман, Навоий каби зотлар атрофида қанча одамлар парвона бўлмасин, улар ёлғизлик азобини чекардилар (афсуски, ҳозир ҳам шундай). Уни тушунадиган, руҳий мадад бўладиганлар кам эди. Балки бу ҳам бир қонуният, бир фожиали ҳолдир.

Шунда шоир гоҳ фалакдан, гоҳ ўз тақдиридан, гоҳ ёлғизлигидан нолиб шеър ёзарди, аламини асарлари қатига сингдирарди. Афсуски, аксар Навоий каби буюк шахсларнинг зиддиятли, мураккаб ички дунёси ижод завқидан туғилган пўртанали руҳий парвозию озурда дилининг дардларини бирга олиб тушунмаймиз, бир ёқлама баҳо берамиз.

Ушбу ғазални ўқиганда, ҳам реал инсоний кечинмаларнинг изҳори, шикоят ва ҳасрат оҳангининг шиддат билан оқиб келаётганига гувоҳ бўламиз ва бу дастлаб бизни руҳий тушкунликка сола бошлайди. Бироқ Навоий сўзларининг қудрати шундаки, унинг замири-

да вафо ва садоқат, яъни одамийлик хислатларини тиклашга даъват бор. Агар чин инсон бўлсангиз, ёрликни, дўстликни унутманг, деган фикр балқиб туради. Хуллас, Хаёт зиддиятлар, қарама-қаршиликлар тўқнашувидан иборат экан, табиийки унда руҳий кўтаринкилик билан тушкунлик ҳолатлари ҳам мавжуд. Ва бу ижодкор шахсларда теранроқ намоён бўлади, чунки улар жамият кўзгуси, виждон алангасидирлар. Ушбу ғазалдаги тушкунлик замирида руҳий кўтаринкиликнинг афзаллиги, акс мазмуннинг ёруғлик ва бехбудлик эканлиги шоёни ҳақиқатдир. Шу боис шоир умид билан: "олам элида мутлақ вафо йўқдай" бўлиб кўринса ҳам, "соғиниб бор истадим", дейди. Умидли дунё ҳикматини эсга олади, зеро улар абадий эмас, соғинч, умидворлик билан умрга маъно қўшиш, таскин, тасалли бериш яхшироқ. Бунинг устига, ана шу соғинч илоҳий ишқ сирри билан кишини боғлайди, чунки айни ана шу сир руҳга қувват, дилга мададдир, буни хонақо шайхи ҳам англаши қийин. Шу боис лирик қаҳрамон дайр пири – илоҳий ишқ билан қалби тўлган орифни истаб, ошиқлар кўчасига боришни истайди.

Шу муносабат билан ғазалнинг бешинчи байтини ўқувчилар тўғри тушунишларини хоҳлардим. Бунда шоир *кўнгил, кўз, қалб* тимсолларини қиёслаб, ошиқ ҳолатидаги бир жиҳатни тасвирлаб берган, яъни ошиқ ишқини қанча яширмасин, у ошкор бўлади, чунки кўз билан қалбга ишониб бўлмайди, кўз кўрганини қалбга етказади, қалб эса ўзгариб турувчи, беқарор ва "бузуқи". Бунда араб тилидаги "қалб" сўзининг турфа маъноларни билдиришига ишора бор: қалбнинг бир маъноси юрак бўлса, яна бир маъноси – ўзгариб туриш ("қаллоб"), яна бир маъноси беқарорлик, ишониб бўлмайдиган нарса. Шу учун уни "бузуқи" ҳам дейдилар. Шундай экан, уни сирларга посбон қилиб қўйса, ошиқни не кўйларга солади, дейсиз?

Навоий бунда ҳам инсондаги хусусиятларнинг хилма-хиллиги, бевафоликларни таъкидлаб, ўз ёлғизлигини баён этишга имкон топган.

34-ғазал

Меҳр кўп кўргуздим, аммо меҳрибоне топмадим,
Жон басе қилдим фидо, ороми жоне топмадим.

Ғам била жонимға еттим, ғамгусоре кўрмадим,
Ҳажр ила дилхаста бўлдум, дилситоне топмадим.

Ишқ аро юз минг маломат ўқиға бўлдум нишон,
Бир камонабрўда тузлукдин нишоне топмадим.

Кўнглум ичра сарв ўқдур, ғунча – пайкон, гул – тикон,
Даҳр боғи ичра мундоғ гулситоне топмадим.

Ҳусн мулки ичра сендек шоҳи золим кўрмадим,
Ишқ кўйида ўзумдек нотавоне топмадим.

Кўп ўқудим Вомиқу Фарҳоду Мажнун қиссасин,
Ўз ишимдин булажаброқ достоне топмадим.

Ул амон ичинда бўлсун, эй Навоий, гарчи мен
Бир замон ишқида меҳнатдин амоне топмадим.

Табъ ганжидин маоний хурдасин юз қатла ҳайф,
Ким нисор этмакка шоҳи хурдадоне топмадим.

Луғат

1. **Ғамгусор** – ғамхўр, меҳрибон, ғамни аритувчи.
2. **Дилситон** – кўнгилни овловчи, дилбар, мафтун этувчи.
3. **Камонабрў** – қошлари ёйдай.
4. **Тузлук** – тўғрилик, ростлик.
5. **Пайкон** – найза, ўқнинг ўткир учи.
6. **Гулситон** – гулистон.
7. **Булажаб** – ажойиб, ҳайратланарли.
8. **Меҳнат** – уқубат, қийналиш.
9. **Табъ** – истеъдод, қобилият.
10. **Хурда** – нозиклик, кичик нуқсон.
11. **Хурдадон** – нозикфаҳм, нозик маъноларни тушунадиган одам.

Байтларнинг насрий баёни

1. Кўп кишиларга меҳру мурувват кўрсатдим, лекин улар орасидан бирорта меҳрибон топмадим. Жонимни фидо қилиб, яхшиликлар қилдим, аммо жонимга ором бўладиганини топмадим.

2. Ғам-қайғу жонимни қийнади, бироқ бирор ғамхўр топмадим, айрилиқ дардида дилим хаста бўлди, лекин дилни овитувчи, малҳам бўладиган киши топмадим.

3. Ишқу муҳаббатда юз минг маломат ўқига нишон бўлдим, аммо қоши ёйдай гўзалларнинг бирортасида тўғриликдан нишона топмадим.

4. Кўнглим ичида сарв – ўқ, ғунча – ўқнинг ўткир учи, гул – тикандай (азоб беради). Дунё боғида бу каби гулистон кўрмадим.

5. Ҳусн мамлакатида сендай золим шоҳни кўрмаганман, ишқ кўчасида ўзим каби бир ожизу нотавон топмадим.

6. Вомиқ, Фарҳод ва Мажнун ҳақидаги қиссаларни кўп марта ўқидим, аммо ўзимнинг саргузаштимга ўхшаган бир достон топмадим.

7. Эй Навоий, гарчи мен унинг ишқида бир лаҳза азобу уқубатдан омонлик кўрмаган бўлсам ҳам, аммо ул ёрнинг омонликда саломат бўлишини хоҳлайман.

8. Истеъдод хазинасидаги нозик маъноларим юз карра ҳайф бўлди, чунки уларни бағишласам, (тўкиб сочсам) десам, бирор бир нозикфаҳм шоҳ тополмадим.

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Бу ва бундан кейин келадиган 36 ва 37-ғазалларда ҳам юқорида 34-ғазалда ифодаланган дарду ҳасрат, шикоят оҳангининг давомини кўрамиз. Бундай мазмунли шеърлар Алишер Навоий девонларида анча. Умуман, Навоий ижодида руҳий трагизм кайфияти устун. Бу: 1) дунёнинг бевафолиги; 2) дўстларнинг, ёрнинг бепарволиги ва дилга озор бериши; 3) ижодкор қалбини тушунмаслик; 4) адолатсизликлар, бахтсизликлар олами; 5) гўзалликни ҳис қилмаслик, унинг қадрига етмаслик, 6) манманлик ва манфаатпарастлик; 7) руҳий лаззат, инсоний шавқу завқни англамаслик, бефисандлик, майдакашликлардан зада бўлиш, олий мақсадларни англамаслик ҳолатлари билан Сўз қудрати, Илоҳий мўъжиза бўладиган ижод маҳсулидан лаззат топиш орасидаги тўқнашувлар, зиддиятлар фожиасидир. Шу боис ушбу ғазалдаги бир қарашда шахсий кечинма бўлиб кўринган туйғулар фиғони Улуғ қалб билан жамият орасидаги зиддият сифатида олиб баҳоланиши керак. Лирик қаҳрамон меҳрибон, вафодор дўст тополмаганидан куюнади, фиғон чекади. Яхшилик қилиб, эвазига ёмонлик кўрган, меҳрибонликлар кўргузиб, ўзи меҳрга – эътибору эътирофга зор бўлган одамнинг кечинмалари акс этган, шундай ҳолга тушган одам тимсоли чизилган. Балки идеал орзулар, ниҳоятсиз Гўзаллик олами, Мутлақ комиллик билан рангсиз, майда манфаатлар, ноқис иллатлар оғушидаги реал турмуш орасидаги абадий антитеза, номутаносибликдир бу.

Балки яхшилик қилиш, меҳрибон, гўзаллик ошиғи бўлган кишининг тақдири шундайдир? Ахир ошиқлик – изтироб ва маломат азобини чекиш, ниёзу илтижо бўлса, маъшуқа хислати, бунинг акси ўлароқ, нозу карашма, вафосизлик, ошиқни азоблар, балолар билан силаш. Бу – Шарқ ғазалчилиги анъанаси, ошиқ "юз минг маломат ўқиға мубтало бўлса" ҳам, маъшуқада ўзига нисбатан меҳру вафо кўрмайди, маъшуқа уни алдайди, ҳийла қилади, бир кўриниб, бир кўринмай қолади.

Ғазалда ошиқ қалбнинг азоб ичра қийналишлари тоза ва таъсирчан ташбеҳ – истиоралар билан тасвирланган: кўнглим ичида сарв – ўқ, ғунча – ўқнинг учидаги тиғ, гул – тикан дейди ошиқ. Сарв – ёр қомати, ғунча – ёрнинг лаблари, гул – ёр юзига ташбеҳ қилинади аслида. Лекин Навоий қаҳрамони учун бутунлай тескари ҳолат: у маҳбуба ишқи маломатидан шундай

азобдаки, маҳбубанинг қомати ўқдай, лаблари ўқнинг ўткир учидай, юзи эса тикандай бўлиб кўнглини яралаган. Бу ярадан кўнгил қип-қизил қонга тўлиб худди гулистондай бўлиб кўринади. Олам бундай гулистонни (гулзорни) кўрмаган, дейди шоир хаяжонланиб.

Лекин шунга қарамай, шоир маъшуқани қарғамайди, ундан кўнгил узмайди, аксинча, мен ишқингда бир лаҳза осойишта – омонлик топмаган бўлсам ҳам, аммо сен омон бўл, деб дуо қилади. Мана сизга ошиқ садоқати, ишқнинг кучи, муҳаббатнинг қудрати! Навоий ҳар бир ғазалида ана шу беинтиҳо қудратни турли лавҳаларда, ҳолат ва кечинмалар тасвири билан тараннум этади. Шу боис бу ғазаллар ҳеч қачон эскирмайди ва жозибасини йўқотмайди.

35-ғазал

Бўлмиш андоқ мунқатиъ аҳли замондин улфатим,
Ким ўзум бирла чиқишмас ҳам замоне суҳбатим.

Эй хуш улким тутмиш эрди вахш била саҳрода унс,
Мудҳиш аҳволе мангоким, бор ўзумдин ваҳшатим.

Истарам қочмоқ адам водийсидинким, киргали
Вомиқу Фарҳоду Мажнун бас ғулудур хилватим.

Тўлғанурмен ўзлугумдин чиққали, буким эрур
Дард водийсида саргардон қуюндек ҳайъатим.

Эй ажал, тан хирқасин куйдурки, бўлмиш бас оғир
Бу маломат ўқлари бирла тикилган кисватим.

Эй фалак, анжум ушоқ тошин йиғиб бошинға ур,
Чун фано майхонаси хиштидин ўлди турбатим.

Етти кўкнц кўк варақлардай совурғай ҳар тараф,
Тоқи минойи аро чирмашса оҳи ҳасратим.

Қўй дуру фирўза баҳсиниким, нужуму чархни
Нилуфар барги уза шабнамча кўрмас ҳимматим.

Лаълдек бошим осилсин ғарқаи хуноб ўлуб,
Лаъл тиккан салтанат тожиға бўлса рағбатим.

Турфа кўрким, халқ номи бирла умрум бўлди сарф,
Турфароқ буким, бировга ёқмади бир хизматим.

Эй Навоий, икки оламдин кечиб топтим висол,
Бу ики бутхонадин эрмиш бу йўлда офатим.

Луғат

1. **Мунқатиъ** – узилиш, кесилиш.
2. **Ваҳш** – ваҳший, ёввойи.
3. **Мудҳиш** – даҳшатли, ғуссали.

4. **Адам водийси** – йўқлик водийси, дунё.
5. **Ғулу** – ҳужум, ҳаддан ошиш, бостириб келиш.
6. **Кисват** – кийим, тўн.
7. **Турбат** – қабр, сағана.
8. **Тоқи минойи** – зангори гумбаз, осмон.
9. **Нужум** – юлдузлар.
10. **Ком** – бахт, мурод-мақсад, ҳузур-ҳаловат.
11. **Бутхона** – дунё, икки бутхона – дунё ва охират.

Байтларнинг насрий баёни

1. Замона кишилари билан алоқамни узиб, улардан шунчалик безор бўлганманки, баъзан ўзим билан ўзим ҳам суҳбатим қовушмайди, ўзим билан ўзим чиқишолмайман.

2. (Шундай экан), саҳрода ваҳший ҳайвонлар билан дўстлашган яхшироқ, менинг аҳволим эса шундай даҳшатли (ғуссали)ки, ўзимдан ўзим қўрқиб кетаман.

3. Адам – йўқлик водийси, яъни дунёдан қочиб чиқиб кетишни истайман. Зеро, хилват жойим ҳам Вомиқ, Фарҳод ва Мажнун нолаларидан шовқин-сурон, қийчувга тўлиқдир.

4. Ўзлигим – вужудимдан чиқиб кетиш (тарк этиш) учун тўлғонаман, негаки Дард водийсида бу хаста таним қуюндай сарсону саргардондир.

5. Эй ажал, вужудим хирқаси, яъни танамни ёндириб ташла, зеро маломат ўқлари билан тикилган кийимим жуда оғирлашиб қолди.

6. Эй фалак, юлдузларни майдалаб, кичик-кичик тошлардай йиғиб бошимга ур, чунки энди қабрим фано – йўқлик майхонаси хиштидан ҳосил бўлди.

7. Ҳасратимнинг оҳу ноласи нилий гумбаз, яъни осмонга кўтарилса, кўк рангли етти осмонни еттита кўк варақлардай ҳар тарафга учиргай.

8. Дур билан фируза мақтовию ташбеҳини қўй, чунки осмон ва ундаги юлдузларни нилуфар гулига қўнган шудринг (шабнам)чалик кўзга илмайман.

9. Агар лаъл билан тикилган салтанат тожига рағбатим бўлса, бошим лаълдек осилсин ва қонга ботсин.

10. Ажабланадиган жойи шуки, халқ бахти, ҳожатини чиқариш йўлида умрим сарф бўлдию, лекин яна ажаброғи шуки, бировга бирор хизматим ёқмади.

11. Эй Навоий, икки оламдан воз кечиб Худо висолини топдим, маълум бўлдики, бу йўлда мени қийнаган, бошимга офатлар келтирган шу икки бутхона, яъни дунё ва охират экан.

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Ўн бир байтлик бу катта ғазал Навоий ижодида алоҳида ўрин тутади. Ғазалда реал ҳаётдан норозилик, "аҳли замон"дан задалик кайфиятини ифодаловчи ва ўқувчини ҳайратга солувчи ташбеҳлар, изтиробу алам тўла иборалар бирин-кетин тизилиб келади. Натижада баъзан Навоийнинг одамзотдан нафрати уфуриб тургандай туюлади: вафо кўрмаган, нажиб, нозик туйғулари қадрланмаган, қалбига яқин ҳамдард, ҳамсуҳбат топмаган одамнинг фиғон-ноласи, Дардномаси бўлиб янграган бу ғазал Танам, вужудим Дард водийсида қуюндек саргардон, деб оҳ чекади лирик қаҳрамон. *Дард водийси...* Ажойиб ибора. Лирик қаҳрамон ана шу Дард водийсида кезган саргардон ҳолатини таърифлайди, йўл топиб, бу Водийдан қутулиб чиқишга талпинади. У хилватга чекинмоқчи, лекин қалби азобда, ўтга ўхшаган Вомиқ, Узро, Лайли, Мажнун, Фарҳоду Ширин нолалари тўрт томондан эшитилиб туради, ғавғо қилиб бостириб келади.

Шунда у ажалга мурожаат қилиб, бу изтиробли ҳаётдан ўлим афзаллиги, жонини топширишга рози эканлигини изҳор этади, фалакка мурожаат қилиб, юлдузларни тошдай тўдалаб бошига отишни сўрайди, оҳу ноласи осмонга ўрласа, осмон қаватларини кўк варақлардай учириб юборишга қодир эканини айтади. Бу ташбеҳлар бирин-кетин қаторлаштириб келтирилгани-

дан замин аҳли, замон одамларидан безор кишининг руҳий ҳолати ғоят ишонарли ва таъсирчан чиққан. У исён қилмайди, балки одамлардан – адам водийсидан безор бўлиб, қутулиш йўлини излайди, қафасга тушган қушдай типирчилайди, баъзан эса нoилож қолган арслон мисол ўкиради. Бу ғазалда энди Навоийнинг бир қанча ғазалларидагидай, ошиқлик дарди билан бу ишқни англамаган одамлар орасидаги зиддият тасвири эмас, балки асарнинг аввалидан охиригача дунё аҳли, дунёнинг ўзидан норози Инсон руҳининг безовталиги, шиддатли ҳайқириғи тасвирланган. Лирик қаҳрамон назарида дунё бойлиги, тожу тахт, мансаб-обрў ҳам арзимас ва қадрсиз. Унинг учун гул баргидаги шабнам гавҳар ва ферузадан гўзал ва қимматли, лаъл билан безанган тождан кўра қизил гул ёки шу гулда ифодаланган Ҳақ жамоли идроки юз карра лаззатлироқ.

Ана шу маънода Навоий бу дунё ва охиратни ҳам бутхона, яъни манфаатлар, тамаъ ва истак-орзулар бутхонаси, бутхонага меҳр қўйган кишилар эса бутпарастлардир дейди, бу бутхоналар офатидан қутулибгина Руҳоният саодатига эришиш мумкинлигини таъкидлайди. Нақадар буюк ҳиммат, улуғвор ният бу! Ҳақиқий одамийлик бахти руҳоний олам кашфида!

36-ғазал

Бу кун аҳли жаҳондин хастахотирмен, жаҳондин ҳам,
Демон аҳли жаҳон бирла жаҳон, биллаҳким, жондин ҳам.

Мени жону жаҳондин ҳажр вақтиким малул этгай,
Ватан ё мулкдин худ ким десун, бал хонумондин ҳам.

Кўнгулдин жонға еттим, эй ажал, неткай халос этсанг
Мени ул телбадин, ул телбани мен нотавондин ҳам.

Не айрилмоқ дурурким ёр то айрилди, айрилмиш
Кўнгул мендин, фиғон кўнглумдину ўтлар фиғондин ҳам.

Манга жононсиз ўлмак яхшироқ, эй Хизр, юз қатла
Кетурсанг мужда ўлмоқ бирла умри жовидондин ҳам.

Нафас қатъ ўлди ул юз фурқатидин, кўзгу келтурманг,
Ки мен эмди қутулдим ибтилосиз имтиҳондин ҳам.

Ямон-яхшиға кўп зулм этмагилким, гар будур даврон
Қутулғунг кимки андин яхшироқ йўқ, мен ямондин ҳам.

Итиға тўъма, дарбониға бўлсун муттако, ўлсам,
Таним ул кўйдин олманг, бошим ул остондин ҳам.

Фақиҳу Каъба, ринду майкада, хушдур Навоийким,
Сенинг ёдинг била мундин эрур озоду ондин ҳам.

Луғат

1. **Хастахотир** – кўнгил совиши, хафа бўлиш, безор бўлиш.
2. **Худ** – ўзи, асли.
3. **Мужда** – хушхабар.
4. **Жовидон** – абадий.
5. **Қатъ ўлмоқ** – узулмоқ, тўхтамоқ.
6. **Ибтило** – мубтало.
7. **Тўъма** – егулик, насиба, озуқа.
8. **Дарбон** – эшик қўриқловчиси.
9. **Муттако** – суянчиқ, таянч.
10. **Фаҳиҳ** – фиқҳ илми (шариат қонунчилиги) мутахассиси.

Байтларнинг насрий баёни

1. Бугун жаҳон аҳлидин ҳам, жаҳоннинг (дунёнинг) ўзидан ҳам совудим, безордирман. Жаҳон ва ундаги одамларни қўя туринг, Худо ҳақи, жонимдан ҳам бездим.

2. Мени ҳижрон вақтида жону жаҳондин тўйибди деманг, балки ватан, мулку хонумондан ҳам малолдаман (безорман).

3. Кўнгил изтиробларидан тўйдим, эй ажал, мен ул телба (кўнгил)дин, кўнгилни мен ожиздан халос этсанг, нима бўларди?

4. Бу қандай айрилиш бўлдики, ёр мендан айрилгач, кўнгил мендан айрилиб, фиғон кўнгилдану ўтлар фиғондан ҳам айрилди.

5. Эй Хизр абадий умрдан юз марта хушхабар келтирсанг ҳам, мен учун жононсиз ўлмоқ афзалроқ.

6. Ул юзни кўришдан маҳрум бўлдим, фироқида нафас олишим тўхтади, жони чиқдими, нафас олаяптими, деб синаш учун кўзгу келтирманг, чунки мен мубталолик синовидан ҳам қутулдим.

7. Ёмону яхшига зулм қилаверма, зеро агар замон шундай давом этса, сен яхши кишилардан ҳам, мен ёмондан ҳам қутуласан.

8. Агар ўлсам ёр итига озуқа ёки дарвозабонига суянчиқ бўлайин, сиз танамни ул кўчадан, бошимни ул остонадан олманг.

9. Фақиҳ (шариат билимдони) учун Каъба, ринд учун майкада (пир ҳузури) азиз. Аммо Навоий учун қандай яхшики, у фақат Аллоҳ ёдида яшаб, ундан ҳам, бундан ҳам озоддир.

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Ушбу ғазалда ҳам юқоридаги ғазалларда бўлганидай, руҳий изтироб, қалб дарду ҳасрати ифодаланган. Аммо бу энди ёлғизлик кўнгил бекаслигининг дарди эмас.

Юқорида кўрган ғазалларимизда ижтимоий табақалар мавқеидан ҳосил бўладиган нохуш кайфият, ахлоқий қарашлар, яшашни қулайлаштириш, “шоҳу гадо”, “бою камбағал” баробарлигини ёқлаш, инсоний сифатларни ижтимоий мавқеи манманлигидан устун қўйиш, ҳукмронлик тафаккуридан ҳосил бўлган номақбул кибру ҳаво, зулму ситамга берилишни мазаммат қилишга йўналтирилган фикрлар ва булардан-да устунроқ турувчи олий маъноларга интилиш чақинларининг ялтираб кўриниши акс этган. Шоир ҳар бир ғазалида мутафаккир, ижодкор инсон дилининг беҳуда истакларини, юксалиш, соғинч, қониқмаслик туйғуларини ифодалайди. Шуларга мувофиқ келмайдиган заминий муносабатлар, манфаатлар ва манфаатчалар гирдобидан қутулиб чиқиш, озод бўлиш истакларини куйлайди.

Келтирилган ғазалимизда эса, бу ғоялар ишқ ва айрилиқ ғоялари билан қўшилиб зуҳур этган. Матлаъда гарчи “аҳли жаҳон” ва жаҳондан задалик ҳақида гап борса-да, аммо иккинчи байтдан бошлаб, бу задаликнинг боиси ёрдан ажралиш — ҳажр азоби экани айтилади. Ғазалда *Кўнгил* тимсолига алоҳида урғу берилади. Бошқача айтганда, фироқ азоби ҳам, Ёр жамоли соғинчи ҳам, жами покиза туйғулар Кўнгилда жамланган ва Кўнгил орқали ўзини намоён этади. Ошиқ учун ёрдан айрилиш Хизр суви — оби ҳаётни ичиб, абадий умр топишдан кўра, ўлиш яхшироқ. Ёр шунчалик азиз ва қадрли. Ошиқнинг умр мазмуни, тириклиги, саодати ҳам Ёр билан бирга бўлишдир, деб тасвирланади.

Навоий бу ғазалда эл орасида кенг тарқалган ўлаётган одамнинг юзига кўзгу тутиш тадбирини тасвирлаб беради. Яъни умри тугаб бораётган одамнинг оғзи олдига кўзгуни келтириб кўрадилар: агар нафас олаётган бўлса, кўзгу терлайди, агар нафас олиши тўхтаган бўлса, кўзгу терламайди, демак беморнинг жони узилган бўлади. Навоийнинг қаҳрамони одамларга мурожаат қилиб, мен Ёр фироқида жон бердим, кўзгу келтириб ўтирманг, бу азоблардан энди қутулдим,

дейди. Энди жасадимни Ёр итларига беринг ёки унинг дарвозасини қўриқловчисига суянчиқ этинг, токи бошим ёр остонасида қолсин. Мана шундай ҳазин, аммо садоқат мадҳияси бўладиган пурмаъно сатрлар билан Навоий муҳаббат қудратини, вафодорлик ҳиссини баён эта олган. Бундай фонийлик аслида орифлар назарида боқийликдир, боқий озодликка эришишдир. Бундай озодликни на Каъба зиёрати, на хонақо шайхи, на харобот пири тухфа этолмайди. Бу фақат чин ошиққа насиб этилган бахтдир.

Ғазал ана шундай кўтаринки руҳда якунланган.

37-ғазал

Тун оқшом келдию келмас менинг шамъи шабистоним,
Бу андуҳ ўтидин ҳар дам куяр парвонадек жоним.

Не ғам, кўргузса кўксум порасин чоки гиребоним,
Кўрунмас бўлса кўксум ёрасидин доғи пинҳоним.

Ғамидин дурри макнундек, сиришким оқти Жайҳундек,
Музайян қилди гардундек жаҳонни ашки ғалтоним.

Фалак ҳам тўлди кавкабдин, қуёш ҳам тушти ашҳабдин,
Келиб тушмасму маркабдин менинг хуршиди рахшоним.

Жаҳонни зулмат этти чаҳ, бу зулмат ичра ўлгум, ваҳ
Манго бўлсанг не Хизри раҳ, етиб, эй оби ҳайвоним.

Дема кўкдин қуёш кетмиш, фалакка тийралик етмиш
Ул ой ҳажрида тор этмиш фалакни дуди афғоним.

Қуёш қочиб юзин ўйди, шафақ ўтқа тушиб куйди,
Фалакка доғлар қўйди ғамимгдин сўзи пинҳоним.

Навоий киби ҳижрондин бу оқшом ўлдим афғондин
Ғамим йўқ буйла юз жондин, етиб гар келса жононим.

Луғат

1. **Шамъи шабистон** – тунни ёритувчи шамъ, яъни маҳбуба.
2. **Пинҳон** – яширин.
3. **Дурри макнун** – қимматбаҳо, яширинган гавҳар.
4. **Сиришк** – кўз ёши.
5. **Жайҳун** – Амударё.
6. **Музайян** – безанган, зийнатланган.
7. **Ашки ғалтон** – дона-дона кўз ёши.
8. **Кавкаб** – юлдуз.
9. **Ашҳаб** – оқ от, бўз от.
9. **Маркаб** – от, улов.
10. **Гардун** – осмон, фалак.
11. **Хуршид** – қуёш.

12. **Чаҳ** – қудуқ.
13. **Хизри раҳ** – йўл бошловчи Хизр.
14. **Оби ҳайвон** – тириклик суви.
15. **Дуд** – тутун.
16. **Ўйди** – ўйиб олмоқ, яширмоқ.
17. **Доғ** – тамға, қиздирилган темир билан инсон ёки ҳайвон баданига босилган нишон, из, нақш, яра, жароҳат; ғам-андуҳ, тиббий муолажа тури; куйган жой.

Байтларнинг насрий баёни

1. Оқшом бошланиб, ер юзини тун қоплади, аммо менинг шамъи шабистоним – тунни ёритувчи шамъим келмади. Бу ғам ўтидан ҳар нафасда жоним парвонадай куяди.

2. Кўксимнинг пора бўлганини ёқамнинг чоклари кўрсатса ғам емайман, кўксимнинг ёриқларидан яширин доғ-яралар кўринмаса ҳам парво қилмайман.

3. Унинг ғамидан қимматбаҳо дурлардек кўз ёшим Жайҳун дарёсидай оқди, бу кўз ёшим томчилари худди юлдузлардай осмонни безади.

4. Фалак юлдузлар билан тўлди, қуёш оқ отидан тушди, нега энди менинг чарақлаган қуёшим отидан тушиб ёнимга келмайди?

5. Қоронғилик жаҳонни (тубсиз) қудуққа айлантирди, мен бу қоронғилик ичида ўламан ахир, ул оби ҳайвоним – суюкли ёрим етиб келиб, Хизр каби йўлбошчи бўлиб, мени қутқарсайди кошки.

6. Кўкдан қуёш кетиб қолди, коинот зулматга чулғанди, дема. Бу ул ой фироқида фалакни қоплаб, зулматга чўлғаган, қуёшни беркитган менинг оҳу афғонимдир.

7. Бу яширин ёнишимдан қуёш қочиб, юзини беркитди, шафақ ўтга тушиб куйди, фалак юзига доғлар тушди.

8. Ҳижрон ичида Навоий каби фиғон чекиб ўлмокдаман, аммо унинг йўлида юз жон берсам ҳам ғам чекмасман, фақат Жононим етиб келса бас.

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Ошиқнинг ҳижрону айрилиқ дамларида чеккан соғинч изтироблари, дардли кечинмалари тасвирланган мазкур ғазалда. Айтиш керакки, тасвир ўқувчининг қалбини ҳаяжонга соладиган даражада кучли ва таъсирчандир. Навоийда, биламизки, ошиқнинг Ёрдан жудолик лаҳзаларини ифодаловчи ғазаллар анча. Уларнинг бир нечтасини юқорида кўриб ўтдик. Аммо ҳар бир ғазалда ўзгача оҳанг, мафтун этувчи санъаткорлик қўлланилади ва табиийки, бу айни ҳолатга мос бўлиб тушади. Гоҳ ёрининг сафарга кетгани, гоҳ ваъдасига вафо қилмай келмагани, бепарволик ва ўйинкароқлик қилгани, гоҳида ошиқни синаш учун атайлаб ҳижрон азобига солиши, ранг-баранг кийимлар кийиб, безаниб ҳуснини кўз-кўз этиши, ошиқни баттар қийнаши, гоҳида саман от чоптириб майдонга кириши ва кўзларни, дилларни қувонтириб, ҳайратга солиши жозибали чизилади. Ушбу ғазалда эса Ёр ёдида тунни бедор ўтказган, ўз дардини еру осмонга сўйлаб, қалбидаги аламу илтижо, ўксиниш ва умидворлик ҳисларини тўкиб солаётган, фиғонидан осмонни ларзага келтираётган ошиқ аҳволидан хабардор бўламиз. Хабардор бўламизгина эмас, балки унга шерик бўлгимиз, у билан бирга фиғон чеккимиз келади. Шоир ажойиб бадиий санъатлар қаторини тизиб чиққан: айрилиқ ғаму андуҳи ичра қийналаётган ошиқ назарида тун тубсиз қудуқдай, олам зимзиё. Фақат маъшуқ юзининг офтоби бу қоронғиликни ёритиши, дилга нур бағишлаши мумкин. Навоий Ёр ҳажрида йиғлаётган ошиқ кўз ёшини гоҳ дур, гоҳ дарё (Амударё), гоҳ юлдузларга ўхшатади. Осмон тўла юлдузлар, қуёш отдан тушиб қасрига кирган (ботган) (ушбу жонлантиришнинг ўзи ажойиб санъат: қуёш сафарга чиққан шоҳга ўхшатилмоқда), аммо Ёрдан дарак йўқ. Ошиқ фиғону ноласи фалакни беркитади,

ёнаётган шафақ ҳам аслида менинг оҳу нолам ўтининг доғи — нишонаси, деб ҳасрат чекади ошиқ.

Шу тариқа, Ёрга умидвор, васл умидида қийналаётган ва тунни бедор ўтказган ошиқ туйғулари тараннум этилади. Ғазал сатрларининг ички қофиялари, ҳамоҳанг сўзлар ташбеҳу истиоралар қатори бу ҳолатни кучайтирган, яхлит бир куй, бир дардли қўшиқ вужудга келган.

38-ғазал

Ғар жафо қил, гар вафоким, дилситоним сен менинг,
Гар мени ўлтур, агар тирғузки, жоним сен менинг.

Хоҳ раъно қад била борғил ёнимдин жилвагар,
Хоҳ кел қошимғаким, сарвиравоним сен менинг.

Кўнглум ичра сенсену ишқинг, не дей ҳолим сенга?
Чун бу янглиғ маҳрами рози ниҳоним сен менинг.

Жилва айлаб ҳар замон афғону оҳим қилма айб,
Ҳам сен-ўқ чун боиси оҳу фиғоним сен менинг.

Лаълидин бир-икки сўз мазкур қил, эй хаста жон,
Бори бу бир-икки дамким, меҳмоним сен менинг.

Телбалардин гарчи рад қилдинг мени, лек англағил,
Ким пари рухсоралардин танлағоним сен менинг.

Ўлди меҳрингдин Навоий, бевафо дебсан ани,
Эртаки нозик мизожи бадгумоним сен менинг.

Луғат

1. **Рози ниҳон** – яширин сир.
2. **Сен-ўқ** – сенинг ўзинг.
3. **Мазкур қил** – тилга ол, гапир.
4. **Рухсора** – юз, парирухсора – паридай чиройли юзли.
5. **Эртаки** – қадимги, азалдан, кўпдан бери.
6. **Нозик мизож** – кўнгли нозик, нозик табъ, юмшоқ табиатли.
7. **Бадгумон** – ёмон фикрларга борадиган, шубҳа билан қарайдиган одам.
8. **Дилситон** – дилбар, дилни мафтун этувчи.

Байтларнинг насрий баёни

1. Агар жафо қилсанг ҳам, вафо қилсанг ҳам майли, чунки, барибир кўнглимни олгансан; мени ўлдирасан-

ми, тиргизасанми – бу сенинг ишинг, чунки менинг жоним сенсан.

2. Истасанг раъно қад билан ёнимдан жилва қилиб ўт, истасанг зебо қаддингни намойиш этиб ёнимга кел, чунки барибир, сен мен учун энг зебо қоматли, шамшоддай гўзал соҳибжамолимсан.

3. Нимасини айтай, кўнглим ичида сендан ва сенинг ишқингдан ўзга ҳеч нарса йўқ, ана шундай, яширин сирларимга маҳрамим ҳам сенсан.

4. Ҳар дамда жилва қилиб, оҳу фиғон чекишларимни айб этма, зеро оҳу фиғонимнинг сабабчиси сенсан.

5. Эй ишқ дардида хаста жоним, ёрнинг лаъл лабидан бир-икки сўз ҳикоя қилиб бер, зеро бу бир-икки лаҳза меҳмонимсан менинг.

6. Гарчи телбалардан бири деб рад қилган бўлсанг ҳам, бироқ билиб ол: пари юзлилардан танлаганим сенсан.

7. Навоий меҳру муҳаббатингни қўмсаб ўлди, сен эса уни бевафо дебсан. Эй менинг нозик табъли, бадгумоним, аразчим.

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Бу ғазалда ҳам Ёрга вафодорлик туйғуси, садоқат ҳисси ифодаланган. Умуман, ошиқлик – бу аввало содиқлик, ошиқ ҳар қандай шароитда, қанча азоб чекмасин, маҳбуба жафо қилса, ўзини олиб қочса, ҳатто мазах қилса ҳам, садоқат кўрсатиши, васл умидида яшаши лозим. Ошиқда ноз-истиғно, араз ва кина бўлмайди. Ошиқ – талабгор. Маъшуқа эса ноз қилиши, аразлаши, ошиқни синаши мумкин. Мумтоз адабиётимизда бу қатъий анъана. Айниқса, мажозий ишқ ғояси тараннум этилган ғазал ва рубоийларда бу аниқ кўзга ташланиб туради. Ушбу ғазалда ҳам ҳазрат Навоийнинг лирик қаҳрамони (ошиқ) севгилисига мурожаат қилиб, менга жафо қилсанг ҳам, вафо қилсанг ҳам, барибир сени севаман, ёнимдан бепарво ўтиб кетсанг ҳам, олдимга келиб табассум қилсанг ҳам муносабатим, туйғуларим ўзгармайди, деб худди онт ичгандай, дилидаги гапларни тўкиб солади. Зеро, маҳбуба ишқи ошиқнинг бутун вужудини қамраб, кўнглидан жой олган. Ғазалнинг дастлабки икки байтида ҳаракатлар тазоди ифодаланган: жафо ва вафо, ўлдириш ва тирилтириш; ёр ёнидан жилва билан ўтиб кетиш ва ёр ёнига келиб туриш. Бу орқали шоир ошиқ садоқати билан бирга маъшуқа хислатларини тасвирлашга муваффақ бўла олган. Жафо қиладиган ҳам, вафо қиладиган ҳам маҳбуба, ўлдирадиган ҳам, тирилтирадиган ҳам унинг Ўзи. Яъни вафо қилса – тирилтиради, агар жафо қилса – ўлдиради. У ошиқ қалбини ҳаммадан кўра теранроқ англайди, чунки у ошиқнинг яширин сирларига маҳрам. Бешинчи байтда муҳаббат дардида жон бераётган ошиқ ҳолати ифодаланган, яъни шоир жонга мурожаат қилиб, Ёрнинг лаълдай лаблари – сўзларини такрор қил, зеро сен мен учун бир-икки дамлик меҳмон бўлиб қолдинг, дейди. Ёр васлидан умидини узган одамнинг ҳасрати бу, албатта. Аммо бу фикрнинг замирида бошқа маъно ҳам бор: ошиқнинг жони – унинг Ёри. Шундай экан, маъшуқа вафо қилмаса, рад этса, жон ҳам у билан бирга кетади. Яна бир маъно шуки, дунёнинг ўзи, умр кайҳоний – илоҳий микёсда олганда, бир-икки дам, холос. Ошиқу маъшуқлар бир-бирининг дийдорига тўймай фоний бўладилар (Лайли ва Мажнун каби) ёки Илоҳ васли нашидаси ҳам шундай қисқа... Олтинчи байт мазмуни буни тасдиқлайди. Бунда *телба* ва *пари* сўзларига диққат қилинг: халқ орасида пари кўрган ёки пари теккан одам телба, девона бўлади, деган гап бор. Навоий шунга ишора қилиб, ошиқ тилидан: эй маҳбуба мени телба деб рад этдинг, лекин бунинг сабабчиси сенинг ўзинг, чунки сенинг паридай юзингни кўриб, мен шу аҳволга тушдим, дейди.

Ғазалда тасвирланган маъшуқа нафақат жафокор, балки мафтункор ҳусну жамол эгаси бўлиш билан бирга, нозик табиатли, бадгумон, сал нарсага аразлайдиган, ошиғини баъзан жеркиб турадиган, фиғону нола-

сини ёктирмайдиган киши сифатида кўринади. Бу фикр мактаъда аниқ ифодаланган: ошиқ висол истаб, меҳр истаб жон бердию, аммо маҳбуба уни бевафо деб айблайди. Навоий шунда ҳам ҳазиломуз, меҳрли сўзлар билан маҳбубани сийлайди: "Эй менинг қадимий эркатойим, нозикмижозу бадгумоним". Ана шундай, ошиқ ҳеч қачон маъшуқадан хафа бўлмайди, унинг ҳамма нозини кўтаради, ҳамиша унга меҳрли, хуш ёқадиган сўзлар айтади.

Навоий наздида ишқ қудрати, ошиқлик матонати ана шундай буюк.

39-ғазал

Бақо дашти нечук қатъ ўлмасун айлаб мурур айём,
Ки ҳар манзил анга бир кундуру, ҳар дам анга бир гом.

Бўлур манзилда турмоқ муддате гом урмамоқ кўп вақт,
Бу манзил қатъию бу гомдан бўлмас даме ором.

Ажойиб қатъи бир манзилда гомедурки ўрнидин
Киши тебранмайин ҳам қатъ ўлур, ҳам солилур ноком.

Бу янглиғ манзилу гоми зарурий чун эрур воқеъ,
Ҳам авло Каъбаи мақсуд сори боғламоқ эҳром.

Сулуку сайр кўрмишки гар чилланишин қари
Ва ёхуд чилла ичра тифл тенгдур анда субҳу шом.

Эрур бу турфаким мундоқ сулуку сайр аро солик
Эмас ўз ихтиёри бирла не оғозу не анжом.

Бу андин турфароққим, етмайин мақсадқа мингдин бир,
Бу йўл қатъида туфроқ ўлдилар йўл топмайин итмом.

Мусофирким, бу йўл оллиға тушкой турфатул-айне,
Агар ўз ҳолидин ғофил бўлур, бўлғой бағоят хом.

Илоҳий, йўл эрур беҳад қотиқ, манзил йироқ асру,
Навоий бирла сен бўлсанг, етар манзилга аввал гом.

Луғат

1. **Бақо дашти** – мангулик саҳроси, абадийлик биёбони, абадий борлиқ, ўзгармас борлиқ, фанонинг зидди.
2. **Қатъ** – узилиш, тамом бўлиш, кесилиш.
3. **Мурур** – юриш, кечиш, ўтиш.
4. **Айём** – кунлар, давр, замон, вақт.
5. **Гом** – қадам.
6. **Дам** – нафас, лаҳза.
7. **Солилур** – солинади.
8. **Ноком** – бахтсиз, омадсиз, мақсадига етмаган, ночор.

9. **Каъбаи мақсуд** – мақсад Каъбаси, кўнгил, Аллоҳ, Ҳақ таоло ҳузури.
10. **Эҳром** – ҳожилар кийими, қатъий ният белгиси.
11. **Сулуку сайр** – тасаввуфда тариқат йўли, сафари, руҳоний чиниқиш босқичлари.
12. **Чилланишин** – чилла ўтирадиган, тариқат талабларидан бири.
13. **Тифл** – гўдак, чақалоқ.
14. **Оғозу анжом** – бошланиш ва охир.
15. **Итмом** – тамомлаш, охирига етказиш.
16. **Турфатул-айн** – кўз очиб юмгунча вақт.
17. **Авло** – яхшироқ, маъқулроқ.
18. **Солик** – тариқатга кирган одам, йўловчи.

Байтларнинг насрий баёни

1. Тариқатдаги ҳол мартабаси адоғига нега етмайин- ким, кунлар, давр тўхтовсиз ўтмоқда, бунда ҳар бир манзил – бир кун, ҳар лаҳза – бир қадамдай гап.

2. Манзилда бир муддат туриб қолиш кўп вақт қадам ташламоқдир – бу манзилни босиб ўтиш ва бу қадам ташлашдан бир лаҳза ором олиш, тўхташ мумкин эмас.

3. Бу бир манзилни қадамлаб босиб ўтишнинг ажойиблиги шундаки, киши ўрнидан қўзғолмаса ҳам, у адоғига етади ва яна мақсадига етмай қолади.

4. Бундай манзил ва уни босиб ўтиш зарурий экан, демак Каъбаи мақсуд – Ҳақ ҳузурига етишиш учун қатъий ният қилиш (бел боғлаш) яхши.

5. Бундай руҳоний тариқат сайрини киши кўрганми? Унда чилла ўтирган қари билан чиллали чақалоқ тенг, кеча ва кундуз, тонг ва шом ҳам баробардир.

6. Яна ажойиби шундаки, бундай руҳий-маънавий сайр, Худо дийдорини истаб сафар қилишга йўловчи (солик) ўз ихтиёри билан кирган эмас ва яна шуниси ҳам борки, бу йўлнинг бошланиши ва охири ҳам йўқ.

7. Ва яна ҳам ажойиброғи шуки, тариқатга кирганларнинг мингдан бири мақсадига эриша олмайди, бу йўлни босиб ўтиш учун ўзлари тупроққа айландилар, аммо йўл тамом бўлмади.

8. Сафарга чиққан одам (солик, мусофир) агар бир лаҳза ўз ҳолидан бехабар бўлса, мақсадга етолмай, хом ҳолда қолади.

9. Йўл беҳад қаттиқ, манзил жуда узоқ, лекин Парвардигоро, Сен Навоий билан бирга бўлсанг, ўша манзилга у биринчи қадам қўйиб, мақсадига эришади.

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Навоийнинг орифона ғазалларидан бири бу. Орифона ғазалларни ҳам бир неча турга бўлиш мумкин. Чунончи: 1) тасаввуф истилоҳларини қўллаб, ушбу таълимот асослари, талабларини тушунтиришга бағишланган ғазаллар; 2) ваҳдат ул-вужуд фалсафаси асосида ҳақиқий ва мажозий ишқни солиштириб тушунтиришга бағишланган ғазаллар; 3) фақру фано мақомига кўтарилган ошиқи покбоз ҳолатларини тасвирловчи ғазаллар, ишқдан руҳий озодлик топган кишининг изҳори дардини ифодаловчи ғазаллар ҳам шу қаторга киради.

Келтирилган ғазалда эса тасаввуф истилоҳлари шарҳи ҳам, тариқат йўлига кирган йўловчи (солик)га дуч келадиган қийинчиликлар, бундан соликнинг руҳий ҳолатлари ҳам бирга олиб тасвирланган. Чунончи, *бақо, манзил, ғом, сулуку сайр* каби тушунчалар ғазал байтларида қайта-қайта тилга олиниб, шулар атрофида фикр баён этилади. Чунки ушбу ғазалда тариқат кишисининг Аллоҳ томон руҳий-маънавий сайру сафари тасвирланган. Бундай сайрда нафақат фоний бўлмоқ талаб қилинади, балки шу билан бирга, бақо даштини босиб ўтиш ҳам лозим бўлади. Бақо дашти деб бу ерда Навоий сайри иллаллоҳ (Аллоҳ томон сайр)ни назарда тутган. Сайр иллаллоҳ Сайид Жаъфар Сажжодий луғатида бундай тушунтирилган: "Аллоҳ томон сайрининг ниҳояти бор ва бу шундан иборатки, солик Худони танигунча сайр қилиши керак ва у Худони танигандан кейин сайр иллаллоҳ тугайди ва сайр филлаллоҳ (Аллоҳда

сайр) бошланади. Ва сайр филлоҳнинг охири йўқ" ("Фарҳанги мусталаҳоти урафо", 242-б.).

Демак, солик бақо даштини босиб ўтмасдан мақсадга эришолмайди. Бақо дашти (сайри иллаллоҳ) ҳам бир неча манзиллардан иборат. Манзил деб тасаввуфда руҳий-маънавий юксалиш босқичлари – мақомотлар назарда тутилади. Навоий тасвиридаги солик – иродали, қатъият билан олий мақсадга интилувчи шахс. Шу боис у ҳар куни бир манзил – мақомни ўзлаштириши мумкин. Зеро, ҳар нафас олиш унинг наздида бир қадам босишдай гап, дейди шоир. Бу байт мазмунида Аллоҳ томон интилган одам учун вақт тушунчасининг нисбийлиги ҳам баён этилган. Солик учун макон ва замон писанд эмас, бунда руҳ ҳаракатда, парвозда, жисм эса ҳатто бир жойда туриши ҳам мумкин. Шунинг учун солик муайян манзилда "тўхтаб тургандай" бўлса-да, аммо манзилни босиб ўтишдан бир нафас тинчимайди. Ана шундай ўрнидан қўзғалмасдан зарурий руҳий қадамлар ташлаб олға бориш насиб этилган кишига Каъбаи мақсуд – ғайб олами, Аллоҳ ҳузурига тайёрланиш (эҳром боғлаш) мумкиндир. Бундай одамни беинтиҳо муҳаббат оҳанрабодай тортади, унинг чилла ўтириши ҳам шарт эмас. Қизиғи шундаки, деб тасвирлайди шоир бу сулуку сайрда соликнинг ихтиёри ўзида эмас, у "саргузашти"нинг бошланиши ва охирини ҳам ҳис қила олмайди. Яна ажойиброғи шундаки, бу йўлга ният қилиб кирганларнинг мингдан бири мақсадига эришади ёки йўқ, кўплари йўлнинг охирини тополмай (охирига етолмасдан), ҳалок бўладилар. Ана шундай оғир йўл бу. Бу йўлга кирган йўловчи бирор лаҳза ўзидан ғофил бўлмаслиги керак, яъни ҳеч бир ҳолатда чалғимасин, фақат ва фақат олий мақсад – Ҳаққа етиш ишида ёнсин. Аммо агар Аллоҳ сен билан бирга бўлса, бу беҳад оғир йўлни босиб ўтиш мумкин дейди, Навоий ғазалнинг охирги байтида. Демак, валилик, Ҳаққа восил бўлиш Худо танлаган одамлар насибасидир.

40-ғазал

Фалакдин гар сенга ҳар лаҳза юз қайғу келди ўтру,
Агар ҳар қайғудин сўнг бир севинмак бор, эмас қайғу.

Ва гар ҳар тийраликка бир ёруғлуқни инонмассен,
Йиғи кўр чархдин ҳар шом доғи субҳдин кулгу.

Камол истар эсанг сидқ аҳлидин, қилма кўнгул тийра,
Мукаддар айламас хуршид субҳ анфосидин кўзгу.

Сафо аҳлига гулрухлар хаёлидин тағайюр йўқ,
Қачон гул акси тушмаклик била гулранг бўлғой су.

Тиларсан ғафлатингни рафъ этиб, огоҳлар нақлин,
Ки ғофил элга ул афсоналардин кам бўлур қайғу.

Фано нақди жаҳонингға чу эрмас бир замон маълум,
Дирам нақдиға умрунг ҳар замон сарф этмагил асру.

Жунун занжирида ошиқ ёнида ҳийлагар зоҳид,
Киши кўрса тасаввур айлагай шер оллида тулку.

Кўнгул миръоти ичра жилвагардур ёру сен ғофил,
Торикма ҳажридин кўпким, эмассен ёрдин айру.

Фанонинг ҳам фаносин истагил, васл эрса комингким,
Бу йўлда восил ўлмакнинг тариқи ушбудур, ушбу.

Кетур бир бода, эй соқийки, ичсам қолмағай боқи,
Фанодин, бал бақодин ҳам замирим лавҳида белгу.

Навоий дайр аро маст ўлса, шоҳдин паноҳ, андин
Ўтарда тутқуси албатта бир соғар чиқиб ўтру.

Луғат

1. **Фалак** – осмон, тақдир.
2. **Ўтру** – қарши, рўпара.
3. **Гар** – агар.
4. **Тийралик** – қоронғилик, зулмат.

5. **Чарх** – осмон.
6. **Субҳ** – тонг.
7. **Сидқ аҳли** – садоқатли, самимий, ростгўй кишилар, ориф сўфийлар.
8. **Мукаддар** – хира тортган, занг босган, кирланган.
9. **Хуршид** – қуёш.
10. **Анфос** – нафаслар, еллар.
11. **Сафо аҳли** – пок қалблилар, валилар.
12. **Гулрух** – юзи гулдай чиройли.
13. **Тағайюр** – ўзгариш, бошқа тусга кириш.
14. **Рафъ этмоқ** – юксалмоқ, баландга кўтармоқ.
15. **Огоҳлар** – валилар, ориф пирлар.
16. **Ғофил эл** – ирфондан бехабар кишилар.
17. **Афсоналар** – бу ерда: ҳикоя, ривоят, нақл.
18. **Жунун** – жиннилик, девоналик, Илоҳ ишқи билан маст киши.
19. **Бақо** – абадийлик, ўзгармаслик.
20. **Нақд** – бор нарса, насиянинг тескариси.
21. **Дирам** – қадимий пул бирлиги.
22. **Миръот** – кўзгу.
23. **Тулку** – тулки.
24. **Фано** – ёмон ахлоқнинг йўқолиши.
25. **Ком** – мақсад, ният.
26. **Тариқ** – йўл.
27. **Восил** – етишиш.
28. **Бода** – ичимлик.
29. **Лавҳ** – тахта, варақ.
30. **Дайр** – оташпарастлар ибодатхонаси, майхона, мажозан: пир даргоҳи.
31. **Соғар** – қадаҳ, май ичиладиган идиш, мажозан: ориф инсон қалби.
32. **Асру** – кўп, жуда, беҳисоб, аниқ.

Алишер Навоий

Байтларнинг насрий баёни

1. Агар фалакдан сенга ҳар лаҳзада юз ғаму қайғу ёғилса ҳам, лекин ҳар бир қайғудан кейин бир шодлик, севинч муяссар бўлса, бу қайғуни қайғу дема.

2. Агар ҳар қоронғилик баробарида бир ёруқнинг борлигига ишонмасанг, унда шомда еру осмонлар

қорайиб, кўз ёшидай ялтираган юлдузлар тонгда йўқолиб, шодлик кулгуси – тонгнинг отишини кўргин.

3. Агар содиқ одамлар суҳбатидан баҳра олиб, камолотга етишни истасанг, кўнглингни ториқтирма (қора қилма) негаки, қуёш тонг ели билан кўзгуни ғуборли қилмайди (балки поклайди), яъни дилни ноxуш этмайди.

4. Авлиёлар – соф кўнгиллиларда гулрухлар хаёлидан ўзгариш бўлмайди, яъни улар бунда бемаъни хаёлларга бормайдилар. Ахир гулнинг акси тушганда тоза сув гул рангига кирганини кўрганмисан?

5. Ғафлату билимсизлигингни орифлар ривоятлари билан (огоҳ этиб), юксалишни истайсан, зеро ғофиллар бу нақлу ривоятларни эшитсалар, уйқулари қочиб, кўнгиллари уйғонади.

6. Ҳаётингда бақога эришишнинг аниқ йўли маълум эмас, аммо сен ҳечам пул-бойликни кўриб, умрингнинг нақдини шунга сарфлама.

7. Ошиқни жинни деб занжирбанд қилганлар, унинг ёнида ҳийлагар зоҳид турибди. Бу манзарани биров кўрса, шер олдида тулки турибди деб тасаввур қилади.

8. Кўнгил кўзгусида Ёр – Худо жилваланиб турибди, аммо сен бундан хабарсиз. Фироқида кўпам қийналиб, қайғу чекма, зеро сен Ёрдин айри эмассан.

9. Агар мақсадинг Ҳаққа етишиш бўлса, фанонинг ҳам фаносини истагил, яъни буткул маҳв бўлгил, чунки восил бўлмоқнинг бирдан-бир йўли фақат шудир.

10. Эй соқий, бир коса ишқ шаробидан келтир, охиригача ичай, токи замирим лавҳи – варағида фанодан ҳам, балки бақодан ҳам белги-нишона қолмасин.

11. Навоий пири ориф ҳузурида ишқдан беҳуду беҳуш бўлса, шоҳ (ориф пир, подшо, севгили зот), паноҳига олиб, бу манзилдан ўтаётганда албатта қаршисидан чиқиб, бир қадаҳ тутқуси.

Алишер Навоий

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Фалакдан шикоят, тақдирнинг эврилишларидан задалик ғояси Навоийнинг ғазалларида ҳам, достонларида ҳам акс

эттанини кўриш мумкин. Ушбу ўн бир байтлик ғазал ҳам шу мазмундаги байт билан бошланади. Аммо фарқ шундаки, шоир ана шу фалакдан ёғиладиган қайғуларга кўмилиб, оҳу афғон чекмайди, балки "юз қайғу" баробарида "бир севинмак бор" бўлса, бу қайғу қайғу эмас, деган фикрга урғу беради. Яъни юз қайғуни бир севинч, шодлик лаҳзаси енгади. Зотан, ҳаёт фақат ғамдан, ёхуд фақат севинчдан иборат эмас. Ҳаётда ғаму шодлик, ташвишу қувонч, меҳнату роҳат, айрилиғу висол дамлари бирга юради. Шоир ана шу зиддиятлар занжирини ўқувчи эсига солиб, тун ва кун, шом ва тонгни мисолга келтиради: ҳар тундан кейин кун келади, ҳар шом қоронғулиги орқасида мусаффо тонг ёруғлиги намоён. Шундай бўлгач, умид билан, шавқу завқ билан яшаш, шодлик дамлари қадрига етиш керак.

Алишер Навоий ана шу оптимистик, руҳий бардамлик ғоясини инсоннинг руҳий-маънавий камолоти билан боғлаб тасвирлайди. Зеро, олий мақсадларга интилган, покланиш йўлига кирган одам учун ҳар қандай ғам-ташвишдан кўра сафо аҳлига эргашиб, кўнгул кўзгусини ғуборлардан тозалаши лозим. Сафо аҳли – орифлар кўнгли ҳам қуёш каби нур таратиб, инсон зотини мунаввар этади, улуғ мақсадларга сафарбар этади. Шоир шу фикрлар изҳоридан кейин комил инсонлар сифатлари, хислатларини таърифлайди ва буни ривожлантириб бориб, яна орифона истилоҳлар шарҳи орқали (фано, бақо, дайр, соғар) ғафлатга берилмасликка даъват этади. Зеро, ғафлатнинг ўзи қалбни хиралаштиради, қайғуни кўпайтиради, жумладан, бойлик, дирам тўплаш ҳирси ҳам ғам устига ғам келтиради. Фақат соф қалбли, Илоҳ ишқида ёнган, фано ва бақони ҳам забт этган, пири комил нури билан нурланган одамгина ўткинчи қайғуларни писанд қилмай, абадият шодлигига муяссар бўлади. Навоий ғоясининг моҳияти ана шу.

41-ғазал[1]

Шарқ халқлари тафаккури тарихида чуқур илдиз отган тасаввуф таълимотини яхши билмай туриб, Алишер Навоий дунёқараши ва адабий меросини барча мураккабликлари, фалсафий теранлиги билан тўлиқ ҳолда тўғри, ҳаққоний ёритиб бериш мушкул. Ўттизинчи йиллардаёқ Ойбек бунга эътиборни қаратган эди. Аммо, назаримда, бу масала ҳамон ҳал бўлмасдан, долзарблигини сақлаб келмоқда. Чунки ҳозир ҳам улуғ шоир асарларини "керакли" ва "кераксиз" қисмларга ажратиш, орифона мазмундаги шеърларини нашрлардан соқит қилиб, эл кўзидан яшириш, "пайқамасдан" тадқиқотларга киритмаслик касаллиги давом этмоқда. Баъзан эса, сўфиёна маъноларни англаб етмаганимиз сабабли, Навоийнинг рамзий ибора-истиораларини ҳаминқадар талқин этиб, ўқувчиларни чалғитиб келмоқдамиз. Бу ҳол Навоий даҳосини, оламининг бепоёнлиги ва улуғворлигини муаззам салоҳияти ҳам кўркамлиги билан идрок этишга ҳалал беради. Ваҳоланки, Навоий мероси – яхлит бир адабий воқелик, бебаҳо маънавий хазина. Ва яна муҳими шундаки, шоирнинг ўлмас гуманизм билан кўкарган ҳаётбахш ғоялари "дунёвий" асарларида қандай порлаб турса, биз бир чеккага суриб қўймоқчи бўлган "илоҳий" асарларида ҳам шундай куч билан нур таратиб туради. Зотан, улар зоҳирий жиҳатдан шундай, аслида эса, ботиний маънолари моҳиятига кўра бир хил фалсафий-тасаввуфий қарашлар силсиласига бориб тақаладиган ўзаро узвий алоқадор асарлар бўлиб, бирини иккинчисиз тушуниш қийин. Бас, шундай экан, шоир асарларида учрайдиган ишқ, май, майхона, харобот, соқий, соғар, қадаҳ, хум, маҳбуб сингари кўпдан-кўп киноя-тимсоллар, рамзий маъноли сўзлар ва улар

[1] Бундан кейинги шарҳлар дастлаб алоҳида мақола сифатида ёзилган. Шунинг учун биз уларни ўзгартирмай келтирдик. (муаллиф).

орқасида ётган яширин маънолар асрори ҳам унинг ижоди яхлит бир бутунликда олиб текширилиб, олам ва одам ҳақидаги мушоҳада-мукошифалари ичида шарҳлансагина, мазмуни керакли даражада аниқ ойдинлашиши мумкин.

Масалан, қуйидаги ғазални олайлик:

Каманд учига еткурмас ғаму андеша айёри,
Бийик чекмиш магар майхона томин сунъ меъмори.
Хуморим заъфида каҳгил иси то етти маст ўлдум,
Сувалмишдур магар май лойидин майхона девори.
Тўла куб оғзи май, хуршидедур, гуё тенг очилмиш
Чекарда бу ики хуршид даврин сунъ паргори.
Май ичмиш хонақоҳ шайхи, харобот аҳли айш айланг,
Ки чиқмиш бахя урғон хирқасидин маблағи кори.
Кўринган мосиво буди эмас, балки намудидур,
Май устида ҳубобу мавж шаклининг намудори.
Ҳубобу мавж май таҳрикидин зоҳирдурур, лекин
Сукун топғон вужуди, майдин ўзга қайдадур бори?
Қуёш аксимудур ҳайвон суйида, ё кўрунмишдур
Равоносо май ичра соқии гулчеҳра рухсори.
Фано дайрин кўнгул истарки, бир-бир пири дайр элга
Тутарда бода, шояд, журъае сунгай бизнинг сори.
Навоийдин фано чун ҳосил ўлди, қилгасин эй ишқ,
Навоий риштаи жонин муғанний удининг тори.

Хўш, бу ғазалда қандай ғоя ифодаланган? Май ва унинг хосиятларини таърифлашдан мурод нима?

Ўз-ўзидан аёнки, Навоий зикр этган май биз тасаввур қилган спиртли ичимлик эмас. Шоир сира ҳам буни назарда тутмаган. Билъакс, ўта тақводор ва покдомон бўлган Навоий замонасининг ишратпараст, майхўр кишиларини қаҳру ғазаб билан танқид остига олиб, маст қилувчи ичимликни "умм ул-хабоис", яъни барча ёмонликлар, фалокатлар онаси, деб эълон қилган. "Ҳайрат ул-аброр" достонида бўлса, бадмастларнинг масхарали ҳажвий қиёфасини яратиб, уларни элга шарманда этган. Ушбу ғазалда шоир майни илоҳий ишқ-

маърифат, дониш иштиёқининг авжи қиёми. Ёр жамоли мушоҳадасидан ошиқ дилида пайдо бўлган кучли завқ — илҳомнинг, беҳад хурсандлик, сурурнинг рамзий ифодаси сифатида тилга олган. Хумор бўлиш, майпарастлик ҳам бу ерда шунга мувофиқ. Буюк нур чашмасидан ҳузурланиш, висол бехудлиги, ҳаёт, табиат зеболиги ҳамда ақл ва тафаккур етмайдиган, аммо кўнгил билан ҳис этиладиган Мутлақ руҳ мўъжизоти жилвасидан баҳрамандлик ва шунга талпиниш сархушлигидир.

Чунки Навоий эътиқод қўйган фалсафий таълимотга биноан, олам азалий ва абадий ягона Руҳнинг ўз-ўзини севиб, ўз жамолини томоша қилиш истагидан пайдо бўлган кўзгудир. Бирламчи қудрат порлашидан таралган нур бу кўзгуда акс этади, яъни моддий дунёдаги жамики мавжудот ва махлуқот — зеррадан қуёшгача, еру кўк, собиту сайёра шу нур билан ёритилади, шу нур туфайли ҳаракатланади, муайян уйғунлик ичра ривожланиб туради. Бу илоҳий тажаллини шоирлар май тимсолида қабул қилганлар. Моддий дунё эса, шу тасаввур бўйича, жом ёки қадаҳдир. Дунёнинг ранго-ранг тозланишлар, ўзгариш, янгиланишлар, табиатнинг турфа сиру асрори, ҳодиса-ашёлари, баҳорий уйғониш, чунончи, дарахтларнинг кўкариб, гуллаб мева боғлаши, дашту даранинг ўт-ўлан билан қопланиши, қушларнинг маст бўлиб сайраши, борингки, ҳаётнинг барча нашъу намоси, гуркираб кўринган нафосат тўфони шу май уммонининг мавжланиши, кўпириши деб тушунтирилган. Инсон ҳам мазкур кўзгунинг бир бўлаги, лекин Руҳи мутлақ энг кўп акс этган хилқат. Чунки у холиқиятнинг сарвари ва ганжи гавҳари, яъни "икки олам истеъдодининг жамулжами" (Бедил). Инсон руҳи шу боис тинимсиз равишда ўз манбаига қараб интилади. Бу интилиш дунёнинг ўзини идрок этиш ва ўз-ўзини англаб етиш орқали содир бўлгани сабабли инсон олам ҳодисалари гўзаллигини мушоҳада этиб, чексиз ҳайратланади. Ҳайрат эса ашё-ҳодисаларни билиб

олишга қизиқишни кучайтиради. Шу тарика, киши моҳият-ҳақиқатни билиш иштиёқи билан ёниб, борган сари кўпроқ ташвиш-тараддудда бўлади. Инсоннинг бутун ҳаётий фаолияти, ижод ва яратувчилик қобилияти, кашфу кароматн ва файзу фазилатлари шу ишқнинг қудрати деб талқин этилган.

Аммо инсон табиати икки асос – руҳий ва моддий олам унсурларидан таркиб топгани учун бу унсурлар орасида кураш боради. Агар моддий асос бўлмиш жисм талаблари кучайса, у ҳирс ва шаҳват, ҳайвоний нафс домига гирифтор бўлиб, борган сари тубанлашади. Бу хавфнинг олдини олиш учун киши доимий равишда руҳий-маънавий эҳтиёжларини қондириб бориши, шу жиҳатни тарбиялашга бел боғламоғи даркор. Бу ишда унга ўзидан кўра комилроқ инсон-пир раҳнамолик қилади. Пир ёки ориф деб тасаввуф аҳли аклу донишда етук, маърифат нури билан қалби лиммо-лим, пок ният, покиза ахлоқли закий одамни назарда тутганлар. Пир – кўнгил маҳрами, ҳамдард, ҳаммаслак киши. Навоий назарида Жомий ана шундай шахс бўлган. Бундай шахслар ҳамма вақт эзгуликни ўйлаб, ўзига эргашган одамларни қалб саховати билан тарбиялаганлар, уларнинг иродасини чиниқтириб, кўнгил чашмасининг кўзини очиб, оламни янгича тушунишга, Ҳақ йўлни ҳимоя қилишга ўргатганлар. Юқорида келтирганимиз ғазалда шу маънолар ифодаланган. Буни конкрет изоҳлар билан шарҳлаб, тушунтиришга ҳаракат қиламиз.

Ғазалнинг биринчи байтида ғаму андеша айёри, сунъ меъмори, каманд, майхона каби сўз ва бирикмалар изоҳга муҳтож. Каманд шеъриятда аксар ёр сочи ўрнида истиора сифатида қўлланилади. Бироқ бу ўринда Навоий унинг асл луғавий маъноси – арқонни назарда тутган. Ғаму андеша айёри – ақл тадбиркорлиги, аклу ташвиш тадбири деган маънони беради. Майхона эса "шавқу завқ ва илоҳий маърифат тўлиб-тошган комил инсон – орифнинг ботиний дунёси ва Руҳи мутлақ манбаидир". (Саййид Жаъфар Сажжодий. Мусталаҳоти урафо, 392-бет). Сунъ меъмори -Худо. Энди байтнинг мазмунига келсак, Алишер Навоий баланд иморатлар, сарой ва қалъаларнинг кунгурасига арқон ташлаб, тирмашиб том устига чиқиш одатига ишора қилиб, дейди: "Азал меъмори – Худо майхона томини шунчалик улуғ ва баланд қилиб қурган эканки, фикру ташвиш тадбирининг арқони унинг кунгурасининг учига етмайди". Шоирнинг таъкидича, ақл ва тадбир билан майхона қалъасини забт этиш мумкин эмас. Нега? Чунки ориф қалбининг маърифати ва у орқали илоҳий руҳ манбаининг беқиёс гўзаллигини идрок этишга (шуни айтиш керакки, Навоий ибора-тимсолларида ҳар доим икки маъно – ориф қалби ва руҳи мутлақ биргаликда кўзда тутилади, зеро ориф қалби олий зот манбаига олиб борадиган бир восита, кўприк деб қаралган) фақат қалб ва руҳ қодирдир; ақлий мушоҳада, мантиқийтафаккурий билиш усули бунга қобил эмас. Маълум бўладики, Алишер Навоий ғазалнинг матлаиданоқ тасаввуф тариқатининг асосий талабларидан бирини баён этган. Бу талаб тариқат йўлига қадам қўйган одам учун биринчи жиддий мушкилот ҳам эди, чунки аклу ҳуш қудрати етмайдиган нарсага кўнгил майли билан эришиш – руҳий иродани қайтадан қуриш, ўзини ўз виждони, эътиқоди олдида жавобгар ҳисоблаб, қаттиқ назорат остига олиш, жуда кўп дунёвий ҳавас-хоҳишлардан воз кечиш демакдир. Майхона қасрининг буюклиги олам сиру асрори, ажойиботлари, ҳодиса-воқеаларининг беҳад кўплиги, уни билиш, моҳиятига етиш қийинчилигидир, айни вақтда саркаш нафс қутқуларини енгиш, юксак ахлоқий одам бўлиш машаққатларини ҳам англатади.

Иккинчи байт биринчи байтдаги фикрни давом эттиради: толиб (ёки ошиқ) аклу тадбир билан комил инсон мартабасига кўтарилишга – майхонани забт этишга кўзи етмагандан кейин, бу бинонинг деворларини ҳидлаш билан қаноатланади. Яъни, пирнинг муҳитига яқинлашиб, унга қўл бериб, дастлабки наси-

ҳатларини эшитишдан баҳра олади. Майхона девори, шундай қилиб, пири комилнинг муҳити, ташқи, зоҳирий дунёсидир. Иккинчи тарафдан, бу — бизни ўраб олган моддий дунё ҳам. Чунки қалъа ичидаги руҳ манбаини идрок этиш, аввало қалъа деворлари — дунё ашёларини ўрганиш, хаёл ва сезгилар орқали унинг моҳиятига етиб бориш билан амалга ошади. Заъфи хуморкайфнинг тарқала бошлаши, ишқнинг вақтинча сусайиши, ҳақиқатга шубҳа билан қараш, шубҳаланиш лаҳзасини билдиради. Каҳгил — сомонли лой. Май лойи — шароб қуйқуми, дунё мулки, ҳиссий иштиёқлардан ҳали покланмаган руҳ тимсоли. Алҳосил, байтнинг мазмуни қуйидагича: "Майхона деворини май лойи билан шуваганлар шекилли, хуморим тарқалганда димоғимга сомонли лой ҳиди уриб, яна маст бўлдим". Ёки: "Муҳаббатим вақтинча сусайганда (кўнгилда шубҳа туғилганда), пирга яқинлашганим сабабли шубҳаларим тарқалиб, қалбимда ишқ яна аввалгидай алангаланди". Пирнинг ички олами унинг нутқи, ҳаракатлари, кароматида зуҳур этганидай, Руҳи мутлақ ҳам дунё гўзаллигида жилваланиб, кишини мафтун этади. Орифнинг завқи салиқаси, нозикфаҳм заковати дақиқ маънолар мағзини осон чақиб, мушкул масалаларни ички бир фаросат билан ҳал қилиб бера олади. Бу худди қадаҳдан томган май томчилари каби ошиқ дилига ҳикмат нури бўлиб қуйилади. Шу маънода тасаввуф аҳли хум, хумхона, соғар, жом, майкада деганда ҳам орифнинг нурфайз жозиб юрагини тушунганлар.

Учинчи байтда биз тушунмайдиган учта сўз бор. Булар: куб, хуршид, паргор. Куб-шароб сақланадиган хум, мажозий маънода, боя айтганимиздай, орифнинг кўнгли ва руҳи мутлақ. Хуршид — қуёш. Паргор-доира чизадиган асбоб (циркуль); баъзан йўл-йўриқ, чора-тадбир маъносида ҳам қўлланилади. Шунга кўра ғазалнинг учинчи байтини ҳозирги тилимизга бундай таржима қилса бўлади: "Оғзигача май тўлғазилган хум худди қуёшга ўхшайди, гўё Аллоҳнинг доира чизғичи бу икки

қуёшнинг (яъни, фалак қуёши ва май хумининг) гардишини чизганда бир пайтда баравар очилгандай". Ёхуд: "Май хуми билан қуёшнинг тарҳи бир хил, улар бирга бир вақтда яратилган ўхшаш нарсалардир". Шоир айтмоқчики, қуёш ҳам май хуми, яъни, бирламчи манбадан нишона. Шу сабабли улар бир-бирининг мавжудлигини исботлайдилар — қуёшнинг далили қуёш. Май хумини қуёшга ўхшатиш билан Навоий ориф қалбининг саховати, караминнинг бепоёнлигини таъкидламоқчи, зеро қуёш ўз ҳарорати, зиёси билан оламни мунаввар этгандай, ориф қалби ҳам ошиқларни фаровон баҳравар эта олади. Бундан ташқари, бу ерда толибнинг зоҳирий мушоҳададан (майхона деворини ҳидлаш) аста-секин ботиний маъноларни англаш сари бораётгани, бундан ҳайратланаётгани ҳам ифодаланган.

Тўртинчи байт шарҳи. Хонақоҳ — сўфийлар йиғилиб ваҳду самоъ билан шуғулланадиган жой. Харобот сўзининг луғавий маъноси вайрона, шаробхона бўлсада, аммо тасаввуф аҳли истилоҳида инсон жисмининг хароб бўлиши — қаноат, фақр йўлига кириб, ҳайвоний нафслар, кераксиз, ёмон хулқ-одатлардан қутулиб, ўзни хоксорлик, камтаринлик рутбасига солишдир. Хароботийлар, яъни риндлар "майхона тараддудидин бехонумонлиғи ва паймона тааллуқидан бесарусомонлиғи" ("Маҳбуб ул-қулуб") билан машҳур. Улар учун "тожу тахт туфроқ билан тенг", ҳамма нарсадан фориғ, ёлғиз ёр ишқида сармаст. Хирқа — сўфийлар киядиган йиртиқ жанда кийим. Бундан ташқари, инсоннинг баданни, сурати ва ашёлар олами ҳам. Бахя — ямоқ, жияк. Маблағи кори — ишининг натижаси, аҳволи, бор-буди демак. Хуллас, байтнинг мазмуни бундай: "Хонақоҳ шайхи май ичибди, яъни унинг кўнглида илоҳий нур порлаб, бу ҳузурдан сархуш бўлибди. Эй ошиқ хароботийлар, сиз ҳам бу хабардан хурсанд бўлиб, важд-ҳолга тушинг. Кўрмайсизми, шайхнинг аҳволи унинг жанда тўнининг йиртиқларидан маълум бўлди, яъни боти-

ний олами юзага чиқди, маърифат нури шуълаланди". Байтнинг иккинчи сатрида сўфийларнинг ўз жамоалари мажлисида жазава хуружида рақсу самоъга тушиб, кийимлари чок-чокидан сўкилиб кетишига ишора бор.

Бешинчи ва олтинчи байтларда шоирона ифода-тимсоллар орқали қадимги ва ҳозирги фалсафанинг учта муҳим категорияси тушунтирилган. Булар моҳият ва ҳодиса, мазмун ва шакл, жузъ ва кулл (яккалик ва умўмийлик) категорияларидир. Бироқ фалсафий категориялар ҳақида гапиришдан олдин нотаниш сўзларнинг маъносини билиб олишимиз керак. Масалан, мосиво – ғайр, ўзга, ундан бошқа деган маъноларни ифодалаб келади. Мазкур фалсафий-тасаввуфий истилоҳнинг моадо деган иккинчи атамаси ҳам бор. Навоий девонининг биринчи ғазалида шу сўз ишлатилган. Шарҳланаётган ғазалимизда эса, шоир мосиво деб моддий борлиқ, яъни дунёни назарда тутган. Чунки дунё Мутлақ руҳ билан инсон орасида, яъни қалб билан "У" орасида ғайр, бегона бир тўсиқ, ўзгаликдир. Шу каби ошиқ билан маъшуқ орасида парда бўлиб турган жисм, бадан ва унинг эҳтиёжлари ҳам ўзгадир. Шарқ шоирлари асарларида учрайдиган Рақиб – севишганларни ажратиб турувчи шахс шу хусусиятларни жамлаган образ бўлиб гавдаланади. Бешинчи байтдаги буд- асос, ҳақиқий мавжудликни, намуд – кўриниш, шаклий белгиларни англатса, ҳубоб – сув ва бошқа суюқликлар юзасида пайдо бўладиган пуфакчадир. Бу сўз мавж билан биргаликда ҳаракат, моҳиятнинг зуҳуротини билдиради. Энди бешинчи байт мазмунини қайд этиш мумкин: "Кўзга ташланган нарсалар (ўзгаликлар) зоти азалийнинг ҳақиқий моҳиятини англатмайди, шу сингари пуфакча ва тўлқин майнинг ўзи эмас, балки шаклий ифодасидир". Ёки бошқача қилиб айтсак: "Май устидаги пуфак ва мавж майнинг моҳиятини акс эттирмаганидай, "У" дан бошқа кўринган ашёлар "У"нинг бор-

лигини – мавжудиятини белгиламайди, улар ташқи белгилардир, холос".

Шундай қилиб, ташқи дунё ва ундаги нарсалар моҳият эмас, балки ҳодисадир. Моҳият – Руҳи мутлақ ёки ориф кўнглидаги маърифат. Айни вақтда, моддий дунё – шакл, руҳ эса-мазмун. Инсон ҳодиса ва шаклларга маҳлиё бўлмаслиги керак, унинг мақсади ва вазифаси моҳият-мазмунни билиб олиш. Тўғрироғи, ҳодиса-шаклни билишдан моҳият- мазмунни билишга қараб бориш. Демак, тасаввуфда дунё мутлақ Руҳ билан инсон орасидаги тўсиқ деб ҳисобланса-да, бироқ, барибир, дунёни билиш шарт қилиб қўйилган, дунёни билмасдан туриб, моҳиятни (Ҳақни) идрок этиш мумкин эмаслиги тан олинган. Шу тариқа, ҳодиса моҳиятни билиш йўлида имтиҳон, чунки у ранг-баранг ва хилма-хил. Шарқ файласуфлари бу миқдорий кўпликни асмо (исмлар), ашё (нарсалар), сифот (сифатлар), имтиёз (фарқлар), афъол (ҳаракат-фаолият), важҳ (юз, жиҳат) ва бошқа истилоҳлар воситасида тавсиф этиб келганлар. Миқдорий хилма-хиллик мантиқий равишда, жузъият ва куллият, яъни тур ва жинс тушунчаларини келтириб чиқаради. Жузъият (тасаввуфчилар буни касрат ҳам деганлар) куллиятга, яъни ваҳдатга зиддир. Шундай бўлгач, уларнинг хусусиятида ҳам қарама-қаршилик мавжуд: ваҳдат – Бирламчи қудрат турғун, ҳаракатсиз жавҳар (субстанция) бўлса, касрат – тафсилийлик, доимий ҳаракат, ривожланиш қонуниятига тобеъ. Демак, майнинг мавж ва пуфакчаларини томоша қилиш, мушоҳада этиш билан чегараланмасдан, худди ҳодисадан моҳиятга қараб борилгандай, касратдан ваҳдатга қараб бориш ва шу асосда бирламчи қудрат нафосатини идрок этиш, ҳузурланиш мумкин. Ғазалнинг олтинчи байтида бу фикр очиқроқ ифодаланган (бунда таҳрик – ҳаракат, сукун – турғунлик, тиниш): "Пуфак билан тўлқин майнинг ҳаракати, тажаллисидир. Бу ҳаракат тингач, тиниқ майнинг тоза вужудидан бошқа нима қолади?".

Бу вужудни идрок этган киши Ёр ҳузурига мушарраф бўлиб, фано мартабасига яқинлашадиким, ғазалнинг еттинчи байти шу хусусдадир. Хайвон суйи деб, гўё одамзод ичганда абадий умр топадиган афсонавий ер ости мамлакатининг чашмасини атаганлар. Тасаввуфда у ишқ-муҳаббат булоғи, ҳақиқат нурининг манбаини англатади. Байтнинг мазмуни эса бундай: "Ишқ чашмасида ёки ҳақиқий нур манбаида кўрилган қуёш аксими ё жонга ўхшаш май ичида азал соқийсининг гулдай зебо юзи намоён бўлганми?" Соқий сўзи ҳам бу ерда рамзий маънога эга, яъни мутлақ файзиёт, маърифат булоғи демак. Майда Ёр жамолини кўриш, май идишини қуёшга ўхшатиш Навоийнинг севган образларидан. "Ашрақат мин акси шамсил каъси анвор улҳудо, Ёр аксин майда кўр деб жомдин чиқди садо" – чиқаётган қуёш косасининг аксидан ҳидоят нурлари порлаб кўринди, жомдан Ёр жамолини майда кўр, деган садо чиқди. "Хазойин ул-маоний" девони мана шу байт билан бошланади. Шоир назарида ловуллаган олов кураси – муаззам офтоб ҳам ўша буюк илоҳий қудратнинг инъикоси, мавжудотни ҳаракатга келтирувчи май тўлғазилган жом, унинг порлаши эса – Ёр жамоли.

Ёр жамолини кўрган ошиқ мақсадга эришиб, фано водийсига кириб боради. Ғазалнинг охирги икки байти шу маънони ифодалашга хизмат қилади. Саккизинчи байтдаги дайр аслида насронийлар ва оташпарастлар ибодатхонасининг номи, мажозан эса майхона, дунёдир. Дайри фано – ҳайвоний нафсдан қутулган, руҳан тирик, маънавий жиҳатдан етук кишилар мажлиси, уларнинг ботиний олами. Навоий бу байтда маънавий ҳақиқатларни кашф этган одамлар ҳузурини қўмсаш, улар ҳикматидан баҳра олиш туйғусини ифодалаган. Шунинг учун у пири дайр деганда ҳам эзгулик ва карам дарёсининг тимсоли комил инсонни кўзда тутган. Алҳосил, байтнинг мазмуни: "Юрак майхона истайди, чунки унда пири комил кишиларга сабоқ бермоқда, шояд менга ҳам шу май шуъласидан бир нима

етса". Ёки: "Кўнгил жисм, вужуд йўқоладиган, фано бўладиган макон истайди. Чунки унда камолот ва етуклик тимсоли маънавий шайх ҳақиқат файзидан элга бир-бир бода тутмоқда. Зора, у бу ҳикмат ва дониш шаробидан менга ҳам бир култум узатса".

Тўққизинчи байтга келсак, бунда иккита сўз ўзак маъно ташийди. Биринчиси – наво. Навонинг маънолари кўп. У мусиқа, куй, оҳанг, шу билан бирга мунтазамлик, тартиб-интизом, симметрия, низомия, нафосат тушунчаларини қамраб олади. Агар бу маъноларнинг ҳаммасини бир жойга йиғсак, наво умумбашарий, умумжаҳоний оламнинг яхлит уйғунлигидан иборат олий гўзалликни ифодалаган бўлади. Модомики шундай экан, ягона руҳий қудратнинг мунтазам ҳаракати, созкорлиги қайдида қалбнинг шукру шукуҳи, ором ва осойишталиги ҳам наводир. Алишер Навоий, шубҳасиз, охирги байтда қалб ороми, ички руҳий қониқиш нашидасини тасвирлаган. Бу нашида шоир юрагида бир муаззам куй бўлиб янграган ва муғанний (иккинчи ўзак сўз) тушунчаси билан боғланиб кетган. Муғанний-чолғувчи дегани. Бу ўринда эса у узлуксиз ёғиб турувчи нур – файзнинг навосини етказувчи, шу неъматдан огоҳ этувчининг тимсолидир. Куй каби оқиб келадиган ушбу нур қалбни роҳат-фароғатга ғарқ этади. Байтнинг насрий таржимасини келтирсак, фикримиз янада ойдинлашиши мумкин: "Эй ишқ, буюк жаҳоний уйғунлик нури навосидан, сафо нашидасидан қониқиш муяссар бўлди, энди Навоий жонининг ипини шу нурни ёғдирувчи чолғувчи асбобига тор қилгин, яъни ўша буюк нур риштасига улаб юборгин". Ёки: "ЭЙ ИШҒ, маҳбуб жамолини кўриб, ўзликдан батамом хориж бўлдим – мақсадга етдим, висол куйи вужудимни оғушига олди. Энди Навоийнинг жонини нурининг тарамларига боғла". Бу ерда шоир тахаллуси билан байт мазмуни ўзаро топишиб, ажойиб сўз ўйини ҳосил бўлганини кўрамиз. Шу нуктада шоирнинг ҳар икки та-

халлуси (Навоий ва Фоний) маъно жиҳатидан бир-бирига яқин эканлиги ҳам маълум бўлади.

Улуғ шоирнинг фалсафий мушоҳадаси мана шундай чуқур ва қамровли. Коинот ва инсон унинг назарида яхлит бир бутунликни ташкил этади, бир қонуният билан бошқарилади. Инсон бу қонуният сирларини руҳ кучи, алоҳида ҳиссий тасаввурлар теранлиги билан билиб олиши даркор.

Хуллас, мазкур ғазалда мажозий тимсоллар ёрдамида тасаввуф фалсафасининг билиш назарияси таърифлаб берилган: аввал оламни билиш мушкуллигидан қўрқиб саросимага тушиш, ҳайратланиш, кейин ташқи дунё нарса-ҳодисаларини мушоҳада эта бошлаш, зоҳирий мушоҳададан аста-секин моҳиятни идрок қилишга ўтиш. Моҳиятнинг улуғворлигини ҳис этиб, руҳий-тафаккурий қониқиш туйиш. Бу жараён уч босқичга ажратилиб, илм ул-яқин, айн ул-яқин, ҳаққ ул-яқин деган махсус терминлар билан белгиланган эди. Яқин – исбот талаб қилинмайдиган шак-шубҳасиз ҳақиқат. Айн – чашма, кўз, ҳар нарсанинг асли, зот. Тасаввуф назариётчиларидан Абдураззоқ Кошоний бундай дейди: "Филжумла, сўфийлар ақидасига мувофиқ, маънавиятни билиш уч хилдир: илм ул-яқин, айн ул-яқин ва ҳаққ ул- яқин. Аввалги ҳолатда одам маълумни ақлий далил, ҳужжат келтириш билан идрок этади ва иккинчи ҳолатда билиб олинган, исботланган маълумни мушоҳада этади ва учинчи ҳолатда ҳақиқатни идрок этишга етади". (Абдураззоқ Кошоний. Масобиҳ ул-ҳидоя, 52-бет). Бу бамисоли қуёш шуъласи ва ҳароратини далил келтириш билан исботлаш (илм ул-яқин), қуёш жисмини кузатиш билан аниқлаш (айн ул-яқин) ва қуёш вужудининг мусаффо нурдан иборат эканини қалбан идрок этишдай (ҳаққ ул-яқин) гап. Хужвирий деган олим назарида эса "илм ул-яқин – ақл аҳли учун, айн ул-яқин илм арбоблари учун, ҳаққ ул-яқин орифлар учундир". (Ҳужвирий. Кашф ул-маҳжуб, 497- бет). Демак, бу фалсафий силсилага мувофиқ, ҳақиқат тажри-

бадан олдин мавжуддур, у мантиқ кучи билан эмас, балки ҳис – руҳ воситаси билан, яъни интуиция ёрдамида билиб олинади. Чунки ҳақиқат инсоннинг ўз қалбида, кўнгил кўзгусида. Фаҳмлаган бўлсангиз, дунёни билишнинг бу усули немис олими И. Кант (XVIII аср) "нарса ўзида" ва "априор" (тажрибадан аввал мавжудлик) тушунчалари остида ривожлантирган фалсафий таълимотга ўхшаб кетади. Биз ҳам худди шуни таъкидламоқчи эдик, яъни тасаввуф, баъзи тадқиқотчилар айтмоқчи, бир дин ўрнига келган янги, мураккаблаштирилган ва мистик туйғуларни қондиришга хизмат қилувчи иккинчи дин эмас, балки оламни билишга йўл очган, шу сабабли ҳам фикрий-ҳиссий мушоҳадакорлик, ҳурфикрлиликни ёқлаб, инсонни тадқиқ этишга диққат қилган катта фалсафий оқимдир. Ана шу жиҳати билан у динга нисбатан олға ташланган муҳим қадам бўлди ва башарий тафаккур тараққиётига шубҳасиз ижобий таъсир кўрсатди. Алишер Навоийга ўхшаш гуманист мутафаккирлар учун эса у инсон табиати ва тийнати ҳақида, жамият, ҳаёт воқеа-ҳодисалари, моҳияти тўғрисида ўйлашга имкон берадиган қидиришизланиш майдони, таянч нуқтаси бўлиб хизмат қилган. Улуғ шоир буни биринчи девонига киритган, ҳар банди

"Харобот аро кирдим ошуфта ҳол,
Май истарга илгимда синғон сафол", –

деб якунланувчи таржеъбандида равшан баён этган. Таржеъбандни ўқир эканмиз, муаллифнинг рози дилидан огоҳ бўламиз, чунки у ёшлигидан бошлаб ҳар хил илмларни ўргангани, ҳар хил "саргузашт"ни бошидан кечириб, дунё ва унинг одамлари ҳақида кўп мулоҳаза юритганини ёзади. Шоҳу султонлар даблабаси, шайхул исломи уламо-умаролар, ман-ман деган донишмандлар суҳбати уни қониқтирмаган, уларнинг бирортаси ҳам инсон қаршисида пайдо бўладиган минглаб

саволларга жавоб беришга қодир эмас эди. "Назар айла бу коргоҳ вазъига, ки ортар томошосида ҳайратим", – дейди шоир. Олам моҳияти нимадан иборат, инсон нега дунёга келади ва яна нега кетади? Нега қуёш ҳар тонг нур сочиб чиқади, фалак доим гардишда? Нега инсон зоти бир хил эмас? Фирибгарлик, қонхўрлик, риё, ёлғон қаердан келиб чиққан? Бу ва бунга ўхшаган саволлар Навоийни ҳамиша қийнаб келган. На ўзимнинг "саъи ила фикратим", "на касби улум этти ҳал мушкулим", – деб ёзади у. Юрагида ҳар хил андишалар, шубҳалар кезгани, лекин замона тафаккури доирасидан батамом чиқиб кетишга журъат қилолмаганини эслатади. Ва оқибатда:

Менинг бошима бас қотиғ тушди иш,
Чу тоқ ўлди бу дард ила тоқатим, -

дея ўзини тасаввуф билан овутади, яъни "май била улфат" тутинади.

Шундай қилиб, тасаввуф Навоийга жаҳолатдан қутулиш, дунёни билишга, чанқоқ юракни маълум даражада тинчитишга кўмак берган. Бунинг икки сабаби бор: биринчиси шуки, Навоий яшаган замоннинг ақлий тараққиёт даражаси, фан ривожи реал дунё воқеаларини илмий асосда тушунтиришга ожизлик қиларди. Иккинчиси эса, бу яна муҳимроқ: инсоннинг ақлий имкониятлари, донолиги билан ахлоқи, аъмол-нияти орасида мавжуд бўлиб келаётган номувофиқликдир. Навоий ақлу заковати ҳайратланарли, қилни қирқ ёрувчи кишилар ичида нафс домига тушган, зулм ва бадкирдорлиги билан машҳур бўлганларини кўп кўрган эди. Шунинг учун улуғ гуманист шоир ахлоқни – фазилатлар тарбиясини биринчи ўринга қўядиким, бу ҳам тасаввуфона мурожаат этишга олиб келарди. Зеро тасаввуф бутун эътиборни айнан инсон ахлоқини поклашга қаратиб, шу мақсадда турли йўл-йўриқлар, амалий тадбирлар ишлаб чиққан эди. Тасаввуф одамни виждони билан юзма-юз қўйиб, ўзи ҳақида ўйлашга мажбур этар, ҳақиқат ва эътиқод поклиги руҳида тарбияларди.

Оламни ягона деб эътироф этиш билан тасаввуф юзаки нарсалар, қуруқ ақидаларга кўр-кўрона тақлид қилувчи, мустақил фикрдан маҳрум одамларни танқид остига олди, асосий эътиборни Аллоҳ васлига етишиш, деб билди. Навоийнинг мана бу рубоийси ҳам шу маънони ифодалайди:

Зоҳид, сенга ҳуру менга Жонона керак,
Жаннат сенга бўлсин, менга майхона керак,
Майхона аро соқию паймона керак,
Паймона неча бўлса тўло, ёна керак.

Бунда ҳам май илоҳий файз рамзи, Жонона – Парвардигор, майхона – ориф ҳузури, соқий – ўша пир, паймона – ишқ. Лекин Навоий дунё гўзаллиги (мажозий гўзаллик)ни ҳам инкор этмаган. Зеро Жомий ва Навоий мансуб бўлган нақшбандия таълимоти қаноат ва тийилишни талаб этса-да, бироқ дунё гўзаллигидан ҳузурланишни ҳам назардан соқит этмайди. Негаки, модомики реал дунё Мутлақ руҳ инъикоси экан, демак, уни севиш ва ундан баҳра олиш мумкин. Шу асосда инсоннинг инсонга муҳаббати ҳам табиий ва зарурий деб топилган, яъни мажозий ишқ орқали илоҳий ишққа қараб бориш. Навоий ўзини ана шу "ишқи мажозий" куйчилари сирасига киритади. Дарҳақиқат, биз таҳлил этган ғазалга ўхшаган соф тасаввуфий маънода ва "ишқи ҳақиқий"ни васф этувчи асарлар Навоий ижодида асосий ўринни эгалламайди. Аммо шуниси борки, ибораларнинг тимсолийлиги, рамзий-самволик маънолар "дунёвий ғазаллар"да ҳам сақланган. Ойбек айтганидай, бу ерда конкрет бирор шахс муҳаббати назарда тутилмайди, балки умуман яхши инсонни севиш мадҳ этилади. Ишқ Навоий наздида покбозликдир, яъни:

"пок кўзни пок назар билан пок юзга солмокдур ва пок кўнгул ул пок юз ошубидан кўзғолмоқ ва бу пок мазҳар воситаси била ошиғи покбоз маҳбуби ҳақиқий жамолидин баҳра олмоқ" ("Маҳбуб ул-қулуб", 42-бет). Шунинг учун, масалан, дейлик, "Келмади" радифли ғазални муножот куйи оғушида берилиб тингларканмиз, "Эй Навоий, бода бирла хуррам эт кўнгул уйин, не учунким бода кирган уйга қайғу келмади" деган мақтаъни эшитганда, шоирнинг лирик қаҳрамони ёрини кутавериб қийналганидан, уйига кириб аламдан роса ичиб олибди-да, деб ўйласак, ўта калтафаҳмлик қилган бўлардик. Бундай ғазалларда ҳам бода, шароб, май сўзлари ўша мажозий маънода — муҳаббат шавқини билдириб келишини эсдан чиқармаслик керак. Бундан ташқари, Навоий бодани "кўнгил уйини хуррам этувчи" нарса деганда, ёрни кўнглида сақлаш, унинг ёди билан яшашни таъкидлаган. Негаки, нақшбандия сулукида ёд, хотира, эсга олиш тушунчалари муҳим ўрин эгаллайди. Абдулҳаким Табибийнинг ёзишича, нақшбандияда туз йўлга кирган одам қалбида "эътиқод нури, тавҳид нури, маърифат нури, ҳидоят нури, хотира, аждодлар ёди нурининг боласи" жўшиб туриши лозим. (Абдулҳаким Табибий. Афғонистонда тасаввуф ривожи, 10-бет). Бунда эсга олиш, ҳофиза қуввати ҳақида ҳам гап боради ки, бу ватан, эл-улус ғами каби кенг маъноли тушунчалар билан боғланиб кетади.

Шундай қилиб, тасаввуф инсонни улуғлаш, ҳаётнинг қадрига етиш, умрни оқилона ўтказиш ғояларини тарғиб қилишга назарий замин ҳозирлаб, инсонпарвар шоирларнинг илҳомига илҳом қўшган. Бу таълимотнинг негизи савқи табиий, руҳий кўзғалиш, ваҳийлик ҳам шоирона тафаккур кайфиятига мос тушарди. Ва, умуман, биз шайхлар, орифлар тасаввуфидан ижодкорлар тасаввуфини фарқ қилишимиз керак. Сўфийлар учун тариқат зикру самоъ, важду ҳол, касбу каромат эди. Аттор, Румий, Жомий, Навоий сингари

буюк шоирлар учун эса у шуурий мушоҳада усули, инсон зотини маънавий баркамол ҳолда кўриш орзуси, сирли-хаёлий оламни тасаввурда яратиб, Идеал бир гўзаллик ишқида ёниш бўлган. Одамнинг асрлар давомида абадий ҳаёт, руҳнинг ўлмаслиги ҳақида ўйлаб келган армонлари, ривоят-асотирлар бу беҳудуд романтик олам уфқини кенгайтирган. Шу боис, тариқат хонақоҳида ўтирмаган, яъни расман сўфий бўлмаган Алишер Навоий мазкур таълимотни маслак, мафкуравий эътиқод сифатида қабул қилиб, ўзининг инсоншунослик, ҳақпарастлик ва адолатпарастлик ғояларига бўйсундирган эди. Шоҳ ва шаҳзодаларни инсофга чақириш, риёкор шайхлар, бетавфиқ сўфийларни фош қилишда ундан фойдаланди. Шоирнинг ижоди ана шундай мураккаб ва кўп қиррали, ибора-образлари кўп маъноли, теран. Унинг ҳар бир асари устида тўхталганда, бу хусусиятни албатта эътиборга олиш лозим.

42-ғазал

Бир донишмандлан: дунёда энг кучли лаззат нима? — деб сўраганларида, у: сўз лаззатли, сўз санъатидан ҳузурланиш, деб жавоб берган экан. Чинданам шундай. Инсоннинг маънавий камолоти, ақл ва тафаккур қудратини намойиш этувчи, ижод ва истеъдод меваси бўлмиш бадиий сўз кишига олам-олам завқ бағишлайди, ҳайрат ва ҳаяжонимизга сабаб бўлади. Аммо мўъжизалар мўъжизаси — бадиий сўз лаззатини туйиб, руҳий ҳаловат олиш учун уни чуқур идрок этмоқ, асар маъноларининг бутун нозик жиҳатларини қат-қатигача тушуниб етмоқ лозим. Айниқса, сўз санъатини ғоят баланд қадрлаган ва тил, услуб томонидан биздан анча узоқлашиб қолган классик шоирларимизнинг мажоз ва истиоралар, ўзига хос йўсинда пардаланган маъноларга бой асарларини тушуниш, ўқиб-уқиш хийла қийинчиликлар туғдираётгани сир эмас. Жумладан, улуғ Навоий асарлари ҳам. Олимларнинг тадқиқотлари, «Хамса» достонларининг насрий баёнлари, алоҳида нашрлар учун тузилган изоҳлар, «Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати» мушкулимизни бир қадар осонлаштирган бўлса-да, лекин буюк шоирнинг «маънолар хазинаси»ни кашф этиш, унинг бемисл санъати сирларини очиб, шеърият ихлосмандларини ундан баҳраманд қилиш эҳтиёжи батамом қондирилган эмас. Назаримда, бу ишни янада давом эттириб, Судий Баснавий каби қадимги шарҳчиларнинг иш усулидан фойдаланиш анча самарали кўринади. Модомики Саъдий, Хофиз, Жомий, Навоий замондошлари учун ғазални байтма-байт, мисрама-мисра, ҳаттоки сўзма-сўз «майдалаб» тушунтириш лозим бўлган экан, бизга бу яна ҳам муҳимроқ ва зарурроқдир.

Шуларни ўйлаб, тажриба тариқасида Алишер Навоийнинг айрим ғазалларини классик шарҳ усулида тафсир қилишни лозим топдик.

Бу ғазал қуйидагича бошланади:

Қаро кўзум, келу мардумлиқ эмди фан қилғил,
Кўзум қаросиға мардум киби ватан қилғил.

Аммо Тўйчи ҳофиз Тошмуҳаммедов XX аср бошида ушбу ғазални «ушшоқ» куйига солиб куйлагандан кейин у «Қаро кўзим» номи билан машҳур бўлиб кетади. Айтишларича, ҳофизнинг ёш бир фарзанди бевақт оламдан ўтгандан кейин ушбу ғазални қўшиқ қилиб куйлаган, ўзининг дарду ҳасратини куйга солиб, нола қилган экан. Ҳа, қўшиқ ҳофизнинг илоҳий овози билан ғоят таъсирчан жаранглайди, Навоий сўзлари юрак қатларига сингади.

Аммо Навоийнинг сўфиёна маъноларини англаган одамга Тўйчи ҳофиз ушшоғи яна ҳам кучлироқ таъсир этади. Зеро, «ушшоқ» ошиқлар дегани, яъни ошиқларнинг ишқ дарди, айрилиқ ва садоқат изҳоридан ҳосил бўлган туйғулари ноласи, фалакка ўрлаган фиғон бу. «Ушшоқ» — «Шашмақом» куйларидан. «Шашмақом» сўфийлар мақомотининг мусиқавий ифодаси. Демак, ушшоқ Илоҳга интилган руҳнинг нолаларидан бири.

Дарҳақиқат, ушбу ғазалда ошиқнинг етуклик ва камолот тимсоли — Комил инсонга муҳаббати ифодаланади. Тасаввуф луғатларида кўз — Комил инсон тимсоли деб шарҳланади, чунки у фақат ўзгаларни кўради, ўзини эса кўрмайди. Агар юз илоҳий зуҳурот рамзи бўлса, кўз шу зуҳуротни жамлаган манба — мазҳари комилликнинг рамзи. Кўзни севиш орқали илоҳий жамолни севиш ифодаланади. Навоий қаҳрамони ана шу Инсонни ўз кўзининг гавҳарига айлантирмоқчи — қалб чироғи этмоқчи бўлади. Шоир ишлатган сўз ўйинлари ҳам шунга йўналтирилган: «мардум» — кўз қорачиғи ва инсонийлик маъносида келади, «фан» — одат, ўрганиш ва тадбир.

Шундай қилиб, байтнинг мазмуни: «Қора кўзлугим (гўзал ёрим), кел энди, одамийлик мурувватини расм қилгин (ўрганиб ол); кўзимнинг қорачиғига (гавҳари-

га) гавҳар (қорачиғ) каби ўрнашгин (маскан тут)». Алҳосил: «қора кўзлигим, келгинда, лутф-шафқат, вафо расмини туз (вафоли бўл), мен учун сен кўз қорачиғидай азизсан, жойинг кўзим ичида».

Демак, Комил инсон, Пири комил Навоий учун энг азиз, энг маҳбуб, энг қадрли ва уни кўз қорачиғидай асрашга интилади, унга талпинади, бутун вужуди билан шу вужудга сингиб кетмоқчи бўлади.

Бундай байтлар классик танқидчиликда шоирлик маҳоратининг баланд намунаси — ҳусни матлаъ (шоҳ байт) деб баҳоланган.

Ғазалнинг иккинчи байти:

Юзунг гулига кўнгул равзасин яса гулшан,
Қадинг ниҳолига жон гулшанин чаман қилғил.

Бу байтда сўз ўйини, мажоз йўқ, аммо бир-бирига вобаста бўлган тўртта истиорали бирикмадан фойдаланиб, ўзига хос бир илтижо оҳангини кучайтирувчи зарофатли тасвир ҳосил қилинган. Булар: юзинг гули, кўнгил равзаси (кўнгил боғи), жон гулшани иборалари. Гул, боғ, ниҳол, гулшан, чаман ўзаро алоқадор тушунча-образлар. Шунинг учун ҳам мазкур байтни тушуниш унча қийинчилик туғдирмайди, воқеан кўрилган образлар ҳозирги шеъриятда кенг ишлатилмоқда. Бироқ, шунга қарамай, Навоийнинг бу сатрлари ҳам ички рамзий маънодан холи эмас. Қўлланилган иборалар фақат бир маънони ифодалайди, десак хато қиламиз. Чунончи, «Қадинг ниҳолига жон гулшанин чаман қилғил», деганда Навоий кўриниб турган зоҳирий маъно билан бирга, араб ёзувининг хусусиятидан фойдаланиб («жон» сўзи арабча ёзилганда алиф ҳарфи ўртада келади), қадинг алифдай жон ичида бўлсин, деган маънони ҳам қистириб кетган. Шу сингари, «кўнгил боғини гулшан қилиш» деганда, хурсандчилик (кўнгилнинг ёр юзини кўриб гулдай очилиши) ва бунинг тескариси дард-маҳзунлик (ишқ изтиробида кўнгил яраларининг яллиғланиши) маънолари мужассам.

Алҳосил: «Эй ёр, кўнглимнинг боғини юзингнинг гули учун гулшан қил, жонимнинг гулшанини эса қадинг ниҳоли учун чаман қилгин». Ёки: «Менинг кўнглим, қалбим сенинг гул юзинг яшнаб турадиган гулшан бўлсин, қадинг ниҳоли жоним ўртасида алифдай турсин». Ёхуд: «Сенинг гулдай юзингнинг жойи менинг кўнглим, у кўнгил яраларига даво, у қалбим гулларини яшнатади. Гўзал суратинг, баланд, зебо қоматинг жоним ичида, бу ерни ўзингга макон қил».

Бу байтнинг сўфиёна маъноси эса қуйидагича: боя биринчи байтда кўз Комил инсон тимсоли дедик. Қад эса (шу каби алиф ҳам) Комил инсон ҳайкалидир. Юз, айтганимиздай, илоҳий гўзаллик мазҳари. Энди «юзнинг гули» — мазҳарининг порлаши, яшнаши, кўнгул равзаси (боғи) — ошиқнинг Ёрга интизор қалби. Шундай экан, шоир Комил инсоннинг порлаган нури қалбимга кирсин, яъни Ёр юзининг гулини кўнгил боғига ўтказиб, гулшанга айлантирай, дейди. «Гулшан» эса бу ерда Пир ёки Комил инсон сўзи, дийдоридан қалбнинг яшнаб кетишини англатади.

Иккинчи мисрада биринчи мисрадаги маъно кучайтирилган: комил инсон ҳайкали ҳам жон ичида бўлсин — маъшуқа образи қалбда нақшлансин.

Учинчи:

Таковарингга бағир қонидин ҳино боғла,
Итингга ғамзада жон риштасин расан қилғил.

Таковар — тез юрадиган, йўрға от. Маъшуқ уни миниб сайрга чиққанда ошиқ дарди бадтар ортади, безовталанади. От ва унинг суворийси саркаш, бебок, бепарво. Бу анъанавий тасвир ҳар хил кўринишда классик шеъриятда тез-тез учраб туради. Бироқ ана шу анъанавий образларни Навоий халқ ичида кенг тарқалган хино қўйиб ясаниш одати билан боғлаб, чиройли, завқли поэтик маънони юзага чиқара олган. Хино қўйиш Шарқ халқлари, жумладан, ўзбек халқи орасида қадимий удум. Айниқса, қиз-жувонлар, келинлар шодиёна

кунлари қўл-оёқлари, юзларига ҳино қўйиб ясанганлар, бу шодлик ва хурсандчилик қилиш белгиси ҳисобланган. Ҳино махсус ўсимлик баргидан олинади. Барг қуритилиб, яхшилаб сувга аралаштирилади ва байрам арафасида кечқурун қўл-оёқларга (кафтга, бармоқларга), сочга боғланади. Эрталаб турганда, ҳинонинг тўқ қизил ранги баданга кўчади ва узоқ сақланиб туради. Навоийнинг лирик қаҳрамони эса ўз маъшуқига мурожаат қилиб, ўзига эмас, балки отига ошиқнинг бағир, яъни жигар қонидан ҳино боғлашни илтижо қилиб сўрайди. Чунки у ёрини шу даражада севадики, унинг ҳар қандай жафосига чидашга тайёр, йўқ-йўқ, бугина эмас, у ёрга ёлвориб, хоксор ошиқни азоблаш, қийноқлар гирдобига олишни тилайди. Ахир ёр қийноқлари ошиқ учун ҳузур-ҳаловат-да! (Ҳино гул, гулшан сўзларига ҳамранг бўлиб, сўфиёна тасвир ҳам ўзаро боғланган). Иккинчи мисра иборалари ҳам шунга туташиб кетади: ишқ дарди изтиробидан ингичкалашиб қолган жон ипидан (риштасидан) арқон ясаб (расанарқон) маъшуқ ити бўйнига боғлашни хоҳлайди. Ошиқ садоқати шундай бўлиши керак. У ёр ити билан суҳбат қуришдан ор қилмаслиги, унга ҳам дил розн — ишқини сўйлаши, уни қучоқлаб ўпиши (Мажнун Лайли итини оғушига олгандай) ва, ҳатто, унга жон фидо қилиши мумкин. Навоий ана шундай садоқат тимсолидан илҳомланиб, ёрига муҳаббатини муболаға авжида изҳор этади. Хуллас, байтнинг умумий маъноси бундай: «Эй ёр, саркаш, йўрға отингнинг оёқларига менинг жигаримнинг қонидан ҳино боғлаб, ғамингда қийналиб, озурда бўлиб қолган жон ипини итингнинг бўйнига арқон қилиб боғла». Тўртинчи байт:

Фироқ тоғида топилса туфроғим, эй чарх,
Хамир этиб ани яна ул тоғда кўҳкан қилғил.

Кўриб ўтилган олдинги уч байтда лирик қаҳрамон ўз садоқатини билдириб, илтижо-ёлбориш оҳангида ёрга мурожаат қилган бўлса, тўртинчи байтга келиб у

фалакка (чарх-фалак, осмон) қараб нола-фиғон билан муҳаббат қудратидан жўшиб гапиради. Лекин шуниси борки, мазкур байт мазмунан аввалги байтлардан бутунлай узилган эмас. Зеро, бунда ҳам ишқ ва ошиқлик сулуки, фидойи қалбнинг талпинишлари куйланган. «Ўқ сўзлар» бу ерда фироқ тоғи ва кўҳкан бўлиб, булар Фарҳоднинг фожиали тақдирига ишорадир. Фироқ тоғи — энг оғир айрилиқ, улкан дард; айриликда Ширин ёдида жон берган Фарҳоднинг маскани. Фарҳод эса илоҳий ишқда садоқат кўрсатиш, ўртаниш, андуҳ ва ҳажр тажассуми. Эсингизда бўлса, Алишер Навоий «Фарҳод ва Ширин» достонида Фарҳод исмига рамзий таъриф берар экан, уни Фироқ, Ранж, Ҳажр, Оҳ ва Дард сўзларининг биринчи ҳарфларидан таркиб топган дейди.

Кўҳкан ҳам Фарҳоднинг лақаби. Бу сўзнинг луғавий маъноси — тоғ кесувчи, тоғ қазувчи демак. Лекин адабиётда Фарҳод лақаби сифатида ёки Фарҳод исми ўрнида истиора-символ бўлиб тарқалган. Чунки тоғ кесиш, не-не машаққатлар билан ариқ қазиб, сув чиқариб (Низомий сут оқизади), Ширин орзуларини ушатган, аммо муродига етмаган ошиқ Фарҳоддир. Хосили калом, шоир одамнинг лойдан яралганлиги ҳақидаги афсонага суяниб, дейди (байтнинг мазмуни): «Эй фалак, айрилиқ тоғида (яъни Фарҳод жон берган жойда) менинг жасадимнинг тупроғини агар топсанг (чунки мен ҳам Фарҳод каби ишқ йўлида тупроқман), уни қайта қориб, яна ўша кўҳкан — Фарҳод, яъни фидойи ошиқ, одамни яратгин». Ёки: «Менинг ишқдаги дардим Фарҳод дарди билан баробар, балки ундан ортиқ ҳам. Агар мен маъшуқ ишқи йўлида жон берсам, тупроғимни янгидан қориб одам яратсалар, тағин Фарҳод каби ошиқ жисми вужудга келади».

Бу ерда Ҳаққа бўлган ишқнинг азалий ва абадийлиги, Одам Атодан қолганлигига ишора бор.

Бешинчи байт:

Юзунг висолиға етсун десанг кўнгулларни
Сочингни бошдин-аёқ чин ила шикан қилғил.

Шоир яна ёрга мурожаат қилишга қайтади. Аммо аввалгидай ёлбориш-муножот оҳангида эмас, балки унинг ошиқлар кўнглини овловчи жамолини (соч — ҳусни жамол нишонаси ва тажаллий олами) васф этиш орқали муносабат билдиради, ёрга бўлган меҳр бошқача йўсинда изоҳланади. Байтнинг мазмуни чин ва шикан сўзларини изоҳлаш воситасида очилиши мумкин. Чин ва шикан маънодош (синоним) сўзлар, яъни: чин — 1) рост, тўғри (ўзбекча маъноси); 2) ўрам, букум, ҳалқа-ҳалқа шаклида бўлиш (форсий маънолари). Навоий бу ўринда иккинчи маънони назарда тутган. Шикан — печу топ, қат-қат бўлиш, ўрам-ўрам, занжирсимон шакл олиш; 3) исканжа, азоб. Мисрада шиканнинг ҳар икки маъноси ҳам акс этган. Чунки ёрнинг ҳалқа-ҳалқа бурамали зулфи ошиқ кўнглини илинтирадиган тузоқ, тузоққа тушган қуш азоблангани каби, кўнгил ҳам шундай изтироб-уқубатни бошдан кечиради (сочни тузоққа, кўнгилни қушга ўхшатиш байтда зимдан англашилиб турибди). Аммо ошиқ бунга мингдан-минг рози. Ахир ёр зулфининг домига гирифтор бўлмай туриб, унинг висолига муяссар бўлиш мумкин эмас-да! Агар ақл зулфнинг бандида бўлиш бу қадар роҳат эканлигини билсайди, оқиллар занжиримиз изидан девона бўлардилар, дейди Хофиз. Бедил бўлса «Зулфининг занжиридан минглаб дил кўзғолади», деб ёзган.

Нега шундай, нега кўнгул ёр зулфи ҳалқаларига илинмай висолга етиши мумкин эмас? Бу саволга, юқорида айтилганлардан ташқари, яна тасаввуф тимсоллари маъносига суяниб қуйидагича жавоб бериш мумкин: тасаввуф бўйича, соч — мавжуд дунё рамзи, юз эса илоҳий манба рамзидир. Яъни: Мутлақ руҳ дунёни яратар экан, унга ўз нурини таратиб (тажалли

этиб) ҳаракатга келтирган. Ҳусну жамол бағишлаган. Дунё — касрат, яъни кўпликни англатади, бунда Илоҳнинг сифатлари мужассам. Дунё бепоён ва Илоҳ манбасига нисбатан қоронғироқ — зулматли. Сочнинг узунлиги ва қоралиги ҳам дунёнинг бепоёнлиги ва зулматига ишора. Сочнинг ҳалқалари — солик руҳи овора, банд бўладиган дунё ташвишлари. Сочнинг учи — инсоннинг ўзи. Бошқача айтсак, инсон тажаллиётнинг охиридир, у асл манбага қайтишга интилади, чунки у Мутлақиятдан ажралган, ҳижронда. Лекин дунё ташвиши, зулматини — ҳалқаларини енгмасдан туриб, Мутлақ руҳ жамолига мушарраф бўлолмайди. Висолга эришолмайди. Навоий байти ана шунга ишора.

Ва умуман, Шарқ поэтикасида маъшуқ юзини гул, гулшан, ғунча, қуёш, ой; қошини камон, ярим ой; кипригини камон ўқи; лабини лаъл, ғунча, ақиқ; тишларини гавҳар, марварид, садаф; қаддини ниҳол, сарв дарахти, алиф ҳарфи, шамшод; сочини занжир, тузоқ, тун, шом; кўзини жодуга, оҳу кўзига ўхшатиш расм бўлган. Ҳар бир шоир шу анъанавий ташбеҳ — образлар таносубиятидан янги маъно, янги тасвирлар яратиб, ўз маҳоратини намойиш этган. Шарҳлаётганимиз байтда соч шунчаки тузоққа ўхшатилмаган, балки у бир жозиба манбаи, жамолнинг зуҳур этиш нуқтаси сифатида кўрсатилган. Маҳбубнинг ошиқ олдида ўзига оро беришига даъват бор. Шу тариқа, байтнинг умумий мазмуни: «Агар юзинг висолига кўнгилларнинг етишишини истасанг, сочинг (зулфинг, кокилинг)нинг ҳаммасини ҳалқа-ҳалқа, бурам-бурам қилиб юр». Ёки: «Кўнгилларни асир этиб, васлингга мушарраф қилмоқчи бўлсанг, сочингни занжирга айлантириб, уларни боғла ёхуд тузоқ ҳалқаларидай бурам-бурам қилиб илинтириб ол».

Ва яна: «Илоҳ жамолига, Комил инсон ҳузурига етмоқ учун жами изтироб ва азобларга розиман, эй ишқ занжиринг-ла боғла».

Олтинчи байт:

Хазон сипоҳига, эй боғбон, эмас монеъ
Бу боғ томига гар игнадин тикан қилғил.

Бу — «Қаро кўзим» ғазалининг мураккаб маъноли тагдор байтларидан бири. Шоир ишқу ошиқлик, севги ва садоқат ҳақида ёзиб келиб, орада бирданига дунё ва унинг ишлари, умр, ҳаётнинг ўткинчилиги тўғрисида фалсафий мушоҳадага берилади, бир армон-орзиқиш, афсус-ҳасрат аралаш маҳзунлик кайфияти юзага балқийди. Ёр жамоли васфи, садоқат изҳорининг хушҳолликларидан кейин буни қандай тушуниш мумкин?

«Хазон сипоҳи» — куз лашкари, хазонрезги пайт демак. Тикан, игна билан лашкарнинг найзалари ҳам қиёсга олинган: сон-саноқсиз қўшин қўлидаги учли найзалар узоқдан осмонга қаратиб терилган игналардай кўринади. Бироқ гап фақат шу ташбеҳда эмас. Бунинг ўзи билан мазкур байтни шарҳлаб бўлмайди. Бу ўринда Алишер Навоий ўз даврида кенг тарқалган яна бир одат — боғ ва ҳовлиларнинг девори устини тиканакли буталар билан ўраб чиқишни назарда тутиб фикр юритган. Боғ ичидаги меваларни зараркунанда ҳайвонлар ва ўғрилардан қўриқлаш учун шундай қилинарди. Шоир шунга ишора қилиб, дейдики, эй боғбон, сен боғингнинг деворларинигина эмас, унинг томи устини ҳам бутунлай ҳатто игнадан тиканлар ясаб, беркитиб чиқсанг-да, уни хазондан сақлаб қололмайсан, барибир куз келади ва дарахтлар барги хазон бўлади, яъни байтнинг мазмуни: «Эй боғбон, бу боғ томини игнадан тиканаклар қилиб ёпиб чиқсанг ҳам, куз қўшинининг ҳужумига монеълик қилолмайсан». Чунки инсон фалак айланиши, замонларнинг ўтиши, табиат қонуниятларига қаршилик қилишга ожиз. Шундай бўлгач, ёр висолига интил, ғанимат дамларини беҳуда ўтказмай умр шодликларидан баҳраманд бўл. Бунда яна ўткинчи дунёга меҳр қўйиш, олам-олам қўшин йиғиб жаҳонгирлик қилиш, молу мулк йиғишга қарши фикр ҳам

мужассам. Зеро, қанча меҳр қўйма, дунё бақосиз, фақат илоҳиёт абадий, ўшанинг ёдида яша. Вафоли ёр ҳам шу — Аллоҳнинг ўзи. Маълум бўладики, байт оҳангида ҳазинлик сезилса-да, лекин ботиний маъно хулосаси ҳаётсеварликка ҳидоят этади ва шу асосда олдинги байтларга билвосита боғланади. Навоий ошиқ садоқати, ишқ қудратини куйлаб, ёрдан вафо тилаб («кўзим гавҳарига жойлашиб олгин»), умрнинг ўткинчилиги муқаррарлигини далил келтирган.

Еттинчи байт:

Юзида терни кўриб ўлсам, эй рафиқ, мени
Гулоб била юву гул баргидин кафан қилғил.

Олтинчи байтдаги кайҳоний фалсафий ҳикмат бу ерда йўқ, шоир яна ишқ мавзуига қайтади. Аммо, шунга қарамай, бу байт ҳам олтинчи байтнинг бевосита давоми ва мазмун-маъноларнинг микёсийлиги, теранлиги билан ундан мураккаброқ. Нега шундай деяпмиз? Зоҳиран қараганда, ҳамма нарса аниқ-равшан: тер, гул, гулоб нима эканини кўпчилик билади. Маҳбуб юзидаги тер гул баргидаги шабнам сингари жозибали ёхуд гулдан олинадиган хушбўй доривор ичимлик — гулобдай ёқимли. «Гулоб — гул суви, атиргул япроқларидан олинадиган хушбўй ичимлик» («Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати», 1-жилд, 417-бет). Гулобни амбиқ деган махсус асбоб воситасида олганлар, у молихулиё, хафақон касалликларига даво бўлган; таомга, ичимликка қўшиб истеъмол қилинган. Беҳуш одамнинг юзига гулоб сепиб ҳушига келтирганлар. Шоирлар маҳбуб юзига томган кўз ёшини ҳам мажозан гулоб дея тасвирлайдилар. Аммо мазкур байтда бу маъно кўзда тутилмаган. Тер форсчада — «хай», арабчада — «арақ». Арақнинг иккинчи маъноси ичимлик эканлиги маълум, шу ҳам аниқки, у гулобга ўхшаган йўл билан ҳосил қилинган: «Арақ» — ...доривorларни пиширишда буғдан ҳосил қилинадиган сув» («Ғиёс уллуғат», 342-бет). Шундай қилиб, арақ ва тер сўзлари

маънодош, яъни бундан пайдо бўладиган тер томчилари йиғилиб, арақ вужудга келади. Шоир тасвирига кўра, ёр юзи бамисоли гул ва ундаги тер томчилари гулдан олинган гулоб. Ажиб дилрабо сурат. Боз устига, ташбехланувчи сўзлар яширин равишда, истиора тариқасида келтирилиб, завқли санъат яратилган.

Булар ҳаммаси маъқул, бироқ шарҳимиз кишини қаноатлантирмайди, чунки байтнинг маъноси ҳали равшанлашган эмас. Масалан, нима учун ошиқ ёр юзида терни кўрганда ўлиши керак? Терда яна қандай ҳикмат бўлиши мумкин? Балки унда биз илғамаган бошқа мажозий маънолар бордир?

«Тожик тилининг изоҳли луғати»да арақ сўзининг хижолат тортиш, хаё, уят (хаёдан терга ботиш, уят терларини оқизиш) каби кўчма маънолари борлиги айтилади (1-жилд, 80-бет). Бу бизни бирмунча мақсадга яқинлаштиради. Дарҳақиқат, тер инсоннинг руҳий ҳолатларидан бири — уялиш, хаё нишонаси, хаё эса энг шариф хислатлардан, кишини гўзал ва севимли, мунис, мўътабар қиладиган хислат. Носир Хусрав ёзади:

Ҳаё асл аст дар зоти инсон,
Ки дорад одамиро одамисон.

(Хаё инсон зотининг асл белгиларидандир, у одамни одамий қиёфасида тутиб туради). Алишер Навоий эса «Маҳбуб ул-қулуб» асарида ҳаёни вафо билан ёнмаён қўйиб, бундай ҳикмат дурларини тизади: «Ҳар кўнгулниким вафо маскан қилур, ҳаё ҳам қилур ва ҳар маскандаким ул топилур, бу ҳам топилур. Вафосизда ҳаё йўқ, ҳаёсизда вафо йўқ. Ҳар кимда бу икки йўқ — имони йўқ ва ҳар кимда имон йўқ — андин одамийлик келмак имкони йўқ». Хаё сўзи шу тариқа ўзида, яна номус, виждон, карам ва саховат каби ахлоқий фазилат тушунчаларини жамлаган.

Навоийнинг лирик қаҳрамони севган одам ана шундай «аҳли ҳаё — комил инсонлар»дандир. Шундай маъ-

шуқнинг жамолига етишганда у жонини фидо қилишга тайёр. Воқеан, ҳаё висол лаҳзасида, ушшоқ аҳли бирбири билан яқинлашганда яна ҳам кучаяди. Ёр жамолининг тажаллиси, салобат ва ҳаяжон шиддати шундай ҳолга сабаб бўлади. «Ҳаё — бир-бирига яқин одамларнинг аҳволи жумласидандир ва яқинлик қанча ошса, ҳаё ҳам ортади. Ва кимдаки ҳануз ҳаё ҳолати юзида акс этмаса, бу аломат унинг яқинлик (муҳаббат) мартабасига эришмаганини кўрсатади», дейди эронлик адабиётшунос Саййид Жаъфар Сажжодий ўзининг «Орифлар истилоҳлари луғати» китобида.

Демак, ҳаё — муҳаббат нишонаси, ёр жамолини мушоҳада этиш, руҳий-маънавий соғинч ва ташналикни қондириш сари интилишда қалб қўзғалишидан чеҳрадан ёғилган нур ва сафодирким, шоирлар буни тер образида тараннум этганлар. (Шу ўринда ўзбекча «Меърожнома»дан бир мисол келтирмоқчимиз. «Меърожнома»да тасвирланишича, Муҳаммад Мустафо Буроқи бодпойга миниб, нур нарвонидан аршга кўтарилар экан, ёр — Худо дийдорига мушарраф бўлиш иштиёқи, муҳаббат зўридан терга ғарқ бўлади:

Ҳар арақким, мисли маржону гуҳар,
Айлади пайдо тани хайрулбашар,
Андин оқ гулни дарахти бош чекиб,
Яшнади бир соат ўтмай очилиб.

Балки ҳазрат Навоий айнан ана шу терни, ана шу гулни назарда тутгандир? Оқ гул ва дорулбақо кийими — кафан ранги бир хил-ку).

Гўзал, навқирон маҳбуб юзидаги тер уни яна ҳам дилрабо, дилкаш қилади. Мирзо Бедил: «Аз сафои оразат жон мечакад, гоҳе арақ» (Юзинг сафосидан гоҳ жон томади, гоҳ тер). Тер — сув. Раҳмат суви — обиҳаёт:

Юзунгда хай эмас, оби ҳаёт қатрасидин
Қуёш жамолиға сунъ илги тақди зеварлар.
(Навоий)

(Юзингда тер эмас, балки Тангри кўли оби ҳаёт — тириклик суви қатраларидан қуёш жамолига таққан марваридлардир).

Улуғ шоир наздида тер покизалик, файз ва жило, тароват, ёр жамолининг порлашидир. «Ҳар ён юзда тер оқиздингму?» мисраси билан бошланадиган ғазалида у терни яна сафо-ёғду, ой атрофидаги юлдузлар, ҳижрон ёшларига қиёслаган бўлса, бошқа бир ғазалида «Юзида тер фитнасидан ўлсам ажаб эрмас», деб ёзади ва терни руҳни ғалаёнга солувчи куч сифатида таърифлайди.

Сув — тер софлик рамзи экан, бу Пири Комил Қалбининг мусаффолиги ҳам.

Хулласи калом, еттинчи байт мазмунини бундай баён этиш мумкин. «Ёр юзида терни, яъни вафо аломати — инсонга розилик нишонаси ҳамда покиза қалб сафосини кўриб, шу қувонч ҳаяжони ичра жон берсам, эй дўст, мени ёрнинг гул юзидаги тер томчиларидан ҳосил бўлган муборак сув — гулоб билан ювгин-да, ўшал гўзал юзни эслатувчи гул баргларига ўраб кўмгин». Бу ошиқнинг айни вақтда армони ва «Қаро кўзим» ғазалида куйланган садоқат ғоясининг чўққиси! Чунки ошиқ ҳар бир байтда ёрга бўлган муҳаббатининг чексизлигини билдириб келди, уни кўз гавҳари ўрнида кўриб, бағир қонидан ҳино қилишни таклиф этди, юракни, жонни, кўнгилни бир-бир унинг йўлига бағишлади. Шунча илтижолардан кейин агар мабодо ёр лутф этса-ю муродимга етсам, ҳаётимни бус-бутун унга қурбон қилардим, дейди садоқатли ошиқ еттинчи байтда. Мазкур байт мазмунидан Навоийнинг ҳаётсеварлиги, ҳаёт ошиғи эканини ҳам англаш қийин эмас: гул ва гулоб тириклик рамзи, гулоб билан гулга ўраш эса шу маънода кишига абадий ҳаёт бағишлаш демак.

Саккизинчи байт:

Навоий, анжумани шавқ жон аро тузсанг,
Анинг бошоқлик ўқин шамъи анжуман қилғил.

Анжумани шавқ — шоир ошиқ қалбидаги иштиёқ-истакнинг авж олиши, ёрга етишиш орзуси тараддудини шу ибора билан ифодалаган (ибoранинг луғавий маъноси — орзумандлик, кучли рағбат мажлиси, маърақаси). Бундан руҳий ҳаяжон, қўзғолиш, сурур бўронининг бошланиши ҳам англашилади. Жон ичида шундай анжуман тузиш кўнгилнинг нурли орзуларга лиммо-лим бўлишидир. Бошоқлиғ ўқ — ўткир учли, ўткир тиғли камон ўқи. Ўқ учининг бошоққа ўхшашлиги ҳам эътиборга олинган. Шундай кўринишда у чиройли киприк ва ёниб турган шамга шаклан монанддир. Воқеан, «бошоқлиғ ўқ» деанда, Навоий ёр кипригини айтмоқчи. Чунки, киприк — муҳаббат ўқи, қайсиким, тўғри юракка бориб қадалади. Байтнинг мазмуни: «Эй Навоий, агар жон ичида шавқ-ҳаяжонли рағбат мажлисини тузмоқчи бўлсанг, ёр киприги — ўқини шу мажлиснинг шамъи қил». Бу ерда иккинчи байтдаги китобат санъати янги деталлар воситасида қайтарилган, яъни киприк алиф ҳарфига ҳам ўхшайди, унинг жон орасидаги мажлис шамъи бўлиши — жон ўртасида алифдай жойланиши демак. Шу зайлда, улуғ шоир бир йўла бешта ашёни бир-бирига ташбеҳлаб, ҳайратомуз маҳорат кўрсата олган.

Бунда қуйидаги тасаввуфий маъно ҳам бор: киприк-ўқ соликнинг ҳол мақомидаги айни шавққа тўлишган пайтида чақин каби порлаб унинг кўнглини ёритадиган илоҳий жазба-илҳом, ваҳийлик тимсоли ҳам. «Анжумани шавқ» бу ўринда ҳол мақомига кўтарилишни англатиб келади.

Алҳосил, охирги байтнинг хулосавий маъноси шуки, ошиқнинг ёр висолига интилиши чексиз бир орзу, қўл етмас идеалига талпиниш. Зотан, ахлоқий покланиш ва бу покликка муҳаббат муттасил давом этадиган, чин инсон қалбини ёндириб турадиган туйғу. Ёр дийдори орзуси юрагингни банд этиб, зўрайса, тўлиб тошсанг, унинг кипригини шу орзу авжининг чироғига айлантир, кўнгилни унинг муҳаббати шамъи билан ёритиб

тур, дейди шоир. Чунки ёр ўқи дардига гирифтор юрак ҳамма вақт ёниқ, машъаладор бўлади.

Мана шу якун билан ғазалнинг умумий мазмуни яхлитлик топади, байтлар ўзаро боғланган. Асар бошида кўринган ёрга илтижо, вафога даъват этувчи муножот ва ошиқ садоқатининг изҳори бора-бора табиат, фалак ишлари ҳақидаги ўй-фикрларга уланиб кетиб, ҳаёт боқийлиги, унинг ишқ тимсолидаги эзгу ва сафоли нашидаси, Ёр жамолига чанқоқ Кўнгилнинг дардли талпинишлари куйланади.

Навоийнинг байтлари қатида яшириниб ётган маънолар шу қадар теран, шу қадар кўламлики, у дурлар тўла денгизга ўхшайди. Бу денгизга шўнғиган одам, албатта, янги маъно дурларини қўлга киритиб, баҳрамандлик бахтини туйиши муқаррар.

43-ғазал

Алишер Навоийнинг лирик асарлари жамланган «Хазойин ул-маоний» девонида икки мингдан ортиқ ғазал бор. Мумтоз адабиётимизда бирор шоирга бунчалик кўп ғазал ёзиш насиб бўлмаган. Аммо гап фақат сонда эмас. Навоий қалбидан қуйилиб чиққан ғазалларнинг ҳар бири—даҳо ижодкорнинг беназир санъати ва теран тафаккуридан гувоҳлик берадиган бир балиий дурдона, мўъжизадир. Бу лирик миниатюраларнинг яратилганига беш ярим асрдан ошди, лекин кеча ёзилгандай ҳамон руҳимиз, шууримизни ғалаёнга солиб, дилларга ҳаловат бағишлайди, ўқиган сари яна ўқигингиз, байтлар қатига жойланган сеҳрли ва сирли маъноларни теранроқ, тўлароқ англаб олгингиз келади. Буюк ўзбек шоири салафлари ижодхонасида камолотга кўтарилган кўҳна жанрнинг имкониятларини истифода этиб, бемисл маҳорат кўрсатиш, хазон билмас шеърий гулшанлар яратиш баробарида ўзи мустақил равишда янги усул-услублар ихтиро қилди, ижодий тажрибалар, жасоратли изланишлар йўлидан бориб, ғазал инкишофини баланд чўққиларга олиб чиқди.

Яхлит маъноли, воқеабанд ғазаллар яратиш улуғ Навоийнинг шундай услубий ихтироларидандир. Мақсуд Шайхзода биринчи бўлиб бунга эътиборимизни қаратган эди. Аввалги шоирларда аҳён-аҳён учраб турадиган бу хусусият Навоий ижодида изчиллик тусини олади, муайян равия, поэтик ифода тарзига айланади. Турфа инсоний хислатлар, воқеа-ҳодисалар тасвирига бағишланган туркум-туркум ғазаллар шундан далолат беради.

Яхлит маъноли ғазал радиф сўзга урғу бериб, шоирона илҳом қудратини намоён этиш, ё бирор-бир ҳодисадан таъсирланиб, ҳис-ҳаяжонни тўкиб солиш, шу воқеа моҳиятини очиш, ёхуд муайян анъанавий тушунча-тамсиллар, образ-ифодалар атрофида сухансозлик қилиш, лутф кўрсатиш ниятининг мевасидир. Чунончи, улуғ шоир ***жон ва жонон*** мавзуида бир туркум ажиб дилбар ғазаллар яратганким, шулардан бирини қуйида тўла келтирамиз:

Ҳар лабинг ўлганни тиргузмакда жоно, жон эрур,
Бу жиҳатдин бир-бириси бирла жоножон эрур.

Жоним андоқ тўлди жонондинки, бўлмас фаҳмким,
Жон эрур, жонон эмас, ё жон эмас, жонон эрур.

Бўлса жонон бордурур жон ҳам, чу жонон қилди азм
Жон кетиб жонон била, жондин менга ҳижрон эрур.

Жон менга жонон учундур, йўқ жонон жон учун,
Умр жононсиз қотиқ, жонсиз вале осон эрур.

Борса жон жонон йитар, гар борса жонон жон кетар,
Кимсага жонону жонсиз умр не имкон эрур.

Хушдурур жону жаҳон жонон била, жонон агар
Бўлмаса, жон ўйлаким ўлмас — жаҳон зиндон эрур.

Жоним ол, эй, ҳажру жононсиз манга ранж айлама,
Чунки жононсиз Навоий жонидин ранжон эрур.

«Жон» сўзи ўн тўққиз, «жонон» сўзи ўн олти марта такрорланиб келган. Бироқ бу қайтариқлар бизга нохуш туюлмайди, аксинча, кучли завқ уйғотади, шоирнинг заковати, топқирлигига қойил қоламиз. Қаршимизда ўзига хос бутун бир ғазал-тажнис, яъни бир ўзакли, талаффузи, шакли ўхшаш, аммо маънолари хилма-хил сўзлар воситасида барпо бўлган ҳайратомуз санъат намунаси. Аёнки, тажнис классик шеъриятимизда кенг тарқалган усул, лекин етти байтли ғазалда икки жинсдош сўзнинг бошдан охир ҳар гал янги маънода, янги жило, янги товланиш билан бундай занжирланиб келиши фавқулодда ҳодиса. Гўё уста заргар бир бўлак жавоҳирдан турфа тароватли дурдоналарни суфталаб, ипак ипга тизиб чиққандай. Ва лекин шу нарса ҳам эсда турсинким, улуғ шоир сўз соҳибқирони эканини кўз-кўз қилиш учунгина бу санъатга қўл урган эмас. Бу санъат замирида Навоий қалбида ҳамиша яшнаб, кўкариб турган эзгу-ардоқли фикрлар: ***ишқ, вафо, садоқат***

ҳақидаги мунаввар, муборак ғоялар порлаб диққатимизни тортади. Сўз — тафаккур хизматида санъат — фикр ва ғоянинг кўрки, тарғиботчиси.

Бутун ғазал бўйлаб сўз додини бериб тажнисни узлуксиз давом эттириш бир санъат бўлса, буни муҳим ижтимоий-ахлоқий ғоя билан боғлаб ривожлантириш орқали гўзал бир тасвирни вужудга келтириш яна бир санъат — юксак шоирлик маҳоратининг, уйғоқ, уйғун тахайюл, табиатдай қудратли ва сахий истеъдоднинг нашъу намоси, сеҳркорлиги. Шоирнинг усталигини қарангки, байтлар бир-бири ила мантиқан пайвандланиб, етакчи, сарбон ғояни теранлаштира бориш асносида лирик қаҳрамоннинг туйғулари ҳам байтдан байтга кучайиб, унинг юрагидаги дарди, эҳтирос-ҳаяжонлари жўшиб бораверади, ***жон ва жонон*** можароси зўралари, висол шодлиги-ю ҳижрон азоблари, ошиқ изтироби ва ёр истиғноси орасидаги драматик зиддият таранглашади. Ғазални шарҳлаганимизда бу хусусият янада равшанроқ кўзга ташлана боради. Аммо бу ишни бошлашдан олдин ҳамма гапларимиз келиб тақаладиган «жон» ва «жонон» сўзларига изоҳ бермоқчимиз.

Жонон сўзининг ***жон***дан келиб чиққани аниқ. Лекин қандай қилиб? Балки бу «жон каби», «жонга ўхшаш» (жондан ширин) деган маъноларни англатар? Яъни: жонмонанд — жонмон — жонон тарзида бирикманинг ихчамлашиб бориши оқибатида содир бўлгандир. Форс тилида сўзни мана шундай ихчамлаб, талаффузни енгиллаштириш ҳодисаси бор. Аммо Судий Баснавийнинг фикрича, ***жонон жон*** сўзининг кўплигидир. Маҳбубни улуғлаш, унга чексиз ҳурмат-эҳтиром билдириш мақсадида шундай қилинган бўлса ажаб эмас, чунки бу яхши одатимиз ҳозир ҳам амал қилиб келмоқда. Бундан ташқари, ***жонон — жон***ларнинг жони (жони жонҳо, жони жонон), туғанмас, ўлмас жон маъносида ишлатилиб, бора-бора тилда мустаҳкамланиб қолган бўлиши ҳам мумкин. Ҳар ҳолда, барча маъноларда ҳам ***жонон*** (муаннас шакли ***жонона***) инсон учун

энг қимматли, энг азиз ҳисобланган жон билан баробар қўйилгани, ҳаттоки, ундан ортиқроқ билиб, эъзозланаётгани аён бўлмоқда. Жонон, маҳбуб, маъшуқ, дилбар, дилором, санам — буларнинг барчаси Ёрнинг сифат — синонимлари. Улардан ҳар бири шеъриятда ўз мавриди, ўз мақом — нисбатида қўлланиб келинган. Чунончи, ***жонон*** сўзи тилга олинганда, албатта, жон сўзи ҳам қўшиб зикр этилган. Воқеан, бир-бирига вобаста бу тушунчаларни яна ҳам тўлиқроқ тасаввур этмоқчи бўлсак, жон сўзининг келиб чиқиш моҳиятини ҳам билишимиз даркор. Зеро, қадимги аждодларимиз буни ҳозир биз тушунгандай тушунмаганлар. Ҳозир биз жонни танадан ажратиб тасаввур қилолмаймиз. Жон, яъни тириклик материянинг олий даражада уюшган шакли бўлмиш биологик ҳаётнинг (демак, инсон вужудининг ҳам) хусусияти деб қараймиз. Қадимгилар эса, жон бошқа, тана-жисм бошқа, деб тушунганлар. Боз устига, уларнинг тасаввурича, ***жон, руҳ*** — олий неъмат, бирламчи борлиқ бўлиб, жисм қуйи ҳаюло — тўрт унсурдан таркиб топган бир қолип. Агар жон бўлмаса, вужуд ўзича яшай олмайди, дунё тимсоли бўлган бу «вайрона»ни жон обод қилиши мумкин. «Ошиқ дили дўстга мунтазир ва беқарор талпингандай, жисм руҳга муштоқ ва мухтождир», дейди «Кашф ул-маҳжуб» китобининг муаллифи Хужвирий. Алишер Навоий асарларида учрайдиган «жисми вайроним», «тан уйи», «вужуд хокистари» сингари ибораларни шу маънода англашимиз керак. Унингча, жонсиз жисм — қаро тупроқ: «Жисмдан жонсиз на ҳосил эй мусулмонларки, ул бир қаро туфроқдурурким, гулу райҳони йўқ». Жоннинг шоирлар кўп қўллайдиган иккинчи рамзий номи «равон» (юриб турувчи) эканини эътиборга олсак, жон жисмга қарама-қарши ўлароқ доимо ҳаракатдаги нарса, яъни ҳаёт рамзи деб қаралгани маълум бўлади. Шунинг учун у жисм билан курашади, ўз асли — мутлақ Руҳга бориб қўшилишга интилади, дея талқин қилинган. «Жоним оғзимга келди», «жон риштаси»,

«жони кирди» қабилидаги халқ иборалари ҳам шу тасаввурлар таъсирида туғилган. Мазкур тасаввурлар, шу билан бирга, абадий ҳаёт ҳақидаги, Масиҳ (Исо), Хизр тўғрисидаги армонли ривоятларнинг яратилишига ҳам сабаб бўлган. Гўё Масиҳ ўз нафаси билан ўлган одамни тирилтирар, Хизр бўлса оби ҳаёт — тириклик сувини топиб ичгани учун мангу яшаб, одамларни эзгулик манбаига етаклар эмиш...

Алишер Навоий тасвирлаган ошиқнинг севган ёри худди шундай нафасли киши, унинг лаблари ўликка ҳам жон бағишлай олади, бу лаблардан ўпган ошиқ абадий ҳаёт топади. Фақат бу эмас. Жонон лабларининг ҳар бири алоҳида-алоҳида сеҳр кўрсатиш қудратига эга ва соҳирлик ишида улар ғоят иноқ-иттифоқдирлар.

Қисқаси, ғазалнинг ушбу ривоятга асосланган биринчи байтининг мазмуни бундай: «Жонгинам, лабларингнинг ҳар бири ўлган одамни тирилтиришда жон ўрнидадир, улар иккови бу ишда жуда иноқдирлар». Байтдаги «жонон» сўзининг иноқ, иттифоқдан ташқари, яна бир— жонга жон, жон бериб жон олиш деган қадимий маъноси ҳам бор. Масалан, урушда фидойилик кўрсатган кишиларга нисбатан шундай дейилган. Навоий ғазалга бу маънони ҳам сингдира олган: жононнинг икки лаби ошиққа жон бағишлашда бир-бири билан тортишиб, баҳслашади — бири жон олса, иккинчиси жон ато этади. Ҳа, бу Ёр дийдорига муштоқ, кўнгли муҳаббат бодасила лиммо-лим одам учун табиий ҳолдир. Ошиқ жонон ёдида шунчалик азият чекадики, ўзининг бор-йўқлигини унутиб қўяди, бироқ жонон ҳузури, висол уни қайта ўзига келтиради. Висол лаҳзасидаги бу руҳий ҳолат, қониқиш, Ёр лабларидан олинган бўсанинг лаззати жонга беқиёс ҳузур бағишлайди. Жон Жонон — Аллоҳ билан қовушиб, йўқйўқ, бирлашиб кетади. Улар орасида ҳеч қандай фарқ қолмайди: жон — жононга, жонон эса — жонга айланади. «Яъни: «Жоним жонондан шу даражада тўйиб

қониқдики, улар шундай бирлашиб кетдиларки, қайсиси жон, қайси бири жонон эканини билмай қолдим — жон бўлса, жонон қани, жонон бўлса жон қани?» Биринчи байтнинг бевосита давоми бўлмиш иккинчи байтнинг мазмуни шундан иборат.

Муҳаббат қиёмида ошиқнинг «буду нобуди тенг бўлиб» қолиши, жонон жилвасида эриб кетиши Навоий ижодида кўп маротаба учрайдиган хуш тасвирлардан. Чунончи, шоир бошқа бир ғазалида бундай дейди: «Ёр буди (Аллоҳ вужуди) ичра нобуд ўлғайменким, ўртада ўзгаликдан, демаким, ўзликдан осор қолмагай? Ишқ тариқати шуки, агар бу йўлга кирган одам ҳақиқий ошиқ бўлса, у ўзини маъшуқанинг бир бўлагига айлантириши, орада «у» — «мен» деган фарқланишга ўрин қолдирмаслиги керак. Ахир, висол чоғида юз берадиган муҳаббат қиёми «ўзни унутиш ва маҳбубдан айри тасаввур қилмасликдир» (*Ҳужвирий.* Кашф ул-маҳжуб, 19-бет). Бу ошиқи беқарор орзиқиб кутган дам, унинг учун олий мукофот. Чунки ошиқнинг кўнгли ва жони тинимсиз равишда жононга қараб интилади, жононсиз яшашни дўзах азоби деб билади. Зотан, жононсиз жоннинг унга кераги йўқ. Жононсиз жон танни ҳам қийноқ ва уқубатлар гирдобига солади.

Жоннинг доимий суратда жононга талпиниши, висолга ташналигини инсоннинг ўз Идеалига, бутун файзу фазилати, пок ахлоқи, ички маънавий дунёсининг кўркам, нурафшонлиги билан жозибали бўлган Дўст сари интилиши, деб билмоқ керак. Дўст— кишининг севган ёри ҳам, эътиқод-имон тимсоли, мукаммал инсон ҳам, одамзод ҳеч қачон тўймайдиган ҳаёт ҳам, эзгулик, адолат ва ҳақиқат ёки Худо ҳамдир. Яхши инсонни севиш — ҳаётни севиш, ҳаётни севиш — ҳақиқатни, Ҳақни севиш демак. Буюк Навоий хаёлотида етилган Жонон образида бу тушунчаларнинг бари мужассам. Шу маънода жононга бўлган муҳаббат реал турмуш, муҳитдан қониқмаган, зулм ва зўрлик пажмурда этган, дунёнинг нотекис ва нотўкислигидан озурда

кўнгилнинг қидирган оромгоҳи, сиғинадиган ва суянадиган ягона паноҳхонаси бўлганини унутмайди. «Ҳазойин ул-маоний» дебочасида шоир ўз ғазалларининг ёзилишига сабаб бўлган ҳаётий турткиларни бундай қайд этади: «Олдимға онча душворликлар юзланди ва теграмда онча саъб гирифторликлар айланди ва бошимға сипеҳр онча бало тошини отди ва ишқ сипоҳининг лагадкуби (тепкилари) заиф пайкарим била сўнгакларимни онча оёқ остида ушотдиким, не ўзимдан хабарим, не ўзлугим била ўзимдин асар қолди». Бу аҳволимни шарҳ этсам тушунадиган бир мушфиқ инсон тополмадим, шу боис дардларимни шеър қилиб ёздим, дейди Навоий.

Ёрга бўлган ишқнинг шиддат ва шарофатини шу тахлит камоли эътиқод билан таърифлаб келиб, улуғ шоир учинчи байтда фикрларини янада равшанроқ баён этади: «Агар жононинг бўлса — жонинг ҳам бор, агар жонон кетишга чорланса, билгилки, жон ҳам жонон билан бирга кетади. Демак, жондан ажраласан ва ҳижрон азобида қоласан». Жон билан жононнинг ажралмаслиги ҳақидаги бу ғоя кейинги байтларда янгича қиёсланиш ёрдамида давом этади. Масалан, тўртинчи байтнинг мазмуни бундай: «Жон менга жонон учун керак, аксинча, жонон жон учун эмас. Чунки жононсиз яшаш беҳад оғир, аммо жонсиз умр кўриш осон».

Жигарсўхта, шайдойи ошиқ кўнгил муножотини мана шу маромда ўртаниб-ўртаниб изҳор этган. Висолдан сархуш, бироқ ёрдан жудо бўлиш муқаррарлигини олдиндан сезгандай жони талвасада. Ҳижрон азобларига қайта гирифтор бўлмаслик учун жондан кечишга ҳам рози. Тўртинчи байтдаги «жонсиз умр осон эрур» жумласи бизга ғалатироқ туюлиши мумкин. Дарҳақиқат, қандай қилиб одам жонсиз яшай олади? Чамаси, бу ўринда шоир жон ва жонон баҳсининг мажозий-ботиний маъносини чуқурлаштира бориб, инсон учун маънавий ҳаётнинг афзаллигини таъкидламоқчи бўлган. Унинг назарида ҳақиқий ҳаёт маънавий ҳаётдир, зеро-

ким жонон, кўриб ўтганимиздай, ана шу маънавий фазилатларнинг йиғма тимсоли. Навоий сўз ўйини — тажнисдан мантиқ силсиласига ўтади: модомики жон билан жонон бир экан, бири иккинчисисиз тасаввур этилмас экан, жонони йўқ (ишқсиз) одамлар жонсиз кишилардир. Улар тирик юрадилар-у лекин руҳан, калбан ўлганлар. Шунинг учун умрлари осон кечади. Аммо энг қизиғи шундаки, шоир ўзининг бу фикридан қайтади — ахир ишқ барча махлуқотда бўлиши шарт, ишқсиз, жононсиз, умуман ҳаёт йўқ. Бу хулоса бешинчи байтда ўз ифодасини топган: «Жон кетса, жонон йўқолади, агар жонон кетса, жон кетади». Шундай бўлгач, жононсиз ва жонсиз қандай яшаш мумкин?

Бу фикр олтинчи байтга келиб мазмунан яна кенгаяди, жонон фақат ошиқнинг жони билан баробар нарса бўлиб қолмай, балки «жону жаҳон»га тенг, бутун мавжудотни ўз ичига оладиган тушунчага айланади. Энди ошиқ ўз жони, ўз шахсияти ҳақида қайғуриш билан чегараланмайди. Унинг учун дунёнинг барча ширинлиги, лаззати, ҳатто азоб, хўрсинишлари ҳам Жонон билан хуш, Жонон билан маъноли ва зебо: «Жону жаҳон жонон билан хушдир, агар жонон бўлмаса, жон бўлмайди деганинг кам, бу кенг жаҳон зиндонга айланади». Навоий такрорий бўлса-да, ҳижрон оғирлигини бот-бот таъкидлаб, охирги еттинчи байтда илтижо ва тавалло оҳангини кучайтиради ва ғазални шу пафос билан якунлайди. Зору нотавон ошиқ жондан кечиш звазига бўлса ҳам жонон васлидан маҳрум этмасликларини ёлвориб сўрайди: «Эй, ҳижрон, майли жонимни олгин, аммо жононсиз яшаш азобини менга раво кўрма. Чунки жононсиз Навоий жонидан безордир».

Маълум бўладики, таҳлил эттанимиз ғазалда ошиқнинг икки ҳолати—висол лаҳзасидаги ҳаловат, жоннинг яйраши ва Ёрдан ажралганда юз берадиган руҳий қийноқлар қиёсланиб тасвир этилган. Бошқача айтганда, жон ва жонон баҳси васл ва ҳижрон қиёси негизига қурилган. Висолга мушарраф бўлган ошиқ бу бахтнинг абадий барқарорлигини истаб, агар жонон ташлаб кетса нималар бўлиши мумкинлигини зорланиб гапиради. Бу — Алишер Навоийнинг айни шу ғазалда қўллаган бадиий усули. Жон ва жонон можаросига бағишланган бошқа ғазалларида шоир яна ўзгача санъат, ўзгача усулларни синаб кўрган. Масалан, «Қасди жоним қилди ҳажр, эй қотили хунхор, кел» сатри билан бошланадиган ғазалда жонондан ажралган, фироқдаги ошиқнинг изтироблари тасвирланади.

У Ёрига ғойибона мурожаат қилиб: «Жон нақдини овучда ушлаб турибман, агар келсанг, йўлингга сочаман», дейди. Руҳ ҳам, жон ҳам жонон йўлига мунтазир, ошиқнинг нияти бўлса жонини жононга топшириш: «Жон етибдур оғзима, дерман лабингга топширай, лутф этиб қилгил мени жон бирла миннатдор, кел». Ажойиб, шоирона тасвир, мўъжизакор таъбнинг тенгсиз неъмати! Ҳаётбахш нафасли маҳбуб висолига муштоқ ошиқнинг интизорликдан жони оғзига келган. Шу бетоқат жонимни келиб олгин, мени азобдан қутқар, сендан миннатдор бўламан, дейди у. Аммо бу айни ҳолатда ошиқ учун янгидан жон топиш ҳам. Чунки Навоий васф эттан маҳбуб лаби жон бағишлаш қудратига эга-да!

«Севингил, эй кўнгил, охирки, жисминг ичра жон келди», деб бошланадиган ғазал эса бунинг акси ўлароқ жонон келгандан кейинги шодлик, руҳий кўтаринкилик кайфиятини таранну этади. Ёр бемор бўлиб ётганда ошиқнинг жони ачишиб, бадтар қийналади. Ёки ёрдан келган мактуб, ёрга юборилган нома, ёхуд ёр муждасини келтирган хабарчи кабутарлар тасвири ҳам Навоийда ошиқ қалби ҳаяжонлари билан қўшилиб кетади. Жонондан келган жон исини (ҳам хабар, ҳам хушбўй маъносида) келтирса, жавоб номасини ёзганда ошиқ уни жон риштаси билан чирмаб, ҳар бир сўзи, ҳарфи ёрдамида гўё қийналган жони нишоналарини жўнатади. Бу каби ғазалларда муайян образнинг чизгилари намоён, тасвир характерли деталлар асосида

давом этган ва шу ҳаётий ашё — сурат таъсирида лирик туйғулар қулф уриб, қайнаб чиқади. Хуллас, Навоийнинг воқеабанд, яхлит маъноли асарлари унинг лирик меросидаги ўзига хос поэтик ҳодиса, туркумлар ичидаги ҳар бир ғазалнинг махсус усулда битилгани эса бутунлик, гармонияга интилган нуктадор шоирона тафаккурнинг рангин оламида алоҳида-алоҳида кўринишлардир. Шу сабабли улуғ шоир ижодининг тадқиқотчилари учунгина эмас, балки унинг асарларини ўқиб, баҳра олишни ният қилган китобхонлар учун ҳам бу хусусиятларни билиш зарур.

44-ғазал

Тўққиз байтли бу ғазал рамали мусаммани маҳзуф баҳрида ёзилган (фоилотун, фоилотун, фоилотун, фоилун). Мазмунига кўра ошиқона, яъни ошиқнинг ҳижрондаги изтиробларини, кечинма-ҳисларини ифодалайди. Шу жиҳатдан уни шарҳи ҳол усулида ёзилган ғазаллар сирасига киритиш мумкин. Аммо зоҳирий маънолари билан ошиқона бўлиб кўринган ушбу ғазалда орифона (тасаввуфий) маънолар ҳам ифода этилади. Умуман Алишер Навоийнинг аксар ғазалларида зоҳирий ва ботиний маъно, «дунёвий» ишқ билан «илоҳий ишқ», бошқача айтганда, «мажозий» маънолар билан «ҳақиқий» маъно бирга қўшилиб, бири иккинчисини тақозо этиб келади. Икки маънолилик, икки планли тасвир мазкур ғазалга ҳам хос, шунинг учун унинг шарҳи ҳам ана шу икки жиҳатни очиб беришга хизмат қилиши керак. Ғазалда бошдан охиригача иккита образ — ***тонг ва тун*** (ёки ***шом***) тимсоли қарама-қарши қўйилиб, қиёслаб борилади, ташбеҳ ва истиоралар шу икки тимсол — образ атрофига уюштирилган. Ошиқнинг ҳижрони, айриликдаги ҳолати — тун, висол дамлари — тонг, ёруғлик. Ошиқ инсон ҳижрон, айрилиқ тунидан қутулишга ва ёр дийдорига мушарраф бўлиб, фараҳ топишга талпинади, ҳижрондаги азобларидан зорланади, охирида эса тонг отиб, васл умиди шуъласи кўринади. Демак, ғазал ягона мавзуга бағишланган, тасвир мантиқи байтлар аро вобаста бўлиб, бир силсилани ташкил этади. Энди байтлар шарҳига ўтамиз.

Ахтарин ишқ эттию совуғ нафасни оҳ субҳ,
Бўлди гўё шоми ҳажрим ҳолидин огоҳ субҳ.

Аввало нотаниш сўзларга изоҳ берамиз: ***ахтар*** — юлдуз, ***ашк*** — кўз ёши, ***субҳ*** — тонг. Матлаъда ҳазрат Навоий ажойиб шоирона тасвир яратган: тонг (субҳ) жонлантирилиб, унга одам хусусияти берилган. Тонг ғира-ширасида юлдузлар кўз ёшидай омонат милтил-

лайди, тонгнинг салқин шамоли эса дардманд ошиқнинг оҳидай совуқ. Яъни тонг ошиқ аҳволига ачинади, ғамгин бўлади ва кўз ёши тўкиб, совуқ оҳ тортади. Лирик қаҳрамон ўз ҳолати билан отаётган тонгни киёслаб, тонг менинг айрилиқ шомидаги азобларимдан хабардор бўлган, шу сабабли юлдузларни кўз ёшидай тўкди, салқин шабада уфуриб, оҳ чекди, дейди. Эрталабки салқин шабада дард зўридан оҳу нола қилган одамнинг нафасига ўхшатилган, совуқ оҳ эса бу ўринда афсус ва ачиниш, ожизлик нишонаси. Байтнинг насрий мазмуни: «Тонг гўё менинг ҳижрон тунидаги аҳволимдан хабар топгандай, юлдузларни кўз ёши қилиб, совуқ шамоли билан оҳ уриб етиб келди». Бу — байтнинг «дунёвий», ошиқона шарҳи. Байтнинг ботиний, орифона маъносини англамоқ учун эса баъзи сўзларнинг мажозий, тамсилий маъносини тушуниб олишимиз керак. Чунончи, тонг (субҳ) — «ваҳдат нурининг таралиши» («Шарҳи Гулшани роз», 583-бет), илоҳиёт тажаллиси; у олами ғайбдан нузул этиб, таайюнот (аён нарсалар, дунё ғоялари) зулумотини ошиқ кўнгли саҳифаларидан сидириб ташлайди. Оҳ — ишқ ғулғуласининг тил билан ифодалаб бўлмайдиган авж лаҳзаси. Шом — ваҳдатга қарама-қарши касрат (кўплик) мартабалари, таайюнот пардаси. Нафас — кўнгилнинг маъвият гулзоридан эсган лутфидан тозаланиши» (*Саййид Жаъфар Сажжодий.* Мусталаҳоти урафо, 405-бет), ғайб латофатига, маҳбуб талабига интилиш. Нафас, шунингдек, вақтни, лаҳзалик ҳолни, олий ўзгариш ва ёришишларни ҳам билдиради. Ҳижрон — Ҳақдан, Илоҳдан бошқага юз ўгириш, кўнгилнинг вақтинча ўзга фикр — ташвишлар билан банд бўлиши, парда орқасида қолиши.

Ана шу маъноларига кўра, матлаънинг орифона мазмуни бундай бўлади: «Менинг дунё ишлари — касрат билан машғуллигимни, Ҳақдан бошқа нарсаларга эътибор қилиб, ундан узоқда қийналганимни кўриб, илоҳий ваҳдат нури дилим саҳифасини тозалаш, ўз ҳолимга

қайтариш учун етиб келди». Воқеан, орзудаги неъмат — гўзалликка мунтазир одамнинг қалби тонгда ёришиб, фараҳ топиши табиий. Кўнгил мусаффо бўлади, яйраб нафас оласан киши. Тонг орифона шеъриятда кўп қўлланилади. У — илоҳий файзият тимсоли, нуроний одам даракчиси. Илоҳий ёр дийдорига толиб одам бу нурга етишиш учун кўпдан-кўп руҳий қийноқлар, ҳижрон азобларини бошидан ўтказиши керак. Шарҳланаётган ғазалда солик (йўловчи)нинг ана шу аҳволи руҳияси тасвирланади, ташвишли талпинишлари кўрсатилади.

Иккинчи байт:

Ғам туни муҳлик ғамим англаб яқо чок айлади,
Тонг елидин ҳар нафас ҳолимға тортиб оҳ субҳ.

Мазкур байтда матлаъда ифода этилган мазмун давом эттирилган. Тонг матлаъдагидай бечора ошиқ ҳолига ачиниб, кўз ёши тўкиш, оҳ уриш баробарида, ғам тунидаги ҳалокатли (муҳлик — ҳалокатли демак) аҳволни кўриб, "ёқасини йиртади". «Ёқа йиртиш» — тонгнинг отишини англатувчи истиорадир, чунки ёқа йиртилганда одамнинг кўкраги кўринганидай, тун пардаси йиртилганда тонг намоён бўлади, яъни илоҳиёт жамоли кўрина бошлайди. Навоийнинг Самарқандда гадодан сотиб олган байтининг биринчи мисраси: «Кўкрагимдур субҳнинг пироҳанидан чокрок», яъни: «Кўкрагим тонгнинг кўйлагидан чокрок». Бу ерда субҳнинг пироҳани— тонг пардаси, ҳарир бир нимкоронғилик хаёл саҳфасида яралган, ҳам тонгнинг отиши ёқанинг йиртилиши эмас, балки кўкракнинг чок-чок бўлишига ташбеҳ қилинган. Аммо ҳар икки байт тасвирининг чиройида муштарак жозиба бор. Иккинчи байтдаги «тонг ели», «оҳ», «нафас» сўзлари такрор бўлса-да, аммо ҳолатни конкретлаштириш, таъкидлашга хизмат қилган. Тун — асл маъносидан ташқари, олами имкон — борлиқ, ғайб сиру асрорини, мазкур байтда жабарут олами (Илоҳ ва фаришталар орасидаги олам)ни ҳам англатади. Бироқ биринчи маъно ҳам

назарда тутилган. Шунингдек, тонг елини илоҳий неъмат файзи, илоҳиёт ёди маъноларида ҳам тушунсак, байтнинг орифона мазмуни бундай бўлади: «Ғайб асрорини англашдаги ҳалокатли интилишларим, қўрқинчли аҳволимни кўриб, тонг ёқасини чок этди, яъни отди. Иштиёқу изтиробим эвазига илоҳий нурдан нишона кўрдим».

Учинчи байт:

Тийра ҳижрондин чу йўқтур фарқ субҳу шомима,
Хоҳ шом ўлсун қоронғу рўзғорим, хоҳ субҳ.

Бу байтда яна бир фавқулодда тоза истиора қўлланилган: тийра ҳижрон. Қоп-қора айрилиқ — бу ошиқнинг қил сиғмаган қалби, мотамзада ҳолати. Ҳижрон туни, ҳажр шоми иборалари ёнида мазкур истиора тасвирнинг латифлигини оширади, рангни қуюқлаштиради, лирик қаҳрамон кечинмаларининг шиддатини бўрттириб кўрсатишга хизмат этади. Қолган сўз ва иборалар тушунарли, шу учун байтнинг зоҳирий мазмунини бундай шарҳлаш мумкин: «Айрилиқ ғамидан ҳаётим, руҳиятим шундай қоронғики, тонг билан шомим, кеча ва кундузим орасида фарқ йўқ. Хоҳ тонг бўлсин, хоҳ шом — сезмасман, бари қоп-қора тунга айланган». Байтнинг ботиний, маърифий маъноси: «Илоҳий ёр ёдини фаромуш этиб, нафсоний дунёга берилиб қолганим учун тонг билан шомнинг фарқи билинмай қолди, шом бўлса ҳам, тонг отса ҳам кўнглимга ҳеч нарса сиғмайди, чунки «қоронғу рўзгор» — дунё ташвишидан қутулиш ғоят мушкул, у мани ўз домида занжирбанд этган». Солик ўз иродасини батамом пир қўлига топшириб, тариқат мақомидан зина-ба зина кўтарилса, нафс қутқуси ва дунё истакларидан бутунлай қутулсагина кўнгилни узил-кесил тажаллиёт зиёсига рўбарў эта олади, «тийра ҳижрон»дан қутулади.

Тўртинчи байт:

Дуди оҳимдин қарорғай, ҳажр шомидин батар,
Бўлса ҳижрон қатъида бир кун манга ҳамроҳ субҳ.

«Дуди оҳ» ҳам ёр ишқида ёнаётган безовта, бетоқат ошиқ аҳволининг ночорлигини англатувчи муболағали истиоралардан: ошиқ ёр ишқида шундай ўртаниб ёнаяптики, гўё унинг ичидан олов гуриллаб чиқаяпти, бу олов унинг оҳу ноласидирким, тутунидан олам қоронғилашади, ҳатто зиё таратадиган тонг юзи ҳам бу тутундан қора тусга киради. Бу эса ҳажр шомидан ҳам бадтар. Шоир сўзу гудоз, ёниш-ўртанишнинг, ишқ тортишлари, қийноқлари, руҳий-маънавий талпиниш ва курашларни шундай дардли сатрларда таъриф этади. Хуллас: «Агар тонг ҳижрон пайтида (авжида) мен билан бир кун бирга бўлса, оҳим тутуни-ю ҳажрим шиддатидан ўзи ҳам қора рангга бўялади». Дунё ишлари, моддий олам талабларига қараб юраверсанг — тонгни ҳам сезмайсан, илоҳий нур ҳам қоронғиликни ёриб ўтолмайди.

Бешинчи байт:

Тийра шомим дафъи қилди меҳр зоҳир айлабон,
Яхши борди меҳрибонлиғларда шайъуллоҳ субҳ.

«Меҳр» билан «меҳрибонлик» сўзлари ўзаро тажнис — сўз ўйинини ташкил этган: меҳрнинг бир маъноси қуёш, яна бир маъноси эса муҳаббат, меҳр. «Шайъуллоҳ» — Аллоҳнинг кароматии, неъмати демак. Байтнинг мазмуни: «Худонинг неъмати бўлган тонг меҳрибонлик кўрсатиб, яхши натижа олиб келди, қоронғи шомимни дафъ этиб, қуёшни бошлаб келди». Ва яна: «Ваҳдат нури зиёси — тонг баракотидан касрат — дунё шуғли кўнглимдан кетди, кўнглим тозаланди, илоҳий нур чашмаси — қуёшга етишиш имкони топилди».

Олтинчи байт:

Хуштурур жоми сабуҳ, эй шайх, сен ҳам ичкасен,
Тутса май соқий бўлуб бир меҳр юзлик моҳ субҳ.

Бу байтдаги «меҳр» сўзи бошқа маънода, яъни маъшуқа сифати бўлиб келган. Шоир умумлашма тасвирлардан бир қадар аниқликка — конкретроқ тасвирга

кўчади, юзи қуёшдай порлаган соҳибжамол соқий ҳақида ёзади. Лекин бу билан Навоий ғазалнинг орифона, ботиний маъноларини давом эттиришдан воз кечди, дея олмаймиз. Аксинча, анъанавий тамсиллар — соқий, жом, май сўзлари шоир айнан илоҳий муҳаббат ҳақида гапираётганини билдириб туради. Бу байтда яна бир анъанавий образ бор — бу ***шайх*** образи. Шайхни шоир бу ўринда тақводор шахс, зоҳид маъносида қўллаган, аслида эса шайх комил инсон, пири муршид маъносида ҳам келади. Машҳур сўфийларнинг кўпи шайх деб эътироф этилган. Навоий ўзларини билимдон ҳисоблаб, орифларнинг ботиний оламидан бехабар, завқу шавқдан маҳрум дунёпараст шайхларни назарда тутган. Шундай қилиб, байтнинг маъноси: «Эй тақводор шайх, тонг пайти комил инсон маънавиятдан сўз бошласа ёки Қуръон тиловат қилса, илоҳий кашф зуҳуроти, мушоҳада сархушлигида муҳаббатга лиммо-лим юрагидан роз айтса, сен ҳам қулоқ сол ва сархуш бўл, чунки тонгги суҳбатнинг сурури ўзгача, лаззати бениҳоя ва ёқимли».

Нега бундай маъно келиб чиқди? Чунки тасаввуф талқинида ***жом*** — «илоҳий тажаллиёт мавжи ва бепоён нурнинг порлаши» («Миръот ул-ушшоқ»), ***соқий*** — «файз манбаиким, вужуд зарротини борлиқнинг бодасидан сархуш қилгандир» («Миръот ул- ушшоқ»), ***май*** — «ғалаботи ишқ» (*Сажжодий*, 400), «илоҳий тажаллиёт» («Миръот ул- ушшоқ»). Яъни: меҳрюзлик соқий — ориф инсон илоҳиёт тажаллисининг файзидан тонгда бода тутса, эй шайх, сен ҳам ичишинг муқаррар.

Еттинчи байт:

Ғам туни кўҳи балосидин магар бўлмиш халос,
Ким менингдек кўргузур рухсораи чун коҳ субҳ.

Кўҳи бало — бало тоғи, ***рухсора*** — юз, ***коҳ*** — сомон. Ошиқ изтироб чекишдан, бало тоғининг юкини тортишдан ранглари сомондай сарғайган. Бу аҳвол тонгнинг бўзариб оқариши орқасидан қуёш нурларининг

олтин (сариқ) рангда кўрина бошлаши билан қиёсланган. Афтидан, тонг ҳам мен каби айрилиқ ғамининг балосидан халос бўлибди, чунки сомондай сарғайган юзини кўрсатмоқда, дейди ошиқ. Тоғ балосидан халос бўлиш қуёшнинг тоғ ортидан чиқиб келишига ишора ҳамда қуёш тунда уфқ ортида, тоғлар қўйнида банди бўлади, эрталаб яна қутулиб йўлга чиқади, деган қадимий тасаввурга вобаста тасвир бу. Навоий субҳ (тонг)-ни бир шахс сифатида жонлантириб, уни лирик қаҳрамон ҳолати билан қиёслашни давом эттирган.

«Бало» — Илоҳнинг имтиҳонлари, солик йўлида учрайдиган қийинчиликлар, «бало тоғи» шунга мувофиқ — тариқат йўлида учрайдиган имтиҳонларнинг энг оғири демак. Мазкур байтда кўҳ ва коҳ (тоғ ва сомон) сўзларини зид қўйиш (тазод санъати) ҳам бор. Ошиқ ўзининг дарддан юзи сарғайганини айтиш билан бирга илоҳий қудрат, зоти азалий ва унинг имтиҳон — балоларининг беҳадлиги олдида зарра мисол кичик ва ҳақир эканини ҳам таъкидлайди. Шу тариқа, соликнинг мақомот сари интилишларидаги иккиланишлар, мушкулотлар, имтиҳонлар қийинчилиги ва уларни енгиб ўтиш учун иродани чиниқтириш иштиёқи акс этади бу байтда.

Саккизинчи байт:

Субҳидам бедору гирён бўл, агар файз истасанг,
Ким сенинг уйқунгға хандон ўлмасун ногоҳ субҳ.

Ғазалнинг орифона мазмуни бу байтда яна ҳам очиқроқ ифодаланган, субҳ илоҳий файз тимсоли эканини шоир ўз тили билан баён этган. Бундай файзга тунлари бедор ўтириб, тоат-ибодат билан шуғулланган, Илоҳ ишқида куйган, ўртанган дардли одамларгина эришадилар. Навоий даврида илоҳталаб дарвешлар, ориф солиҳлар дунё роҳатидан воз кечиб, маънавият сиррини кашф этиш учун кечалари ухламай, зикр айтиб чиқар, бутун вужудлари, қалб-шуурларини шу мақсадга қаратиб, сидқидилдан Мутлақ руҳ сари интилардилар. Натижада уларнинг кўнгиллари равшанлашиб, завқу су-

рур топар, зеҳнларида маърифат тонги ёришарди. Маънавият олами ошиқлари Навоий васф этган ҳақиқий ошиқлардир, улар шоирнинг идеал образлари, эзгулик фаришталари эди. Шунинг учун у орифлар ғоясини жону дилдан тарғиб этади, дейдики: агар илоҳий файз истасанг, эрта саҳарда уйқуни тарк эт, Худо йўлида бедор ва гирён бўлгин (байтда гирён ва хандон — йиғлаш ва кулиш сўзлари зид қўйилган), ғафлатда ётма, бўлмаса, файздан бенасиб қоласан — тонг сенинг аҳволингга кулади. Камолот истаган одам тонгдай уйғоқ, тонгдай пок бўлиши лозим.

Ва, ниҳоят, тўққизинчи байт:

Эй Навоий, ул қуёшнинг муждаи васлин бериб,
Қилса неткай шоми ҳажрим меҳнатин кўтоҳ субҳ.

Ғазалнинг бошидан бошлаб давом этиб келган шом — тонг қиёсий параллеллик мақтаъга келиб якунланаяпти. Субҳдан кейин қуёш чиқиши ва туннинг чекиниши муқаррар. Лекин Алишер Навоий назарда тутган тонг илоҳий тажалли сафоси бўлганлиги сабабли қуёш ҳам пири муршид қалби ёки мутлақ Руҳнинг манбаи тимсолидир. Тонг эса шу манба — нур чашмасининг даракчиси. Ошиқ йўловчи ҳижрон туни, яъни дунёвий талаблар, илоҳиётдан узоқлаштирувчи ишлар — зулмлар зулумоти қийноғидан кейин, ниҳоят, васл шодмонлиги имконини топади, кўнгил даричаси ёр жамолига қараб очила бошлайди. Мақтаънинг зоҳирий маъноси: «Эй Навоий, ул қуёш, яъни ёр васлининг дарагини етказиб, ҳижрон шоми азобини (меҳнат — азоб дегани) қисқартирса кошкийди».

Байтнинг орифона ботиний маъноси эса бундай: «Эй Навоий, ваҳдат нури жилоси — тонг Зоти мутлақ (ёки комил инсон қалби) манбаига етишиш хушхабарини етказиб, Илоҳ ёдидан бегоналашув қийноғи, касрат зулумоти ичра чекаётган руҳий изтиробу азобларимни қисқартирса нима бўлар экан». Ана шу тариқа мазкур ғазалда Навоий илоҳий кечинмаларни реал инсоний

кечинмалар тарзида тасвирлайди. Зотан, орифларнинг тариқат даражаларини эгаллаш йўлидаги интилиш — ёнишлари нега реал бўлмасин? Ахир бу оддий одамларнинг эмас, ўзларини руҳан тайёрлаган, жуда катта вазифани бўйинга олиб, фақат маънавий маърифат сари ўтли шавқ билан интилган одамларнинг ҳар қандай дунёвий тушунчадан ҳоли покиза ишқи эмасми?! Шунинг учун ҳам уларнинг қалб кечинмалари юксак ва олижанобдир. Шу шавқ ва интилишни тор маънода тушунмаслигимиз керак. Бу Навоий каби буюк инсонларнинг дунё ва Илоҳ орасида, дунёни севиш ва дунё кишиларидан задалик, дунё ишларидан кўнгил узолмаслик ва дунёда бўлмаган идеалга боғланиш, уни севиш ҳислари орасидаги талпиниш-изланишлари, руҳий саргардонлик ва қийноқларнинг рамзий шеърий изҳори эди.

45-ғазал

«Хазойин ул-маоний»нинг биринчи девони — «Ғаройиб ус-сиғар»га киритилган ва Алишер Навоийда кам учрайдиган тахаллуссиз ғазаллардан бири («Ғаройиб ус-сиғар»да жами ўнта тахаллуссиз ғазал бор). Ушбу ғазал «Бадоеъ ул-бидоя» девонида ҳам мавжуд. Демак, у шоирнинг ёшлик йилларида ёзилган. Ғазал етти байтдан иборат, лекин тахаллусли мақтаъ бўлмагани сабабли якунловчи хулоса етишмаётгани сезилади. Асар мавзуи — ишқи илоҳийни куйлаш, бу ғоя гоҳ мажозий ташбеҳ — истиоралар, анъанавий образлар (парвона, булбул), гоҳ тўғридан-тўғри тасаввуфий истилоҳ — тамсиллар воситасида баён этилади. Қайд этиш жоизки, ишқи илоҳийни тараннум этган ирфоний-маърифий мазмундаги ғазаллар Навоий девонларининг асосий қисмини ташкил этади, уларни эса бир неча гуруҳга бўлиш мумкин: 1) муножот ғазаллар; 2) Худо ва Пайғамбар мадҳига бағишланган (наът-ҳамд) ғазаллар; 3) ошиқнинг аҳволини тасвирловчи «шарҳи ҳол» ғазаллар; 4) фалсафий фикрларни ифодаловчи ғазаллар.

Тилга олинган ғазалда ошиқона кечинмалар шарҳи, ёр васфи ҳам, фалсафий мушоҳида-мукошифа ҳам бор. Демак, асар бирон-бир ҳис, бирон-бир муайян ҳолатнн эмас, шоирнинг катта мавзу атрофидаги умумий тасаввур-тушунчалари, шунга мувофиқ ишқнинг инсон қалбига ўтказадиган таъсири ҳақида зикр этади, ишқ ва фано, тариқат йўлининг жозибаси ва таҳликаси шоирона талқин этилади. Шу боис ғазал байтларини бевосита ўзаро занжирий боғланиш эмас, балки қофия, радиф, мавзу ва оҳанг муштараклиги бирлаштириб туради, мадҳ, васф, шарҳиҳол ва тасаввуфий маънолар бир ўзандаги оқимга тушиб олган. Чунончи, матлаъда ошиқнинг ишқ дарди янгиланганидан хушнудлиги, иккинчи байтда маъшуқа фироқида қийналиш, кинояли

хотирот, учинчи ва тўртинчи байтларда ишқнинг қудрати ва мўъжизакорлиги ҳақида мулоҳаза — муқояса, бешинчи байтда шоҳ ва дарвешнинг ишққа муносабати, олтинчи ва еттинчи байтларда бўлса илоҳиёт файзини топган соликнинг лаҳзалик масрур туйғулари, ёр жамолига маҳлиёлиги тасвир этилади. Хуллас, ишқнинг турли жиҳати, ошиқ инсоннинг ҳолатлари ва шоирнинг ўз мавзуига муносабати, қарашлари акс этган. Умуман, Навоийда илоҳий ишқ ҳар хил ҳолатларга боғланиб, ҳар бир ғазалда ўзгача бир тароват, янги-янги ибора-ифода, услубий тарзу равия билан куйланади. Шу учун унинг ғазаллари бир-бирининг айнан такрори эмас, балки ҳар бири янги асар сифатида ўқувчига алоҳида завқ бағишлайди. Тасаввуфнинг ҳар бир мақоми ва манзилларидаги руҳий ҳолат, бу манзилларни кашф этиш қийинчиликлари, Буюк Илоҳнинг ҳузурига талпиниш, соғинч ва қўмсаш, маънавият неъматидан сархушлик, қалби маърифатга ғарқ; Дўст дийдорига ташналик, ундан маҳрумлик дамларидаги изтироб ҳар бир ғазалда турфа рангу оҳанг, суврату санъатлар орқали такрор-такрор тараннум этилади. Бу ғазалчиликда, айниқса, орифона шеъриятда қабул қилинган анъана бўлиб, шоирнинг ўзига хос маҳорати, навбунёдкорлиги шу анъана бағрида камол топиб, кўзга аёнлашарди. Буни меъморлик санъати билан қиёсласа бўлади: Самарқанду Бухоро, Ироқу Нишопур, Балху Ҳирот меъморчилик ёдгорликларига қаранг, уларнинг нақшу нигори, кошинлари, тарҳу тароватида ўхшашлик бор. Аммо ҳар бири яна ўзига хос салобат, ҳусну жозибага эга, ҳар бир меъморнинг «дастхати»ни аниқ ҳис этасиз. Шеърият ҳам шу; қатъий анъаналар андозаси ичра беназир устакорлик, улуғ салафлар даражасига кўтарилиш ва шу майдонда ихтиролар қилиш, янги йўл, янги оҳанглар топиб, элни қойил қолдириш. Анъанавий усул-равияда маҳорат кўрсатиш — бир мўъжиза, асрлар анъанасини енгиб шоирона ихтиролар қилиш — иккинчи, янада олийроқ мўъжиза. Навоийнинг ҳар

бир ғазалида «эски мавзуни» янги руҳ, янги туйғу ва фикр билан янгидан янгратиш, ғазалнинг қадимий шаклидан фойдаланиб, шоирона мўъжизалар кўрсатиш маҳорати намоён. Воқеан, таҳлилга олган ғазалимиз ҳам «Эрур кўнгилда сафо ишқ тоза доғи била» деб бошланади: ишқнинг кўнгилда ҳар бир янгиланиши, тоза доғлар қолдириши янги илҳом ва завқ олиб келади, янги шеърни бунёд этади. Ушбу ғазални байтма-байт шарҳлаб чиқсак, айтилган фикрлар тўлароқ ва аниқроқ англашилади.

Биринчи байт (матлаъ):

Эрур кўнгулда сафо ишқ тоза доғи била,
Нечукки кўзда ёруғлик эрур қароғи била.

Ишқнинг доғи — дарду алами, асорати, тамға-яраси тозаришидан кўнгилда шодлик, сурур ва равшанлик пайдо бўлди. Зотан, бунга ажабланмаслик керак, чунки кўзнинг равшанлиги унинг қорачуғидан. Байтнинг мазмуни шу. Ажойиб ташбеҳ: кўз гавҳари қора, аммо кўришнинг қуввати, ёруғлик ўшандан, демак ишқ кўнгилга дарду доғ солса-да, лекин кўнгил кўзини равшанлантиради, оламни мусаффо нигоҳ билан идрок этишга чароғи ҳидоят бўлади. Навоий шу ташбеҳ орқали тазод санъатининг фавқулодда янги вариантини кашф этган ва инсон руҳидаги драматизм, қарама-қарши ҳолатларни тушунтира олган: ишқ-муҳаббатдан фориғ одам тинч, хотиржам яшаши керак. Бироқ ҳаётда бунинг акси бўлади, муҳаббат дардига гирифторлик хурсандчилик, фароғатга сабаб бўлади. Кўнгил бу дарддан яйрайди! Шоир оқлик ва қораликни (байтда «сафо» ва «тоза» сўзлари ҳам ўзаро мутаносибликка киришиб, завқли бир туйғу бағишлайди), қуллик ва озодликни, ишқий безовталик лаззати ва ишқсизлик бадбахтлигини қиёслайди, сўфийнинг тан азоблари эвазига туядиган руҳий-маънавий ҳузурини олқишлайди. Доғ — тамға, нишон; доғ — андуҳ, ғам; доғ — жароҳат, яра; доғ — юракдаги қора нуқта, сувайдо; доғ — лоланинг қора

ранги; доғ — қуллик белгиси. Сафо эса «риёзат чекишдан кўнгилнинг покланиши» («Миръот ул-ушшоқ»), "поклик, таъбнинг нописанд. ёмон хислатлардан тозаланиши... кўнгилнинг ағёр, яъни ғайри ёрдан, ғаддор дунёдан юз ўгириши"дир («Мусталаҳоти урафо», 262-бет). Шундай қилиб, ишқ доғи ағёр доми, дунё қудрати қуллигидан кўнгилни озод этади. Илоҳни севиш, Унга қул бўлиш қулликдан озод бўлишнинг чин йўли, демак, бундай қулликдан хурсанд бўлиш керак. Шунинг учун ҳам ошиқ маҳбубасининг тамғасини кўнгилда асраб, унга қул бўлишдан боши осмонда. Ишқнинг фараҳ ва фароғат, сафо ва рўшнолик келтириш хосиятини шундай ажойиб, оригинал тоза тасвир билан ифодалаган шоир иккинчи байтда мўъжизакор тахайюлининг яна бир қиррасини кўз-кўз этади:

Фироқ шоми янгилмас ўқунг кўнгул йўлини,
Ки борур ул сари пайконидин чароғи била.

Биринчи байтдаги қоронғу — ёруғ тазоди давом эттирилган, аммо маъно бошқа. Биринчи байтдаги ташбеҳ асослари ***доғ*** ва ***кўз қорачуғи*** ижобий маънодаги ранг эди, аниқроқ қилиб айтсак, бу қораликлар оқлик, равшанлик келтирадиган эди, ***фироқ шоми*** эса ошиқ учун ёруғлик эмас, азоб-изтироб олиб келади. Ошиқнинг ҳижрондаги кунлари ***тун*** билан баробар, ҳижронда ошиқ учун ёруғлик йўқ, унинг тонги зим-зиё, қуёши маҳв этилган. Фироқ шоми тариқат аҳли наздида соликни Илоҳдан ажратиб турувчи парда, касрат пардаси, яъни дунё ишлари билан оворагарчилик. Фироқ шомида, дейди шоир, маъшуққа қараб, ўқинг (кипригинг) кўнглим йўлини адашмасдан топади, чунки у кўнгилга томон чироғи билан келаяпти. Нимага ишора бор бу ерда? Гап шундаки, «пайкон» сўзи ҳам ўқни билдиради, лекин бу ўринда камон ўқи назарда тутилаяпти. Камон ўқининг ўткир учи эса металлдан ясаларди ва у нишонга қараб учиб бораётганда металл қисми ярақлаб турар, баъзан эса олов сочаётгандай,

шуълаланиб кўзга ташланади. Ўқнинг ана шу ҳолатини Алишер Навоий чироқ кўтариб бораётган одамга ўхшатиб, жонли ва чиройли сурат чизган: «Фироқ шомида, яъни сенинг ёдинг вақтинча кўнгилдан кўтарилиб, дунё иш-ташвиши парда бўлиб мени сендан ажратганда, ўқинг адашмасдан кўнгил йўлини топади, зеро у ўз нишонига пайконини чироқ қилиб бораяпти». Бундай ташбеҳни бошқа бирорта шоирда учратмаймиз: ёрнинг киприги — зулматни ёриб бораётган машъала, гўё зим-зиё тунда чақилган чақмоқдай. Албатта, маъшуқа кипригини чақмоққа ташбеҳ берганда Навоий кўзни ҳам назарда тутган, чунки аслида киприк бировга қараб отилмайди, балки назар, қараш йўналади, яъни кўзнинг нури, энергияси таъсир этади, жозиба, куч бағишлайди. Шунинг учун киприк — чақмоқ самовий миқёсда илоҳий нурнинг ярқ этиб, кўнгилни ёритиши ёки заминий миқёсда соҳибкаромат пирнинг назар қилиши, бир нигоҳ билан қалбларга ғулғула солиши тарзида талқин этилиши мумкин. Оддий ҳаётда ҳам қалб китоби бўлмиш кўзларнинг кўнгилларни боғлаши, севгига замин ҳозирлаши кўп учрайдиган ҳодиса.

Учинчи байт:

Эрур сукуту фано ишқ лозими, булбул
Не воқиф онча фиғону улуғ димоғи била.

Навоий асарлари куллиётининг 1988 йилги янги нашрида (3-жилд, 428-бет) мазкур байтнинг биринчи мисрасида «фано» ва «булбул» сўзларидан кейин вергул қўйилгани учун маъно бузилган. Агар шу нашрга суянадиган бўлсак, «Сукут ва фанодир, ишққа лозим бўладигани булбул, бунча фиғони ва улуғ димоғи билан нимадан хабардор?» деган ғалати мазмунли гап келиб чиқади. Бундай «таҳрир» ўқувчини чалғитиши, Навоий асарларини тушунишни қийинлаштириши аниқ (Буни таъкидлашга мажбурмиз, чунки ҳозирги ёзувга кўчирилган классик шеърларда тиниш бел-

гиларининг аҳамияти катта, вергул нотўғри қўйилгани учун маъноси мавҳумлашган байтлар анча). Хўш, Навоий бу байтда нима маънони ифодалаган? Бу маъно қуйидагича: «Сукут сақлаш ва фано — жисму нафс эҳтиёжларидан батамом қутулиш ишқнинг зарурати-дир, шунча нола фиғони, сархушу ошуфталиги билан булбул буни қайдан билсин».

Ҳа, шоир бу ерда ошиқлик рамзи, нафосат ошуфтаси, ишқни ёниб куйловчи булбул билан баҳсга киришган. Бу қизиқ, чунки Навоийнинг бир қанча ғазалларида булбул хониши мадҳ этилади, лекин бу байтда у булбул ишқнинг моҳиятига тушуниб етмайди, деган фикрни баён этади. Балки бошқа маъно бордир бу гапнинг тагида, балки шоир бирор бир мазҳаб ақидасини, тариқатнинг бирор силсиласи пешвосининг кўрсатмаларини тасдиқлаётгандир? Дарҳақиқат, матлубга етишиш йўли фақат оҳу нола эмас. Фиғон чекмай, зоҳиран сукутда бўлиб, дардни элга ошкор қилмай, ботинан кўнгилни маърифатдан сероб этиб, фано мартабасини эгаллаш ҳам мумкин. Масалан, Хожа Баҳоуддин Нақшбанднинг ақидаси шундай. (Баҳоуддин Нақшбанддан: сиз самоъга қандай қарайсиз, деб сўраганларида, у киши: «Мо инкор накунему ин кор накунем» — «Биз инкор қилмаймиз, аммо бу ишни қилмаймиз», деб жавоб берганлар). Самоъ ва зикрга берилмай, муайян касб билан шуғулланиб, одамларни Ҳақни танишга даъват этган дарвешларнинг йўли шуни тақозо этарди. Улуғ мутафаккир рамзий йўсинда тариқат аҳлининг икки тоифаси сулукини таққослаган: тинч-хотиржам зикр билан, ички оламни тараққий эттириб Ҳаққа яқинлашувчилар ва самоъ, рақс, қўшиқ-куй орқали муҳаббатларини очиқ изҳор этувчи бетоқат, безовта одамлар. Шундай, ошиқлик ҳар доим ҳам фиғону нола эмас экан, «анжуманда хилват» кўрувчиларнинг ботиний маърифати, кошифлик йўлида ўзгача ёниш, ўзгача фидойи қатъият бор. Тўртинчи байт мазмуни учинчи байт юзасидан айтган фикримизни тасдиқлайди. Байтни келтирамиз:

Ул ўтки ўртади парвонани, ҳамул ўтдин
Кўринғки қоврўладур шамъ доғи ёғи била.

Маълум бўладики, гап парвона ишқи устида бораяпти, яъни шоир булбулнинг нолали муҳаббати билан парвонанинг жим, аммо вужудини ёндирувчи «индамас» муҳаббатини қиёсламоқда. Тасаввур қилинг: шамъ, унинг атрофида эса алангага қараб талпинаётган митти парвона. У ўтга шундай ихлос, шиддат билан интиладики, оловга қўшилиб ёниб кетгунча тинчимайди. Бироқ парвона шунчалик ошиқлиги, дардининг зўрлигига қарамай, оҳу нола чекмайди, балки жим-жит ўтга томон талпинаверади. «Ул ўт», яъни илоҳий ишқ аланггаси фақат парвонани эмас, шамнинг ўзини-да муми ва ёғи билан қўшиб қовуради, эритиб куйдиради. Улуғ шоир тамсиллар воситасида Ишқнинг беинтиҳо кучи — зарроту жонзотлар, ошиқу маъшуқ барини қамраб олувчи қудратини бизга тушунтирмоқчи бўлган. Шамнинг шуъласи — илоҳий ишқ, муми ва ёғи — дунё, инсон вужуди, парвона — ошиқ инсон тимсолларидир. Парвона — фано тимсоли, яъни ёмон сифатлардан қутулиш ва маҳмуда (яхши) сифатларга эга бўлиш, ҳирсу ҳавасни тарк этиш йўли. Бу фақир дарвешларнинг, аҳлуллоҳнинг тариқати. Хўш, шоҳлар-чи, улар ҳам бу бахтга мушарраф бўла оладиларми?

Шаҳу улус ғамию жоми Жам, хушо улким
Синуқ сафол ила дурд ичкай ўз фароғи била.

Йўқ, шоҳлар фано мартабасига етишолмайдилар, чунки улар дунё ғамию улус ташвиши, шон-шуҳрат, айшу ишрат билан банд — шоирнинг ғояси шу. Афсонага кўра, Ажам шоҳларидан Жамшид шундай жом ихтиро қилибдики, унинг ичидаги шароб асло туганмас ва у оламни ўзида акс эттириб турар экан. Шундай қилиб, «жоми Жам» — туганмас бойлик ва ишрат, шукуҳу салтанат рамзи. Унинг сўфиёна талқини ҳам бор: «маърифат бодаси билан лиммо-лим ориф кўнгли»

(«Миръот ул-ушшоқ»). Лекин Навоий мазкур байтда буни назарда тутмаган, бўлмаса шоҳу дарвеш аҳволини чоғиштирмаган бўларди. Шоир анъанавий тасаввуфий эътиқодга амал қилиб, ориф дарвешнинг фақирона ҳаётини подшонинг ҳашаматли ҳаётидан устун қўяди, аммо буни қуруқ таъкид йўли билан эмас, балки «назарий» тушунтиришга интилади: шоҳ фуқаро ташвиши ва ўзининг шону шуҳрати, туганмас давлати, ишрати билан овора, у бу ғамдан фориғ бўлолмайди. Демак, у шунчалик дабдаба шукуҳи билан озод, бахтиёр эмас. Ҳатто жаҳонни кўрсатувчи олтин жом ҳам уни ғамдан озод қилолмайди. Шоҳнинг акси ўлароқ синиқ сафолда (жоми Жам — салтанат ва ҳашам рамзи бўлса, синиқ сафол — камбағаллик, камтарлик белгиси) май қуйқумини ичаётган, яъни маҳбубнинг васли деб азоб чекаётган дарвеш бахтиёр. «Дурд» — май қуйқуми, қаноат ҳамда айни вақтда номуродлик, маҳбубнинг бетоқат қилувчи ёдини ҳам англатади. Хуллас, Навоий илоҳий ишқ хосиятлари ҳақида гапириб келиб, парвонасифат дарвешнинг мамлакат подшосидан устун турувчи озод-эркин турмушини шарафлайди.

Олтинчи байт:

Хумор аро тиладим соқию қадаҳ, юз шукр,
Ки улки мен тиладим келди ўз аёғи била.

Шоир ўзининг синиқ сафолда «дурд» ичиб, маҳбуб ёдида сармаст қаҳрамони — ишқ парвонаси ҳолатидан руҳланиб кетиб, ўзини у билан шерик, ҳаммаслак қилиб кўрсатади. Аммо лирик қаҳрамон— дарвеш ёр олдида сархуш бўлса, шоир ҳали хумор, у энди соқи-ю қадаҳ талаб қилаяпти. «Хумор» ҳам мастликнинг асорати, аммо у вақтинчалик совуш, соликнинг иккиланиши, беқарор ҳолатини ҳамда «маҳбубнинг иззат пардаси ичига яширинишни, дунё пардаси ваҳдат юзини беркитишини» англатади. Ана шундай ҳолатда шоир тарқалган, совуган кайфиятни ростлаш учун соқий (пири муршид) қўлидан қадаҳ (маърифат) тилайди ва Аллоҳ унга тилаганини етказганидан — пир ҳузурига етта-

нидан шукроналар айтади. Байтдаги «аёқ» сўзи икки маъноли: 1) одамнинг аъзоси ва 2) қадах. Демак, сўз ўйини — тажнис ясалган: «келди ўз аёғи била — келди ўз қадаҳи била». Теран маъно тоза ифода ва тимсоллар билан очилган. Еттинчи байт:

Қучарға сарв ниҳоли бири қадингдек эрмас,
Агар кетурса ани боғбон қучоғи била.

Бу байтнинг зоҳирий маъноси кўриниб турибди. Шоир маҳбуб қоматини энг чиройли дарахтга ўхшатмоқда, йўқ, маҳбуба қомати сарвдан ҳам чиройли, ахир сарвни қучганда ёр қучгандайин ҳаловат топиш мумкинми? Боғбон сарвларни қучоқлаб келса ҳам, лекин бу ёр қоматини қучганчалик эмас. Аммо байтнинг тасаввуфий — ботиний маъноси ҳам бор. Қад деганда сўфийлар пирнинг ҳайбати, илоҳийлик аломати бор одамни назарда тутганлар. Шундай бўлгач, байтнинг мана бунақа маъноси ҳам келиб чиқади: «Гарчи боғбон боғдаги чиройли сарв дарахтларини намойишкорона қучиб келса-да, лекин уларнинг бирортаси комил инсон — пирнинг гўзал, илоҳий ҳайкалидай эмас, уларни қучиш пирга сиғинишдай лаззат беролмайди».

Алишер Навоийнинг улуғворлиги шундаки, унда зоҳирий ва ботиний маънолар, яъни ишқи ҳақиқий ва ишқи мажозий тасвирлар бир-бирига халақит бермайди, балки бир-бирини тўлдириб, қувватлаб туради. Бошқача айтганда, ишқи ҳақиқий тасвиридан ишқи мажозий тасвирига ёки аксинча ҳолатга осон ўтилади, китобхон гоҳ бу маънодан, гоҳ у маънодан, гоҳ ҳар иккисидан завқлана олади. Ушбу ғазалда ҳам шуни кузатиш қийин эмас, унда тариқат ақоиди, мақом босқичларидаги солик ҳолатлари, ишқ изтироби ва ошиқ азоби, дарди, ўртанишлар тасвирланади ҳам шу билан баробар реал инсоний кечинмалардан воқиф бўласиз. Воқеан, ишқ парвонаси солик дарвеш ҳам реал инсон, унинг кечинмалари ҳақиқий инсоний кечинмалар, фақат унда ният пок, дард беинтиҳо, идеал ғоят узоқ...

46-ғазал

Алишер Навоийнинг ҳар бир ғазали ўзига хос ёндашиш, ўзига хос таҳлил ва тафсир усулини тақозо этади, чунки ҳар бир ғазал алоҳида руҳий ҳолат, алоҳида поэтик фикр ва ҳис-туйғулар ривожини ифодалаб келади, тасвир тарзи, санъатлар мунтазамлиги ва мутаносиблиги ҳам шунга мувофиқ. Мазкур ғазалда эса Ишқ водийсида мушкулотларга дуч келган ошиқнинг бир лаҳзалик ҳолати, иккиланиши, ғайрнинг сўзига қулоқ солиб, гўё вақтинча «араз», «истиғно» билан ёридан юз ўгиришга беҳуда уриниши тасвирланади. Одатда истиғно (ўзини озод ҳисоблаш, ноз қилиш, араз) маъшуқ хислати бўлиши керак, ошиқ эса ниёзманд, ҳамма вақт ёрга содиқ одамдир. У шу хислати билан машҳур. Бу ерда анъанага хилоф равишда иш тутилмадимикин? Йўқ, ундай эмас. Навоий лирик қаҳрамонининг озурдалигини маъшуқ нози сингари тушунмаслигимиз керак. Бу «истиғно» — ишқдан тавба-тазарру «аҳди» замирида ошиқ кўнглининг ҳар қандай азобларга бардош бериш, дарду балоларга тайёр туриши маъноси ётади. Ошиқ ишқ қийноқларидан қутулишга чора излайди, аммо қўллаган тадбирлари беҳуда бўлиб чиқади. Чунки у бу домга абадул-абад гирифтор, ишқни тилга олмайман, дейди, лекин у тилига келаверади, сиррини элга билдиргиси келмайди, аммо дарди ошкор бўлаверади. Зеро, ошиқнинг иноний ихтиёри ўзида эмас.

Одамда шундай ҳолатлар бўладики, оҳанрабодай тортиб турган нарсадан безор бўлсанг ҳам, жоннинг қийноғисиз яшаш мумкин эмаслигини, қутулишга интилиб, қутулолмаслигингни англаб баттар изтироб чекасан. Навоий айни шу руҳий ҳолатни қаламга олган, яъни тилда тавба қилиб, инкор этиб, аслида кўнгил қаърида бунинг аксини тасдиқлаш. Ўзига хос шеърий санъат бу. Бир неча байтда кўринадиган, баъзан бутун ғазал бўйлаб ёйиладиган ушбу усулнинг классик шеършуносликда номи йўқ. Воқеан, Навоий каби улуғ шо-

ирларнинг турфа санъатлари, услубий ихтироларига ном топиш, уларни тадқиқ этиш осон юмуш эмас. Навоий худди сон-саноқсиз комбинацияларни ёд биладиган, ҳар гал янги, ҳайратланарли юришларни ўйлаб топиб, ғалабага эришадиган шоҳмотчи мисол иш тутади. Сўзнинг битмас-туганмас имкониятлари, мутаассир этувчи ифодавий қудратини намойиш этади. Сўздан мўъжиза яратиш, классикларнинг ўз тили билан айтганда, сўзнинг додини бериш —улуғ санъаткорларга насиб бўлган бахт.

Рамали мусаммани махзуф баҳрида ёзилган ушбу ғазалнинг аввалги беш байти ана шу тавба-тазарруъ мазмунида, яъни «инкор — тасдиқ» усулида ёзилган, шу жиҳати билан бу байтлар ўзаро боғланади. Қолган уч байт ғазалнинг умумий мазмуни билан бевосита эмас, балки бавосита боғланади. Шу сабабли ғазални пароканда дея олмаймиз. Тўғрисини айтганда, мен «пароканда» истилоҳини шеърга нисбатан қўллашга қаршиман. Чунки парокандалик бадиий асарга хос хусусият эмас, у бутунлай боғланмаган байтлар йиғиндисини билдиради. Улуғ шоирларда, жумладан, Навоийда бундай шеър йўқ. Байтлар, юзаки қараганда, мазмунан боғланмаган, турли мавзуда бўлиб туюлса-да, ботинан улар ўзаро алоқадор. Шунинг учун бундай ғазаллар таҳлилида бевосита боғланиш (мусалсал) ва бавосита боғланиш деган тушунчалардан фойдаланишни маъқул деб биламан. Шундай қилиб, мазкур ғазал ҳасби ҳол, яъни ошиқ кечинмаларини ифодалайдиган асар бўлиб, байтлари қуйидагича шарҳланиши мумкин.

Биринчи байт:

Аҳд қилдим ишқ лафзин тилга мазкур этмайин,
Тил неким, хомам тилидин доғи мастур этмайин.

«Мазкур» — зикр этиш, тилга олиш, «хома» — қалам, «мастур» — ёзиш, рақам этиш. Қолган сўзлар тушунарли. Аммо бу байтнинг, қолаверса, бутун ғазалнинг ўзак — калит сўзи ***ишқ***дир. Ишқ нима? Одамлар орасидаги

алоҳида майл, севги, муҳаббат, деб жавоб берамиз дафъатан ва аксар аёл билан эркакнинг ўзаро муносабатлари, бир-бирига интилишини кўз олдимизга келтирамиз. Албатта, аёл ва эркак орасидаги муҳаббат, оила ишқ асосига қурилса ёмон бўлмайди, бу ҳаёт қонунига мувофиқ, чунки ҳаётнинг ўзи ҳам муҳаббатдан яралган. Лекин ишқни кенгроқ маънода, қайҳоний андозага олиб қарасак-чи? Сўфий орифлар тушунадиган маъноларга диққат қилсак-чи? Ахир, Навоий ишқнинг ана шу маъноларига кўпроқ эътибор берган-ку. Сўфийлар талқинига кўра, ишқ—дўстлик туйғусининг олий даражага кўтарилиши: дўст орқали маърифатни, Илоҳни севиш. Воқеан, дўст тушунчасининг ўзи ҳам кўп маънoли, «дўст» деганда улар юксак заковат, қалбида эзгулик нури порлаб турган инсон ва Мутлақ илоҳни англаганлар. Ана шундай дўст, яъни Ёр ишқига гирифтор бўлган одамлар бир-бирларисиз туролмайдилар, агарчи бу боғланиш юз кулфат ва алам келтирса-да. Шунинг учун ишқ сўзи ***ранж, дард*** сўзлари билан маънодош бўлиб қолган. Бу сўзнинг асл этимологик маъноси ҳам шунга ишора этади: у арабча «ашақа» (зарпечак) сўзидан келиб чиққан. Зарпечак, биламизки, ўт-ўланлар, дарахтларга ўраниб олиб, уларнинг ширасини сўриб қуритадиган гиёҳ. «Ишқ ҳам авжга кўтарилганда бамисоли зарпечакдай одамни бедармон қилади, сезиш қобилиятини сусайтириб, еб-ичишдан маҳрум этади, ишққа чалинган кишига ўзгаларнинг гап-сўзи малол келади, у дўстдан бошқага қарамайди», деб ёзади «Истилоҳоти урафо» луғатининг муаллифи Саййид Жаъфар Сажжодий (289-бет). У яна давом эттиради: «Дейдиларки, ишқ шундай бир ўтки, ошиқнигина эмас, маъшуқни ҳам ёндиради, ишқ бало дарёсидир ва илоҳий жунундир ва дилнинг маъшуқ сари қиём этишидир».

Ишқ олдида денгизлар — томчи, тоғлар — зарра. У денгизни жўшу хурушга келтириб, тоғни талқон қила олади. «Эй ишқ, балойи жон эрурсан, ҳам жонима дармон эрурсан», дейди Алишер Навоий «Лайли ва Маж-

нун»да. Бу ҳақда олдинги шарҳларда тўхталдик, такрорлашга ҳожат бўлмаса керак. Фақат бу ўринда шуни эслатиб ўтамизки, ишқ азобига чидамаган ошиқ ҳақиқий ошиқ эмас, бўлмаса, у Навоийнинг лирик қаҳрамони каби: «Энди ишқ сўзини тилга олмасликка, тилга олишгина эмас, уни ҳатто қоғоз саҳифасига ёзмасликка аҳд қилдим», - дейиши ҳеч гап эмас. Гирифторлик гирдоби ичидаги ҳасрат бу, аммо у ёлғон «аҳд». Аслида ошиқ бу баҳри азимга бадтар шўнғимоқчи, зеро ошиқнинг занжири ҳам, қаноти ҳам ишқ, уни буд этадиган ҳам, нобуд қиладиган ҳам қутулиб бўлмас шу Буюк жозиба. Шоир иккинчи ва учинчи байтларда «аҳди»ни давом эттиради; чунончи, иккинчи байт:

Барча элга фитна бўлғон кўзға мафтун бўлмайин,
Ҳар киши наззора айлар юзни манзур этмайин.

Яъни: «Барчани фитна — фириб билан алдаган кўзга мафтун бўлмасликка (алданмасликка), барча қарайдиган юзга қарамасликка аҳд қилдим». Барчани фитна билан ўзига мафтун этадиган кўз дунё бўлиши ҳам, дунё нафосати билан боққан Мутлақ руҳ чашмаси бўлиши ҳам, юз-кўзидан нур ёғилиб турган комил инсон бўлиши ҳам мумкин. Ҳар ҳолда маъшуқ кўзи фитнакор, алдамчи эканлиги аниқ. У барчани ошуфта этади. Ишқ аслида ана шу мафтункор юзу кўзга қарашдан бошланган, ўша кўзларки, бечора ошиқни бир лаҳза тинч қўймайди. Хўш, агар юз ва кўз илоҳий сифат — тажаллиёт белгиси бўлса, нега у мафтункор, алдамчи? Гап шундаки, сўфийлар наздида маъшуқ кўзи — басират даражаси, яъни қалб кўзининг ўткирлиги, айни вақтда у ошиқни имтиҳон этувчи, синовдан ўтказувчи куч. Илоҳий жамол турли кўринишда жилоланиб, қалбга йўл излайди. Жило, мавж, товланиш — сеҳру жоду, мафтункорлик эмасми? Кўз, шу билан бирга, ғайбнинг манбаи, сиру асрор чашмаси. Юз эса — илоҳиёт жамоли тимсоли ва комил инсон чеҳраси. Навоий даври кишиларининг ва буюк шоир тушунчаси ана шундай. Ҳам олам нафосати, ҳам инсон қалби гўзаллиги ва ҳам барча гўзалларнинг гўзали, барча равшанликлар манбаи деб ҳисобланган Илоҳни бир ибора, бир ташбеҳ билан ифодалаш, Уни лирик кечинма орқали ёниб куйлаш. Буларнинг ҳаммаси Яхшилик ва Эзгуликка ошиқликни таърифлаш ва охир-оқибат инсон маънавиятини юксалтиришга хизмат этиш истагидан туғилган. Оқил ва одил инсоннинг юраги Илоҳ фазилати билан тўлиқ ва бу унинг аъмоли, фитратида намоён бўлади, бошқалар шу қалбнинг файзини идрок этиб, ундан баҳра олиб, Илоҳга яқинлашадилар. Шунинг учун бундай файзли одамлар эътиборни тортади, ҳамма уларга қараб интилади, уларнинг хоки пойини кўзига суртади. Шу учун бу илоҳий юз ва «фитнакор» кўзлардан бекиниш — Илоҳдан юз ўгириш билан баробар! — Яхшиси Ишқ оловида ёниш насиб этсин, жоду кўзлардан жудо қилмасин.

Учинчи байт:

Ишқ куфри бирла тақво хонақосин бузмайин,
Бут хаёлидин кўнгил дайрини маъмур этмайин.

Ишқ — куфр, ошиқ бўлиш — кофирлик. Бу кимнинг фикри? Албатта, бу мутаассиб диндорлар, ишқу ошиқликнинг ҳақиқий маъносини тушуниб етмаган кишиларнинг фикри, улар ҳаётни, илоҳий муҳаббатни куйлаган шоирларни шундай тамғалар билан айбламоқчи бўлганлар. Лекин қизиғи шу ердаки, тасаввуфнинг ваҳдат ул-вужуд фалсафасини чуқур идрок этган шайх — орифлар, айниқса, Аттор, Румий, Ҳофиз, Жомий, Навоий, Машраб каби шоирлар буни ўзлари ҳам тан олганлар. Чунки, суратпараст, масаланинг моҳиятига етмаган жоҳил руҳоний талқинидаги кофирлик билан сўфий шоир назарда тутган кофирлик бошқа-бошқа нарсадир. Руҳонийлар бутга сиғинган одамларни кофир десалар, сўфийлар «касрат оламининг зулми, дунё талаби, ваҳдатдан жудоликни» куфр деб уқтир-

ганлар («Миръот ул- ушшок»). Ишқнинг кофири бўлиш — сўфий наздида ҳақиқий имонга эга бўлиш, нечунким, фарқлар, кўпликлар олами орқали, ёпиклик пардасини кўтариш, дунёни тарк этиш орқали ваҳдатга етилади. Диндор руҳоний Илоҳни севишни эмас, Унга сажда қилиш, тоат-ибодат билан жаннатий бўлишни тарғиб этади. Сўфий бўлса, Илоҳдан бошқасини тан олмайди, расм-русумлар, одат-маросимларни инкор этади, Илоҳ жамоли акс эттан барча мавжудотни, бутни ҳам, насроний қизни ҳам севиш мумкин, деб таълим беради. Шайх Санъонни эсланг (Навоийнинг «Лисон ут-тайр» асари қаҳрамони). У румлик қизга ошиқ бўлиб, исломдан воз кечиб, насроний динига киради, ишқ йўлида нимаики юз берса — барига чидайди ва оқибатда илоҳий муҳаббатга эришади. Шайх Санъон саргузаштига диққат қилинса, ваҳдат майидан сархуш сўфийлар эмас, балки тақводор зоҳид ва сохта шайхлар кофир бўлиб чиқади. Чунки «кофир — сифот, асмоъ ва афъол даражасидан ўтмаган одам» («Миръот ул- ушшоқ»). Навоий «ишқ кофири» иборасини «бут» ва «дайр» сўзлари билан ёнма-ён қўллаган. Сабаби шуки, «бут» асосий матлаб, мақсад, яъни маъшуқ тимсоли, дайр эса — бутхона, оташпарастлар ибодатгоҳи бўлиб, тасаввуф истилоҳида орифлар мажлиси ва зоти аҳадият ҳузуридир. Кўнгил дайрини бут хаёли билан безаш — пир суҳбатини қўмсаш демак. Шундай қилиб, байтнинг мазмуни бундай: «Ишқнинг бехудликлари, парҳезсизлиги, сармастлиги билан тақво — тийилиш, яъни зоҳид хонақоҳини бузмаслик, маъшуқага сиғиниш, унинг ёдида ёниш фикри билан кўнгил уйини обод этмасликка аҳд қилдим», яъни пир суҳбатидан дилимни узишга сўз бердим.

Тўртинчи байт:

Ҳар кеча бир лаб майи васлидин этмай жонни маст,
Ҳар кун онинг ҳажрида кўнглимни махмур этмайин.

Кеча ва ***кундуз***, ***васл*** ва ***ҳижрон***, ***май*** ва ***махмурлик*** сўзлари ҳам тазод ва ҳам таносуб санъатларини ҳосил этиб, аввалги байтларда ифодаланган ошиқлик шартларини инкор этиш давом эттирилган. Сўфиёна талқинга риоя этадиган бўлсак, лаб — маънавият оламидан малаклар воситасида анбиё ва орифларга нозил бўлиб завқ ва илҳом пайтида улар кўнглидан тилига кўчадиган калом («Миръот ул-ушшоқ»), май — илоҳий тажаллиёт, махмур — шу ваҳдат майидан бехудлик. Байтнинг мазмуни: ҳар кеча бир ширин лаб, яъни ориф кўнглида пайдо бўлган илоҳий каломни эшитиш лаззатидан жонимни маст қилмайин ва ҳар куни шу каломдан ажралиб, кўнглимни хуморли (бу сўз қўмсаш, соғиниш маъносида ишлатилган) қилмайин, деб қарор эттим. Ёки мана бундай шарҳлаш ҳам мумкин: «Ҳар кеча пири орифнинг маънавият оламидан илҳом бўлиб тушган каломи лаззатидан жонни хушнуд этиш ва ҳар кун ўша маърифат каломини қўмсаб, хумор бўлишдан тийинайин дедим». Навоий бу байтда кеча-кундузни қиёслаганда ёруғлик ва зулумотни эмас, балки, аксинча, кечаси бўладиган пиру мурид орасидаги хилват суҳбатларни, кундузи эса уларнинг ўзаро ажралиб кетишларини назарда тутган. Демак, ошиқ учун бундай кундузлардан кўра, пир васлин мунаввар эттан тун афзал.

Шу тариқа, тўртта байтда ошиқнинг “ўз маслагидан қайтишга аҳдлари” баён этилиб, шеърнинг оҳанги, матн қабатидаги маънолар эса барча «аҳд»лар ёлғон эканини, инкорларнинг замирида тасдиқ яширинганини билдириб туради. Ошиқнинг ана шу кинояли ҳолатини англатиш учун шоир бешинчи байтда оҳиста “мантиқий ўтиш” усулини қўллайди, ғазал мазмунига ўзгариш киритилади. Мана ўша байт:

Гар чидай олмай кўнгул берсам бировга ногаҳон,
Бори эл ичра чидай олгунча машҳур этмайин.

Ошиқликнинг талабларидан воз кечишга «аҳд» қилган лирик қаҳрамон энди ўзининг бунга чидай олмаслигини англайди, энди у бир гўзалга, мукаррам дўсти азизга кўнгил бериши муқаррар. Лекин энди у ишқини пинҳон тутишга «аҳд қилади», дейди. Аммо бу иш им-

кондан хориж, чунки ошиқлик ошкора бўлмай иложи йўқ — дардни яширсанг, иситмаси билдириб қўяди.

Шундай экан, ишқ ва майни (ваҳдоният нурини) тарк этиб бўлмайди.

Ишқу май анжоми чун ҳажр ўлди, қўй, эй шайхким,
Ўзни иқболдин куч бирла маҳжур этмайин.

Анжом — тугалланиш, оқибат демак. ***Маҳжур*** — айриликда қолган одам. Байтнинг насрий мазмуни эса бундай: «Ишқ ва май, яъни илоҳий неъматга интилишни йиғиштириб қўйиш, тарк этишнинг оқибати ҳажр — айриликдир. Қўй, эй шайхким, ўзимни бу саодат — ошиқлик ва бодапарастлик саодатидан куч билан ажратмайин».

Мана энди ҳаммаси равшан бўлди: Алишер Навоий тақводор шайх гапига кириб, ошиқликни тарк этмоқчи бўлган одамнинг аҳволини кўрсатмоқчи экан. Шайх ишқни куфр деб, беҳуда, маъносиз нарса деб тушунтирган, уни тилга олмасликка, фитначи кўзларга қарамасликка чақирган. Аммо ошиқ охири билдики, Ишқдан — илоҳий файздан ажралиш азоби ишқ азобидан кўра ҳам зўррок, йўқ-йўқ, бугина эмас, ошиқлик азоби ҳузур-ҳаловатга элтувчи, руҳий камолот сари етакловчи тозаланиш, халос бўлиш азоби экан. Шунинг учун бу азоб — саодат.

Хуллас, лирик қаҳрамон ғазалнинг олтинчи байтига келиб, ўз баённомаси («аҳди»)дан бутунлай қайтади, унинг олдин айтган гаплари ўз-ўзини синаш, ёхуд аллақандай киноявий усулда ишқ оловининг шуҳратини муболағали қилиб ифодалашдай таассурот қолдиради. Инкор замиридаги тасдиқ зоҳирий тасдиққа айланиб, ошиқнинг ўз имкону эътиқодида собит эканлиги маълум бўлади. Мана шундан кейин Навоий қуйидаги умумий контекстга «ёпишмайдиган» еттинчи байтни келтиради:

Зулм ила эл жониға ўт ёқма, эйким шоҳсен,
Гар десанг дўзах ўтиға жонни маҳрур этмайин.

Ошиқона ва орифона ғазалларда, кўпрок мақтаъдан олдинги байтда бирор ўгит-насиҳат қилиш ғазалчиликда кам учрайдиган ҳодиса эмас. Бундай ҳолни Ҳофизу Саъдий, Жомий ва Навоийда тез-тез учратамиз. «Дўзах оловига жоним куймасин десанг, эй шоҳ, зулм билан халқ жонига ўт ёкма». Бунинг олдинги байтларга алоқадорлик жойи борми? Бевосита эмас, аммо бавосита бор. Ишқсизлик, Илоҳдан бехабарликнинг ўзи зулм демак, бундай одам подшо бўлса — эл ҳолига вой, чунки ишқи йўқ одам бераҳм, бешафқат бўлади. Илоҳ ишқи, умуман кўнгилнинг муҳаббатга мойиллиги одамни адолат ва инсофга ошно этади. Навоийнинг бу қистирма насиҳат байти шундан далолат берадики, у лирик кечинмалар тасвири асносида ҳам шоҳни адолатга чақириш, золимларни жазолаш, халқни улардан халос этиш ғоясини ўтказишни лозим топган ва буни зарур деб ҳисоблаган. Ишқ, илоҳ, адолат тушунчалари Навоий учун ўзаро зич алоқадор. Унинг катта-кичик барча асарларига бу ғоя сингдирилган. Ғазалнинг мақтаъи ҳам еттинчи байт каби умумий мазмунга тўғридан-тўғри боғланмайди, аммо у еттинчи байтнинг ўзига ҳам унчалик яқин эмас:

Гарчи маъзур ўлди маъмур, эй Навоий ўзни мен
Дўст маъмур айлаган хизматда маъзур этмайин.

Маъмур сўзининг бир маъноси амр — фармон, иккинчи маъноси обод, фаровонлик. ***Маъзур*** — узрли, кечирилган. Бу икки сўз байтда тажнис санъатини яратишга хизмат қилган. Яъни "Гарчи маъмур — маъзур (подшо амри вожиб бўлганидай дўст хоҳиши ҳам вожиб) деган мақолга асосан, эй Навоий, мен ўзимни дўст амр айлаган хизматдан четга тортмайин». Ёки: «Узрларим кўпайиб кетди, эй Навоий, дўст амр айла-

ган хизматдан ўзимни маъзур тутмайин» ва яна: «Гарчи узрхоҳлик кўпайиб кетган бўлса ҳам, эй Навоий, мен дўст обод айлаган мажлис хизматидан бўйин товламайин».

Бу уч изоҳимизда ҳам Навоий байтининг маъноларидан қайсидир томони акс этди, бироқ, назаримда, иккинчи вариант ҳақиқатга хийла яқин, чунки у ғазалнинг умумий мазмунини якунлай олади. Мақтаъдан бошлаб давом этган «аҳд»ларини шоир узрхоҳлик деб айтади, яъни узрим жуда узайиб кетди, кел, гапни қисқа қилиб, Дўст амр этган хизматни узр айтмасдан бажарайин, дейди у. Ошиқ учун дўстнинг хизматидан шарафли иш йўқ, у доим бунга тайёр туриши керак. Улуғ шоирнинг маслаги шу эди.

47-ғазал

Афтидан, бу Алишер Навоийнинг ўз ҳаёти билан боғлиқ воқеаларни акс эттирувчи ғазаллардан бири. Чунки унда яқин кишисидан ажралиб, шодлиги ғамга мубаддал бўлган, қаттиқ қайғу чеккан одамнинг ҳасрат-ўкинчлари, бевафо ва бебақо дунё, унинг нотанти ишларидан норози қалбнинг нидоси ифодаланган. Классик шоирлар ўз андуҳлари, шахсий кечинмаларини ҳам анъанавий образларда, умумий тарзда баён қилишни маъқул кўрганлар, лекин, шундай бўлишига қарамай, ушбу шеърда анъанавий ифода-истиоралар замирида инсоний дард, мотамзада юракнинг фиғон-ҳасрати, нохуш кайфиятини ҳис этамиз. Бироқ ғазал гарчи андуҳли оҳангда бошланиб, унда навоиёна ўртаниш — ёнишлар ғулғуласи кўкка ўрлаган бўлса-да, асар мақтаъга келиб умумий умидворлик, илоҳий ишққа дахлдорлик туйғуси қалбга сингади.

Шоир ғазални жудолик дардидан бетоқат дилнинг ғалаёнини тасвирлаш билан бошлайди:

Соқиё, талх ўлди айшим ҳажр бедоди била,
Тут ачиғ майким, ичай Мирзо Чучук ёди била.

Агар «Мирзо Чучук ёди» деган маълумот бўлмаганида, байтни одатдаги ошиқона мазмунли шеърлар қаторида таҳлил қилган бўлардик, яъни ошиқнинг ҳижрондаги изтироблари сифатида талқин этардик. Албатта, бу ерда ҳам айрилиқ ҳақида гап боради, аммо бу бошқа хилдаги айрилиқ. Шоир сўфиёна ишқи илоҳий ёхуд севгилисидан ажралган одам кечинмасини эмас, балки меҳр қўйган, азиз тутган одамини йўқотган кишининг ҳолатини қаламга олади. Хўш, Мирзо Чучук деб Навоий кимни назарда тутган? Мирзо Чучук — Темурий шаҳзодалардан бўлиб, ниҳоятда чучук тилли, шеър ёзиш истеъдоди бор йигитлардан бўлган экан. Навоий уни “Мажолис ун-нафоис” тазкирасида тилга

олган. Йигит дардга чалиниб, вафот этган. Навоийнинг мазкур ғазали ёш умри хазон бўлган шу йигит хотирасига бағишланган. Шоир айрилиқ дардини изҳор этиб, анъанавий образлар орқали буни тасвир этади. Матлаъдаги «талх» (аччиқ) ва «чучук» сўзларининг бир-бирига зид қўйилиши ҳам шунга ишора: Мирзонинг ширин ёди билан аччиқ май ичай, дейди шоир. Энди байтнинг мазмунини келтирамиз: «Эй соқий, айрилиқнинг зулмидан ҳаётим майи, яъни турмушим аччиқ бўлди, сен ҳам менга аччиқ май тут, токи Мирзо Чучукнинг ширин ёди билан ичайин». Май бу ерда одатдаги шароб ҳам, руҳий сархушлик тимсоли, илоҳий маърифат нури ҳам эмас. Бу инсоний кайфиятнинг, руҳий изтиробларнинг йиғма ифодаси — ғаму ҳасрат рамзи. Шундай қилиб, май фақат шодлик ва сурур, дилхушлик ифодасигина эмас, мотамзадалик, андуҳнинг ҳам ифодасидир. Фарқ шундаки, «айшнинг талх» ўлишини ифодаловчи май «аччиқ май»дир.

Иккинчи байт:

Сипқориб жоми сипеҳр, ақдоҳин айлай рез-рез
Неча чеккайман забунлуғ чарх бедоди била.

«Сипеҳр» — осмон, фалак; «ақдоҳ» — қадаҳлар. Шоир бу сўзлар воситасида ажойиб истиорали тасвир яратган: осмон жомида май ичиб, унинг қадаҳларини майда-майда қилиб ташлайман, дейди у. Қадимгиларнинг тасаввурида осмон етти қаватдан иборат. Навоий ана шу қабатларнинг ҳар бирини бир қадаҳ деб олади ва шўришу ошўбим шунчалик зўрки, осмон жомини сипқориб, қабатлари — қадаҳларини чил-чил қилиб синдириб ташлайман, дейди у. Чунки чархи фалак — осмоннинг зулми ҳаддидан ошган, қачонгача ундан алам, хорлик чекиш мумкин? «Ҳажр бедоди»ни шоир «чарх бедоди» билан боғлайди, зеро дўстни дўстдан жудо этган, бир дам шодликни раво кўрмайдиган ғаддор душман шу забун (паст) ва ситамгар чарх-да! Бу

ўринда шундай савол туғиладики, Навоийнинг фалакка қарши бош кўтариши, исён унинг тасаввуфий эътиқодига зид эмасми? Ахир осмону фалакни ҳам Аллоҳ яратган-ку? Буни англаш учун «тақдир» истилоҳининг маъносини билишимиз лозим. Тақдир ёки тақдири азалий — бу киши ҳаёти, фаолиятининг Худо томонидан олдиндан белгиланиши демак. Бу тушунча тасаввуфда кенгроқ маънода талқин қилинади: Мутлақ руҳ томонидан ажралган моддий дунё ўзи мустақил ҳаракат қила бошлайди, одам фарзанди ана шу моддий дунёдан жабр кўради, Мутлақиятнинг ўзидан эмас. Демак, Навоий осмонга қарши ғазабкор норозилик изҳор этганда, Тангрига қарши эмас, балки ҳамма вақт инсонни азоб гирдобларида тутадиган, ўз муроди бўйича яшашга имкон бермайдиган чархи фалакка қарши чиққан бўлади.

Зуҳд кўнглум кўзгусин қилмиш мукаддар, эй ҳариф,
Синдирурмен тавба пири ишқ иршоди била.

«Зуҳд» — парҳез, тийиниш, узлат. «Ҳариф» — суҳбатдош, дўст. «Иршод» — тўғри йўл кўрсатиш, ҳидоят. «Мукаддар» — ғуборли, қора, ғамгин. Байтнинг маъноси бу турур: «Зуҳд, яъни зоҳидона тавба-тазарру кўнглимнинг кўзгусини ғуборли қилибди, эй дўст, бундай тавбани ишқ пирининг раҳнамолигида синдириб ташлайман».

Тавба тасаввуфда ҳам бор, аммо унда бу тушунча тариқат йўлига киришнинг биринчи босқичи, ҳаром-ҳалолдан тийинишни англатади. Зоҳид тавбаси, шундай қилиб, тараққий топмаган, намойишкорона тавбадир. Осмон қадаҳларини «синдириш» билан зуҳд тавбасини «синдириш» орасида алоқа борми? Агар зоҳидлик билан осмон, яъни дунё ва дунёпарастликни алоқадор деб ҳисобласак, унда осмон қадаҳини синдириш билан зуҳд тавбасини синдириш ҳам алоқадор бўлиб чиқади.

Бевафолик гар будурким қилди ул шўх, эй кўнгул,
Сирфа қилмас ошнолиғ одам авлоди била.

Бу байтнинг маъноси «сирфа» сўзининг («Ғаройиб ус-сиғар» девонининг 1959 йилги ва «Бадоеъ ул-бидоя»нинг 1988 йилги нашрида мазкур сўз шу кўринишда чоп этилган) маъносини англаш орқали билиб олинади. Алишер Навоий асарларининг изоҳли луғатида «сирфа» жабр, зулм, жафо деб тушунтирилган ва ушбу байт мисол қилиб келтирилган. «Фарҳанги забони тожик» луғатида мазкур сўз йўқ, балки «сирф» сўзи борким, унинг маъноси холис, соф, фақат, ҳечдир. «Ғиёс ул-луғот»да ҳам сирф (сирфа сўзи йўқ) сўзи шу хилда изоҳланган. Зулм, жабр маъносини қўйиб кўрайликчи: «Эй кўнгил, бевафолик агар ул шўх қилган даражада бўлса, зулм (жабр) қилмас ошнолик одам авлоди била». Кўриниб турибдики, маъно чиқмади: зулмнинг ошнолик қилиши ёки қилмаслиги мантиқсизлик. Энди «холис», «соф», «ҳеч» сўзларини қўллаймиз: «Бевафолик агар ул шўх қилганчалик бўлса, холис (соф) қилмас ошнолик одам авлоди била» ёки: «Бевафолик агар ўша шўх қилганчалик бўлса, ҳеч қилмас ошнолик одам авлоди билан». Бу жумлаларда ҳам аниқ маъно йўқ, байт китобхон учун жумбоқ бўлиб тураверади.

"Ғиёс ул-луғот"да мазкур сўзнинг сарф ва сарфи шакллари ҳам келтириб, изоҳланган. Сарф — олтин ва кумушни саралаш, харажат қилиш, сарфлаш, шунингдек, бута, ҳийла ва ҳодиса, замоннинг айланиши ва бирон нарсанинг тўнтарилиши. Сарфа — ёруғ юлдуз, у Ой манзилларидан ўн иккинчисининг номидир, бахиллик, хасисликни билдиради: ҳийла ва макр, зиқналик рамзи. Бу маъноларнинг қайси бири Навоий байтига мос келади? Агар феъл сўзни оладиган бўлсак, сарфлаш, харажат қилиш, агар равишни оладиган бўлсак, сира, ҳеч, агар от сўз керак бўлса, юлдуз, фалак маъносида олишимиз мумкин. Сарфлаш маъносида: «Ул шўхнинг бевафолиги — жабру ситами шунақа бўлса, у одам авлоди билан ошнолик қилмайди, яъни одам авлодига ошнолигини сарфламайди». Бунда «ул шўх» — пари, рух, умуман реал бўлмаган хилқат сифа-

тида англашилади. Сира маъносида: «Агар ул шўхнинг бевафолиги шунақа бўлса, у одам авлоди билан сира ҳам ошнолик қилмайди». Юлдуз маъносида: «Бевафолик агар ул шўх қилганчалик бўлса, Сарфа, яъни юлдуз одам авлоди билан ошнолик қилмайди». «Сарфа» сўзининг яна тежаш, фойда маънолари ҳам бор: «Агар бевафолик ул шўх қилганчалик бўлса, одам авлоди билан ошнолик фойда қилмайди». Кейинги талқинда маъно борга ўхшайди, дарҳақиқат, маҳбубанинг бевафолигини кўрган лирик қаҳрамон «Одам боласи билан ошнолик қилишнинг фойдаси йўқ экан», деган хулосага келиб, ҳафсаласи пир бўлиши мумкин. Шунинг учун, «Ғаройиб ус-сиғар»нинг янги нашрида «сирфа» сўзининг «сарфа» деб тузатилганини маъқуллаш лозим.

Навоий ўлимни айрилиқ, деб, ошиққа зулм деб олар экан, уни бевафолик ҳам деб атайди. Ошиқни доғда қолдириб, ташлаб кетиш. Чархнинг, замонанинг бевафолиги, ситамидан бир нишона бу. Шу нуктада «сарфа» сўзининг замон айланиши, юлдуз (чархи фалак тимсоли), ҳийла, макр, хасислик маънолари ҳам туташади. Фалак одам авлоди билан ошнолик қилмайди, пари одам авлоди билан ошнолик қилмайди ва ҳоказо.

Баски синди нахли уммедим, хушо ул боғбон,
Ким эрур хушҳол бир навраста шамшоди била.

Маъноси: «Умидим ниҳоли синди эвоҳ, нобуд бўлди. Кўкарган шамшоди билан хушҳолу хурсанд юрган боғбонга ҳавасим келади, қандай яхши!» Аламли ўкинч ва дард бор бу мисраларда — нахли уммедини йўқотган одамнинг ичидан отилиб чиққан ўкирик ва бошқаларга нигоҳ ташлаб таскин топиши. Унинг ниҳоли синган, умидлари чилпарчин, аммо бошқа боғбонларнинг ниҳоли кўкарган, улар шод. Бу ҳасад эмас, бу умидли нигоҳ, ҳаётга, абадиятга боғланиш, ҳаёт абадиятини ҳис этиш. Байтдаги «синди» сўзи олдин ўқиганимиз

«рез-рез», «синдирурман» сўзларини эсга солади. Синиш — ўлим, синиш — исён, синиш — тоқатсизлик, руҳий зилзила. Фалак зулми, ажал шамоли унинг умид ниҳолини синдирди, у бўлса бир ғазабга келиб, осмон қаватларини синдиришга чоғланади, бир аччиқ-аччиқ, ҳасрат майини сипқоради, бир «навраста шамшоди»дан хушҳол боғбонларга қараб таскин топади. Шу-да, инсоннинг аҳволи, унинг қўлидан бошқа нима ҳам келарди? Шоир аламзада одамнинг руҳий аҳволидаги ўзгаришлар, тўлқинларни бир неча шеърий байтда ана шундай теранлик билан чизади. Кейинги байтларда таскин оҳанги, ноиложлик, ночорлик давом эттирилган. Масалан, олтинчи байт:

Чун ҳудий Лайли қулоқин ёлқитур, Мажнун, не суд
Тоғни гар келтурур афғонға фарёди била.

Яъни: «Эй Мажнун, фарёдинг билан тоғни фиғонга келтирганингдан нима фойда. Лайлининг қулоғи туякашнинг қўшиғи билан тўлган». Шоир ўзининг оху ноласидан пушаймон, чунки бўзлаб дод солишлар, фалакнинг гирибонидан олиш ҳеч бир нафъ келтирмайди, ҳеч ким уни эшитмайди. Ҳатто Лайли ҳам Мажнуннинг фарёдларидан тўйган. Ўкириклар беҳуда, ундан кўра, муаззам, беҳудуд Ишқ саҳросига қадам қўй, ўзингни шу билан овут — нажот шунда, деб уқтиради у:

Эй Навоий, ишқ саҳросида худ қўйдинг қадам,
То нечук, лошкайсан ул поёни йўқ водий била.

Ишқ водийси — илоҳий даргоҳ ҳузури бир-биридан ажралган дўстларнинг васлга эришадиган, дийдор кўришадиган жойи. Инсон руҳи ўз маҳрамини излаб топади. Навоий ва унинг замондошларининг ишонч-имони шундай эди. Шу сабабли шоир ишқ водийсига кир-

дингми, имиллама, олдинга интил, деб жаҳд этади. Яъни, «Эй Навоий ишқ саҳросига қадам қўйганингдан кейин, энди нега бўшашасан» («лошкайсан» — қадимги туркий сўз бўлиб, бўшашмоқ, имилламоқ маъноларини билдиради) поёни йўқ бу водийда. Ғазал Навоийга хос ана шундай мантиқий якун — шоирона руҳбахш оҳанг билан ниҳоясига етган.

48-ғазал

Шарқ шоирлари асарларини мутолаа қилар эканмиз, ***дарвеш, гадо, фақири соҳибдил, солиҳ, ориф*** каби сўзларга тез-тез дуч келамиз. Ва, аксар бу сўзлар ***шоҳ, шаҳзода, султон, салтанат*** сўзлари билан ёнма-ён келади, «шоҳ-гадо» контраст-зиддиятли ибора орқали эса турли хилдаги фикр-мулоҳазалар, ижтимоий-ахлоқий қарашлар баён этилади. Шундай экан, ўйлаймизки, бугунги ўқувчилар ҳам мазкур сўзларнинг маъносини англаб олиши ва бу сўзлар ишлатилган асарлар замирида яширинган муҳим ғоялар, мутафаккир адибларнинг ҳамон долзарб бўлиб келаётган қарашларини билиши зарур. Хўш, дарвеш ким? Шоҳ-чи?

Форсча ***дарвеш*** сўзининг луғавий маъноси гадо, камбағал демакдир, яъни дарвешлик — бенаволик, қашшоқлик. Камтар, хоксор бўлиш, ўзини ҳақиру забун ҳисоблаш дарвешнинг асосий фазилати деб қаралган. Шу билан бирга, қаландарларни, узлатга чекинган гўшанишин кишиларни ва яна кўп ҳолларда ориф сўфийларни ҳам дарвеш деб атаганлар. Дарвеш кейинги маънода, айниқса, шеъриятда кенг қўлланилган. Дарҳақиқат, тиланчи гадо билан дарвеш ёхуд сўфийнинг ижтимоий аҳволи, юриш-туришида ўхшашлик бор: сўфий ҳам гадо — дунё мол-мулкидан мосуво бўлган, жанда тўнидан бошқа нарсаси йўқ қашшоқ одам. Аммо сўфийнинг дарвешлиги онгли-ихтиёрий саъю кўшиш натижасидир, унда тама йўқ, дарвешлик — унинг эътиқоди, у тариқат маслагини қабул қилиб, шу йўлда жонини, борлиғини фидо этади. Шайх Абу Саид Абул Хайрдан сўфийлик нима, деб сўраганларида, у: "Қўлида бор нарсасини ўзгаларга бағишлаш, бошдаги бор номақбул фикр-хаёлларни ташлаш ва бошга нима (қийинчилик) тушса — чидаш», деб жавоб берган («Он чи, ки дар даст дорӣ — бидиҳий, он чи, ки дар сар дорӣ — биниҳий ва он чи, ки ба сар ояд — начаҳий»). Сўфий дарвеш қорин тўйғизиш илинжида юрган пастҳиммат, беор тиланчилардан шу жиҳати билан фарқ қилган (воқеан, Алишер Навоий «Маҳбуб ул-қулуб»да ўғриларга шерик очофат тиланчи гадоларни нафрат билан маззаммат этади). Сўфий дарвеш ҳам тиланчи, лекин унинг тиланчилиги билан гадонинг тиланчилиги орасида еру осмонча тафовут мавжуд. Ўзини Ҳақ йўлига бағишлаб, дунёдан юз ўгирган; бойлик, олтин-жавоҳирга беписанд қараб, инсоний шаъну шараф, хикмат ва маънавий ганжинани ҳар қандай зару зевар, сарвату маснаддан афзал деб билган; қаноатли-диёнатли дарвешнинг тиламчилиги (толиблик) Илоҳ жамолига етишиш, ғайбнинг сиру асрорини кашф этиш учун тинмай изланиш, руҳни имтиёзлантириб, яйратиб боришдир. Дарвешлар зоҳиран афтодаҳол, жанда кийимда (хирқа) кўринсалар-да, лекин ботинан илм-маърифатли, закий, ҳозиржавоб ва мард-ҳамиятли кишилар бўлганлар. Яъни гуманист шоирлар наздида жамики яхши хулқ-атвор, карам-саховат, инсоний фазилат дарвеш одамда акс этиши керак. Шайх Саъдий «Гулистон» асарида ёзади: «Дарвешларнинг зоҳири жанда кийим ва қиртишланган соч, ҳақиқати эса — тирик кўнгил, бедор дил ва ўлган нафсдир». Навоийнинг замондоши Мирхонд фикрига кўра: «Дарвешлик — афзалият касб этиш учун кураш демак». Шу хусусияти билан дарвеш ўз нафсининг ҳокимига айланади, саркаш нафсни жиловлаб, қаноат тахтини эгаллайди; маънавият мулкининг шоҳи бўлиб олади. Бундай мартабани эгаллаган дарвешларни «шоҳ дарвеш», «шайх», «хожа» (Баҳоуддин Нақшбандни муридлари «бизнинг хожамиз» деб тилга оладилар), «соҳибдил», «солиҳ» унвонлари билан эъзозлаганлар. Соҳибдил — ўз қалбининг эгаси, кўнгил амри билан юрадиган, ҳамиша огоҳ; ҳолнинг дардли кечинмаларини нозик ҳис этувчи дийдаси уйғоқ одам демак. Солиҳ деганда эса соҳибдил фазилати билан бирга раҳм-шафқатли, карамли бўлиш ҳам назарда тутилади. Яхшилик қилишга қобил, некбин, ички дунёси бут, имон-эътиқодли кишиларга нисбатан солиҳ

сўзи ишлатилган. Шайх Саъдийнинг «Гулистон» ва «Бўстон» асарларида, Огаҳий таржима этган «Мифтоҳ ут-толибин», «Далоил ул-хайрот», Толибхўжа таржимасидаги «Ҳикоят ус-солиҳин» номли китобларда сохибдил дарвешларнинг ажойиб-ғаройиб хислатлари қизиқ-қизиқ ҳикоятлар тасвири орқали кўрсатилади. Солиҳ дарвешлар халқ молига кўз олайтирмасдан, ўз меҳнатлари билан кун кўрадилар, бировнинг ҳақини ейишдан ҳазар қиладилар. Улар нафсни жиловлаганлари учун бировга боғлиқ эмаслар, амал-мансабга интилмайдилар ва шунинг учун ҳам эркин-озод яшайдилар. На шоҳнинг қули, на хўжанинг бандаси, на фуқаро шоҳи, на банданинг хўжасидирлар.

Ҳажга пиёда кетаётган дарвешнинг қўшиғидан:

На ба астаре саворам, на чу хар ба зери борам,
На худованди раият, на ғуломи шаҳриёрам.

(Саъдий Шерозий, «Гулистон»)

(От минган эмасман, аммо эшак каби юк остида ҳам эмасман, раиятга подшоҳ ҳам, подшоҳга қул ҳам эмасман.)

Ҳа, дарвеш ҳамма дунёвий қайдлардан озод, унинг хаёли-хотираси ва қалбида биргина Илоҳ бор, холос. Зеро, озод, мустақил одамгина олий ҳақиқат учун муросасиз жангга кира олади, мол-мансаб, унвон-мартаба тамаида юрган одам албатта, ҳокимиятга, шоҳга, мансабдорга карам бўлади, ўз иродаси билан иш қилолмайди. Аммо шоҳ-чи? У — қул, дунё қули! Чунки у мол-дунёга ҳирс қўйган одамларнинг энг «пешкадами», энг зўри, унинг фикру ёди дунё эгаллаш билан банд. Шундай қилиб, шоҳ дунёдан тўймаслик, зулму зўравонлик рамзи бўлса, дарвеш ўз хусусияти билан шоҳнинг бутунлай тескариси — салтанат, тахту тожни инкор этиш, унга нафрат тимсолидир. Абдураҳмон Жомий буюрадилар:

Тораки дарвеши торик фориғ аз тожи зар аст,
Камтарин тарк аз кулоҳи торакаш тарки сар аст.
Кай мукаммал гардад аз тарки ду олам он кулаҳ,
З-он ки тарки дидани он тарк тарки дигар аст.
Сахраи нафси баҳимонро на зебад тожи фақр,
Сар ки ҳаст афсорро дархўр на жойи афсар аст.

(Тарк этувчи дарвешнинг боши олтин тождан холидир, яъни тожни тарк этган, уни бошидан улоқтирган дарвешнинг боши озод, олтину зар хаёлидан холи. Унинг ўз бошининг тепаси — тарки энг камтарин кулоҳдир. Бу кулоҳ, яъни бош кийим икки олам — дунё ва охиратни тарк этишдан мукаммал бўлармикин, чунки икки оламни тарк этган бошни кўриш бошқачадир. Ҳайвоний нафснинг харсанг тошига дарвешлик тожи ярашмайди, нўхтага лойиқ бош — раҳбар бўлишга лойиқ эмас).

Демак, олтин тож кетидан югурган, дунёни эгаллашга ружуъ этган одам халқда раҳбар бўлишга қодир эмас, чунки у фақат ўзини ўйлайди, ҳолбуки, ўз манфаатини ўйламайдиган одамгина ўзгалар манфаатини ўйлаши мумкин. Бугина эмас, Жомийнинг фикри чуқурроқ: агар мақсад кишиларни нафс аждаҳосидан қутқариш, маънавият оламига етаклаш бўлса, ўз нафси домига гирифтор шоҳ мамлакатни, халқни тўғри йўлга бошлай оладими? Йўқ, шоҳ ўз ижтимоий аҳволи, мақсад-нияти билан моҳиятан халққа раҳбар бўлиши мумкин эмас. Халққа раҳбар бўлиш учун бошни тож билан эмас, балки илоҳиёт нури билан, маърифат зиёси билан безаш керак. Маърифат эса тожни тарк этган бошга муяссар бўлади.

Шу боис шоҳу дарвеш жамиятнинг икки қарама-қарши қутби, икки хил моҳият, икки хил ижтимоий мавқеъ, бир-бирини тамоман рад этувчи икки хил интилиш, ақида — дунёқараш сифатида Шарқ гуманист адибларининг диққат-эътиборини қаратиб келган. Бундан ташқари, мазкур муаммо мантиқий равишда ин-

сон хилқати, эрки, жамиятнинг тузилиши-тартиботлари дунёдорлик, жамиятни бошқариш, адолатли ҳукмдор, якка ҳокимлик ва фуқаро, жаҳонгирлик ва мазлум халқлар тақдири каби қадимдан давом этиб келаётган ва ҳамиша кун тартибида турган масалалар билан боғланиб кетарди. Бир томондан, шоҳлар, султонлар ниҳоят улуғланар, расмий дин эса шоҳлар пайғамбарнинг ноиби, Худонинг ердаги сояси деб уқдирар, аслзода синфлар вакили хону амирлар атрофига уюшиб, уларнинг ҳимоясида жамият сарватларидан истаганча тасарруф этиш пайида бўлардилар. Феодал иерархия — мулкий нотенглик, тоифа-табақаларга бўлиниш шоҳга сўзсиз итоат этишни тақозо этар, унинг обрў-эътиборига доғ туширмасликка интилишарди. Бутун мамлакат тақдири, миллионлаб одамларнинг тақдири якка ҳокимлик қилувчи шоҳлар қўлида эди. Шунинг учун подшонинг шахсияти, ахлоқи, одил ёки золимлиги Жомий ва Навоий сингари улуғ шоирларнинг доимий мавзуига айланиб, улар қарийб ҳар бир асарида бу хусусда тўхталганларини кўрамиз. Ва, муҳими шундаки, мутафаккир адиблар шоҳларни адолатга даъват этиш билан чегараланиб қолмай, одиллик ва золимликнинг сабаблари, қаердан келиб чиқиши ҳақида ҳам бош қотирганлар ҳамда буни тасаввуфнинг дарвешлик тариқати билан изоҳлашга интилганлар. Шоҳ ва дарвешни қиёслаш ана шу интилишдан келиб чиққан. Демак, бир томондан, шоҳни улуғлаш, уни жамиятнинг энг юқори мансабни эгаллаган ҳукмфармо одами деб ҳисоблаш, иккинчи томондан, уни оддий дарвеш билан қиёслаш, ҳатто ундан паст қўйиш. Воқеан, халқ ва Ҳақ наздида кимнинг обрў-эътибори баланд — жаҳонни титратувчи «зилли Илоҳ» султонларми ёки гадо қиёфасидаги покдил донишмандми? Кимнинг ҳиммати улуғ — ҳеч вақоси йўқ, лекин биров миннатини кўтармайдиган, ўзининг ҳалол меҳнати билан кун кўрувчи камбағалми ёхуд қилич зарби билан юрт очиб хазина тўплайдиган ва ўз маддоҳлари бошидан зар сочадиган шав-

катли подшоми? Агар ҳамма дарвешга айланса, мамлакат аҳволи нима кечади, ўшанда подшога ҳожат қоладими? Шоҳ дарвешга айланиши ёки тахтга дарвеш ўтириши мумкинми? Шоҳу дарвеш бир-бирига меҳр қўйиб, ўзаро яқинлаша оладими ё бўлмаса улар орасидаги зиддият абадул абадми? Кўриниб турибдики, шоҳу дарвеш муносабати фақат мавқеига кўра жамиятнинг икки қарама-қарши қутбида турувчи одамлар орасидаги муносабат эмас, балки ҳокимият ва билим, маърифат ва давлат, мулк ва сиёсат масалалари, улар орасидаги муносабатни ҳам қамраб олади. Буларнинг ҳаммаси эса умуман инсон ва ҳокимият масаласига келиб тақалади. Ҳокимият, тахту тож инсонга қандай таъсир этади, инсон табиатидаги қандай фазилатлар ёки нуқсон — ожизликларни рўёбга чиқаради — бу жуда муҳим, чунки жуда доно, заковатли одамлар ҳам давлат тизгинини қўлга киритгандан кейин жабр ва зўрлик қилишдан тийилмаганлар! Не учунки, давлатнинг ўзи зўрлик қуроли, муайян кишилар манфаатини ҳимоя қилиш воситаси. Шоҳ ҳам истайдими-истамайдими, ўзи мансуб синфнинг манфаатини ҳимоя қилади, кимларгадир зўрлик қилади, кимларнидир жазолайди. Худди шу нарсанинг ўзи, яъни ҳокимлик, мансаб инсонни бузади, унинг ахлоқига, қалбига путур етказади. Аммо шоҳ кимни жазолаши, кимни ҳимоя қилиши керак? Жомий ва Навоий (улардан олдин ўтган мутафаккирлар ҳам) назарида подшо яхшиларни ҳимоя қилиб, ёмонларни жиловлаши лозим. Ёмонлар деганда улуғ шоирлар халққа ноҳақ, зулм ўтказувчи ҳокимлар, қонун ва шариатдан ташқари чиққан руҳоний, қози-ю уламолар, қорилар, фирибгарлар, ортиқча солиқ ундирувчи амалдорларни назарда тутадилар. Одил подшоҳ тадбиркор чўпондай ўз фуқаросини ана шундай золимлардан ҳимоя қилиши, маърифат аҳлини ардоқлаб, улар маслаҳати билан сиёсат юргизиши керак. Маърифат аҳлининг пешвоси эса дарвешлардир. Бироқ инсондаги ҳокимиятга ҳирс, дунёпарастлик, бир-бири устидан ҳукм юритишга ин-

тилиш маърифатни, дарвешлик эътиқодини борган сари кўпроқ рад этар, унинг ғояларини саройдан четлаштирарди. Натижада шоҳу дарвеш орасидаги жарлик нафақат моддий нуқтаи назардан, балки мафкуравий-маънавий нуқтаи назардан ҳам кенгайиб борар, улар орасидаги зиддиятни чуқурлаштирар эди. Шунинг учун шоирлар шоҳу дарвеш масаласини ҳар бири ўз ижодий концепцияси, ижтимоий қарашларига амал қилган ҳолда турли йўсинда талқин этган бўлсалар-да, бироқ ана шу келиштириб бўлмас тафовутни акс эттиришни маъқул кўрганлар.

Ўрта асрлар Шарқида бу масаланинг муҳимлиги яна шу билан ҳам кучаярдики, сўфий дарвешларнинг кўпи ҳаётнинг ўзида шоҳларга ва ҳокимиятга нисбатан қарама-қарши турганлар, айниқса, золим ҳукмдорларни жиловлаш, мазлум оммани зулмдан ҳимоя қилишни дарвешлар ўз бурчлари деб билганлар. Зеро, тасаввуфнинг ўзи таълимот сифатида ҳокимиятга, зулм ва зўрликка қарши эди, шу заминда пайдо бўлиб, шу халқчил позицияда ривожланарди. Бунинг акси бадиий адабиётда кўринди. Шайх Саъдий асарларида солиҳ дарвешлар эл орасидаги обрўларидан фойдаланиб, золим амирларни қаттиқ танқид қиладилар, ҳаттоки, улардан бири «Гулистон»да жабр-зулм ўтказишда машҳур Ҳажжож ибн Юсуфга «Одамларга озор бергандан кўра ўлганинг яхши, тезроқ ажалинг етиб, сен ўлсанг ҳам эл қутулади, ҳам сенинг ўзинг», дейишгача боради. Саъдий Шерозий дарвешлар рафтори, сийратини зўр муҳаббат билан тасвирлаган. Низомий Ганжавий, Фаридиддин Аттор, Жалолиддин Балхий, Ҳофиз Шерозий ижодида ҳам бу ҳақда битилган оташин сатрлар анча. Аммо бу ижодкорларнинг ҳаммасида битта ғоя етакчилик қилади, яъни: дарвеш шоҳдан устун, дарвешлар шоҳларга эмас, балки шоҳлар дарвешларга хизмат қилиши керак, дарвешларнинг насиҳат-маслаҳатларига қулоқ солиб, адолат ва инсоф йўлидан бориш-

лари лозим. Чунки дарвеш олий зот, Худога яқин, Ҳақни кашф этган одам. Шунинг учун шоҳ уни истаб бориши, дуосини олиши, унга итоат этиши шарт, шунда иши ривож топади.

Шоҳ дарвешга муҳтож. Бунинг маъноси шуки, шоҳ нафақат маслаҳат-насиҳатга, балки Илоҳга, Илоҳни танитишнинг энг тўғри йўли бўлмиш тасаввуфга муҳтож. «Хусравлар жаҳон ҳожатмандларининг қибласи бўлсалар-да, аммо бунинг сабаби уларнинг дарвешларга бандалигидир», деб ёзади Хожа Ҳофиз. Бошқача айтганда: подшолар дарвешларга банда бўлганлари учун ҳожатманд кишилар уларга қараб интиладилар, яъни шоҳнинг сарват-салтанати, шуҳрат-эътибори дарвеш туфайли пойдор.

Юқоридаги мисол Ҳофиз Шерозийнинг ўн уч байтли ғазалидан олинди. Шуни қайд этиш керакки, ушбу ғазалда дарвешликнинг бутун бир қоида-низомияси баён этилган. Шоир дарвешларни инсоният жамиятининг энг мўътабар, энг муқаддас ва азиз кишилари деб таърифлайди. Унингча, барча яхшиликлар дарвешлар туфайлидир, улар ҳаётнинг, борлиқнинг ўзак-тиргаги, уларнинг ҳиммати ва ҳашамати олдида жаннату ризвон ҳам кичкина, арзимас нарсага айланиб қолади:

Қасри фирдавс, ки Ризвон-ш ба дарбоний рафт,
Манзаре аз чамани нузҳати дарвешон аст.

(Ризвон номли фаришта эшигини қўриқлайдиган жаннат қасри дарвешлар покизалиги чаманидан бир манзара, холос).

Дарвешларнинг суҳбати шундай кимёким, пишмаган хаёлларни пиширади, қалбни қора доғлардан тозалаб, сайқал бера олади. Офтоб «такаббур тожи»ни улар қошида ерга олиб қўяди, фалаку сайёра шунча улуғворлиги билан дарвеш теграсида айланади. Дарвешларнинг узлати, хилватхонаси — тилсимлар тўла ганждир, бу ганжни қўлга киритиш ҳам «дарвешлар раҳма-

тининг назари» билан бўлади. Шунинг учун дарвешларнинг давлати — туганмас, завол билмас давлат:

Давлатеро, ки набошад ғам аз осеби завол,
Бетакаллуф бишунав, давлати дарвешон аст.

(Емирилиш офати ғамидан эмин бўлган давлат — ҳеч шубҳасиз, дарвешлар давлатидир). Шоир шоҳларнигина эмас, барча бойлар, манман кишиларни огоҳлантириб, ҳирсу ҳавога берилмасдан, хасислик қилмасдан муҳтожларга қарашиб туришни, дарвешнинг дуойи бадига учрамасликни таъкидлайди, бўлмаса, Қорун каби уларни ер ютиши ҳеч гапмас:

Ганчи Қорун, ки фурӯ меравад аз қаҳр ҳануз,
Хонда боший, ки ҳам аз ғайрати дарвешон аст.

(Агар ўқиган бўлсанг, ҳали-ҳанузгача ер қаърига кириб кетаётган Қорун ганжи ҳам дарвешларнинг ғайратидандир).

Қуръони каримда келтирилишича, Қорун жуда катта бой бўлган экан. Ҳисобсиз олтин-жавоҳир йиққан, аммо ниҳоятда хасислигидан бировга бир мири бермас экан, Аллоҳнинг қаҳри келиб, унга ғазаб қилади ва у бутун бойлиги билан ер қаърига кириб кетади. Хожа Ҳофизнинг фикрича, ана шу илоҳий ғазаб дарвешлар дуоси туфайлидир. Ҳофиз ғазалидаги қуйидаги байт ҳам диққатни тортади:

Аз карон то ба карон лашкари зулм аст, вале
Аз азал то ба абад фурсати дарвешон аст.

(Қирғоқлардан қирғоқларга қадар зулм лашкари ёйилган, яъни ҳамма ёқни зулм босиб кетган, аммо азалдан абадгача дарвешларнинг вақтидир).

Нима демоқчи шоир бу билан? «Зулм лашкари» Ҳофиз байтида икки маънога эга: 1) инсонларнинг бир-бирига зулми, жабру жафонинг ҳаддан зиёд кўплиги;

2) дунёнинг, фалакнинг одамларга зулми чексиз-чега-
расизлиги. Бу икки зулм бир-бири билан қўшилиб кет-
ган, дунёпарастлик, нафс кетидан югуриш, ўз-ўзига зулм
қилиш, яъни нафс зулми остида эзилиш чархи фалак
зулмининг бир кўринишидир. Фалак ҳам, инсоннинг
жисмоний эҳтиёжларидан пайдо бўладиган ўзаро низо-
лар, олишув-талашувлар ҳаммаси зулмдир, аммо ана шу
зулм лашкари дарвеш хислати билан бартараф этилиши
мумкин. Дарвешнинг таъсири, дарвешнинг эътиқоди
Улуғ Тангри мисол азал ва абад мавжуддир, унинг вақ-
тининг ҳудуди йўқ, дарвешлар ҳамма ерда, ҳамма вақт
инсонларни қутқаришга ҳозиру нозир. Шунинг учун:

Ҳофиз, ар оби ҳаёти абадий меҳоҳи
Манбааш хоки дари хилвати дарвешон аст.

(Эй Ҳофиз, агар абадий ҳаёт бағишловчи оби ҳаёт истасанг, билгилки, унинг манбаи дарвешлар хилватхонаси эшигининг тупроғидир).

Хожа Ҳофизнинг мазкур ғазалида ифодаланган
ғоялар Жомий ва Навоийга ҳам таъсир этган кўрина-
ди, чунки ҳар икки замондош адиб шу мавзуда бир
неча ғазаллар яратганлар. Навоийнинг «Девони Фо-
ний»сига кирган ғазали вазн, қофия ва радифи билан
(“дарвешон аст”) Ҳофиз ғазалига ҳамоҳанг. Аммо Али-
шер Навоий татаббуъ анъанасига риоя қилгани ҳолда
шаклий белгиларни сақлаб, баъзи ибора-ифодаларни
қайтарган бўлса-да, лекин ғояни ривожлантириш,
янги тасвирий образлар қўллаб поэтик мазмунни чу-
қурлаштиришга муваффақ бўлган. Шуниси ҳам бор-
ки, Навоий ғазали «татаббуи Маҳдум», яъни Жомийга
татаббу сарлавҳаси остида келтирилган. Афтидан, улуғ
ўзбек шоири бу орқали ғазални ёзишда ҳам Ҳофиз,
ҳам Жомий асарларидан илҳомланганини билдирган.
Аммо унда Ҳофиз руҳи ёрқинроқ намоён бўлган. Чу-
нончи, Ҳофиз матлаъи:

Равзаи хулди барин хилвати дарвешон аст
Мояи муҳташамй хидмати дарвешон аст.

(Беҳишти жовидоннинг боғи — дарвешлар хилватидир, улуғворлик, ҳашаматнинг асоси дарвешлар хизматидир).

Навоий — Фоний матлаъи:

Матлаи субҳи азал талъати дарвешон аст,
Махзани нақди абад хилвати дарвешон аст.

(Азал тонгининг отиши дарвешлар юзидир, абадийлик сармоясининг хазинаси дарвешлар хизматидир).

Муҳими шундаки, Навоий ўз ғазалида ифодалаган ғоялар Хофиз ва Жомий ғоялари билан ҳамоҳанг. Навоий ҳам дарвешнинг мартабасини арши аълога кўтариб мақтайди, уларни эзгу ишлар ижодкори, илоҳий раҳмат ва хайру баракот манбаи деб ҳисоблайди. Яхшиси, ғазалдан бир неча байт келтириб кўрайлик:

Шамъи хуршед, ки гулзори жаҳон равшан аз ўст,
Гуле аз базмгаҳи нузҳати дарвешон аст.
Жоми Жамшед, к-аз ў кори жаҳон аст аён,
Як сафоли кўҳан аз суҳбати дарвешон аст.
Арши аъзам, ки бувад боли малак жорубаш,
Қуббаи боргаҳи ҳашмати дарвешон аст.
Тоири қудс, ки бар арш нишеман дорад,
Пайки пайғомдиҳи ҳазрати дарвешон аст.

(Жаҳон гулзорини равшан этувчи офтоб шамъи дарвешлар поклик базмининг бир гулидир. Жаҳон ишларини кўрсатиб турувчи Жамшид жоми дарвешлар суҳбатидаги битта эски синиқ сафолга тенгдир. Малоика қаноти супургиси бўлган Буюк арш дарвешлар ҳашамати қасрининг қуббасидир. Аршга қўнадиган муқаддас қуш — фаришта дарвешлар ҳузурига пайғом — хабар келтирадиган элчидир). Шунга ўхшаш дарвешларнинг қудрати беҳадду ҳудуд экани турли ташбеҳлар

орқали баён этилади. Чунончи, юлдузлар билан безанган фалак — дарвешнинг исмат ҳарамидан бир парда, хайли бало дилга хавотир солганда, дарвеш уни енги билан силтаб дафъ эта олади, ҳатто инсонга қараб отилган қазо ўқини қайтаришга ҳам дарвешнинг қурби етади ва ҳоказо. Шунга асосан, шоир хулосалайди:

Фониё, равшании вақт зи дарвешон жўй,
К-ин кушод аз назари раҳмати дарвешон аст.

(Эй Фоний, замона-вақт равшанлигини дарвешлардан изла, чунки бу кушойиш дарвешлар назарининг раҳматидандир). Хуллас, комил инсон фазилатларини ўзида акс эттирган, аҳлуллоҳ, яъни илоҳий ҳақиқат изловчилар ер юзида ўзгалар учун раҳнамо бўлиши, эзгухайр ишларини амалга ошириши, илоҳий неъматларни йиши мумкин. Бошқача айтганда, дарвеш — йиғма образ, эзгуликнинг тимсоли. Кароматли улуғ шайхлар ҳам, қалби соф қаландарлар ҳам, мискин мўъминлар ҳам, ижодкор адиблар ҳам бунда ўзларини кўришлари мумкин. Лекин аксар авлиёлик даражасига кўтарилган соҳибкаромат дарвешлар кўпроқ назарда тутилгани равшан кўриниб турибди, албатта. Масалан, Фаридуддин Атторнинг «Тазкират ул-авлиё», Абдураҳмон Жомийнинг «Нафаҳот ул-унс» ва Алишер Навоийнинг «Насойим ул-муҳаббат» асарларида келтирилган шайхларни айнан шундай дарвешлар зумрасига киритса бўлади. Ёки, масалан, аниқроқ қилиб айтадиган бўлсак, Жомий «Футуҳот уш-шабоб» девонига кирган «Дар маънии фақр аст ва дуои хожа» (Фақр маъносидадир ва Хожа Убайдуллоҳ дуосида) номли қасидасида Хожа Аҳрор Валийни фақр аҳлининг пешвоси деб таъриф этади. Тарихий ҳужжатлар ва халқ орасида тарқалиб етиб келган ривоятларга қараганда, Хожа Аҳрорнинг молу мулки жуда кўп бўлган. Унда Жомий таърифини қандай тушуниш мумкин, «фақр» сўзини Хожа Аҳрорга нисбатан ишлатса бўладими?

Афтидан, Абдураҳмон Жомий Хожа Аҳрор Валийни фақру фано аҳли қаторига қўшганда у кишининг шахсий фазилати, хулқи ва турмуш тарзини, сўфиёна ҳаётию маърифатли қалбини назарда тутган. Чунки Хожа Аҳрор гарчи ҳисобсиз бойликка эга бўлса ҳам, ўзи фақирона ҳаёт кечирган, унинг бойликлари эса қашшоқларни боқиш, муҳтожларга қарашиш учун сарфланган. Жомий ҳам «фақр» деганда кўнгилнинг Илоҳдан бошқа нарсага қаратилмаганини англайди ва бу сифат Хожа Аҳрорда мужассам деб ҳисоблайди. Кези келганда айтиш керакки, Жомийнинг ўзини Алишер Навоий олиймақом дарвеш — илоҳиёт қошифи деб улуғлаган. Навоий ўз пири Абдураҳмон Жомий сиймосида комил инсоннинг фазилатларини кўради; «Туҳфат ул-афкор» қасидасида у ёзади:

Ҳомии шаръи наби Жоми, ки жоми шаръро
Дошта бар каф лаболаб аз шароби кавсар аст.
Он ки аз илми фузун аз ҳад набиро ворис аст,
Балки аз қавли наби пайғамбаронро ҳамбар аст.
Равзаи раъйи мунираш гулшане дон, к-аш зи лутф
Қатраи рухсораи ҳар барг меҳри анвар аст...

(Пайғамбар шариатининг ҳомийси Жомийким, кафтида тутган шариат жоми кавсар шаробидан лиммолимдир. Ҳаддан зиёд илми билан пайғамбарга ворис бўлган бу одам, пайғамбарнинг ўз қавлига кўра, пайғамбарларга баробардир). (Муҳаммад пайғамбарнинг «Олимлар — пайғамбарларга ворис» деган ҳадиси назарда тутилган.) Нур таратувчи фикри боғини шундай гулшан деб тасаввур қилки, унда ҳар бир барг юзидаги қатра лутфининг порлоқ қуёшидир...)

Алишер Навоийнинг туркий ва форсий девонларида шунга ўхшаш дарвешлар сийратини мадҳ этувчи шеърлар кўп. «Хазойин ул-маоний» девонларининг ҳар бири аввал Илоҳ ва Муҳаммад пайғамбарга ҳамду наът билан очилиб, кейин дарвеш орифлар хислатини, улуғворлигини таъриф этувчи ғазаллар келади. Бундан ташқари, девонлар алифбо тартибида тузилгани учун, ҳар бир янги ҳарф билан ёзилган ғазаллар мажмуини Навоий одатда дарвешлар ҳақидаги ғазал билан бошлайди. Биргина «Ғаройиб ус-сиғар» девонининг ўзида дарвеш мавзуига бағишланган қирққа яқин ғазал, мухаммас ва қитъаларни учратдик. Навоий дарвешларни Худо ва пайғамбардан кейин тилга олиб, уларни инсоният билан Илоҳ орасидаги воситачи, руҳий-маънавий олам посбонлари сифатида эъзозлайди. Аммо улуғ ўзбек шоирини шоҳу дарвеш муносабати ва бундан келиб чиқадиган масалалар кўпроқ қизиқтирган, буни шундан билса бўладики, адибнинг қарийб ҳамма насрий ва назмий асарларида бу ҳақда бевосита ёки билвосита фикру мулоҳазалари бор. Бу ҳол Навоий ёшлик айёмидан бошлаб мазкур масала устида бош қотиргани ва дарвешчилик, тасаввуф ғояларини комил эътиқод билан ўзлаштириб, барқарор дунёқарашга айлантирганини ҳам исботлайди. Ва, энг муҳими, у шоҳу дарвеш масаласини ҳал қилишда янги, ўзига хос мустақил йўл тутиб, ўз замонаси учун ғоят аҳамиятли қарашлар силсиласини олға сурган. Чунончи, «Ғаройиб ус-сиғар» достонидаги мана бу ғазалга диққат қилинг:

Ҳар гадоким бўриёи фақр эрур кисват анга,
Салтанат зарбафтидан ҳожат эмас хилъат анга.
Ким фано туфроғига ётиб қўяр тош узра бош,
Тахт уза эрмас музаҳҳаб муттако ҳожат анга.
Шаҳ юруб олам очар, дарвеш оламдан қочар,
Ҳам ўзинг инсоф бергилким, бу не нисбат анга.
Ҳар не шоҳ мақсудидур — дарвешнинг мардудидур,
Кўр: не ҳиммат мунга, не навъ эрур ҳолат анга.
Фақр куйи туфроғин шаҳ мулкига бермас фақир,
Мулк кўрким тенг эмас, туфроқ ила қиймат анга.
Шаҳ сипоҳ чекса, фақир аҳволига етмас футур,
Бу вале чекса, нафас барбод ўлур ҳашмат анга.
Шоҳ эмастур бир нафас осуда дўзах ваҳмидин,
Эй хушо дарвешким, мардуд эрур жаннат анга.

Шоҳга сидқ аҳли дамидин машъали давлат эрур.
Меҳрдекким субҳ анфоси очар талъат анга.
Шоҳга шоҳлик мусалламдур, агар бўлгай мудом
Шоҳлиқ таркин қилиб, дарвеш улуғ ният анга.
Мумкин эрмас шоҳлар ичра бўйла ниятлиғ, магар
Шоҳи Ғозийким, муяссар бўлди бу давлат анга.
Шоҳлар дарвеши-ю дарвешлар шоҳи, ки бор
Шоҳлик сурат анга, дарвешлик сийрат анга.
То шаҳу дарвеш бўлгай, айлагил ё Раб, аён
Шоҳдин хизмат мунга, дарвешдин ҳиммат анга.
Гар Навоий сўз узатти фақрдин, эрмас деманг
Бўлмагунча ҳукм шаҳдин қайда бу журъат анга.

Мухтарам китобхонларга тушунарли бўлсин учун мавзу мазмунига мувофиқ тазод-зидлаш усулида ёзилган ушбу ғазалнинг насрий баёнини келтирамиз: «Фақирлик бўриёсини ўзига тўшак қилиб олган гадо учун салтанатнинг зардан тикилган шоҳона либосига эхтиёж йўқ; фано (йўқлик) тупроғи узра ётиб, тошни ёстиқ қилиб олган одамга олтин суви юргизилган тахт устига суяниб ўтириш керак эмас. Шоҳ қўшини билан юриш қилиб, оламни эгалласа, дарвеш оламдан қочади, яъни дунё молидан безор бўлиб, узлатга чекинади. Энди ўзинг инсоф юзасидан айт: уларни бир-бирига қиёслаш мумкинми?! Нимаики шоҳнинг мақсади бўлса, у дарвешнинг нафратини келтиради; дарвешнинг ҳимматини кўргину шоҳнинг аҳволига бок! Фақир одам дарвешлик кўчасининг тупроғини шоҳ хазинасига алиштирмайди; ахир кўряпсанку уларнинг мулки тенг эмас— шоҳнинг бутун бойлиги дарвеш назарида тупроқ билан баробар. Агар шоҳ лашкар тортса, гадонинг аҳволига путур етмайди, лекин гадо оҳ урса шоҳнинг тахту тожи, ҳашаматли саройи барбод бўлади. Шоҳ дўзах азоби ваҳимасидан бир нафас осойишта яшолмайди; аммо дарвешга офарин, чунки у жаннату дўзах ғамидан фориғ! Шоҳлар давлатининг чироғи ростгўй дарвешлар нафасидан ёнади, бу нафас гўё тонг юзини оч-

ган қуёш кабидир. Агар шоҳда ҳар вақт шоҳликдан воз кечиб, дарвеш бўлиш нияти бўлса, шоҳлик унга муносиб ва барқарордир. Бундай ният шоҳларда мавжуд эмас, фақат шоҳи Ғозий — Ҳусайн Бойқаро бу олий давлатга мушарраф бўлган. У шоҳларнинг дарвеши-ю дарвешларнинг шоҳидир, чунки ташқи кўриниши шоҳ бўлгани билан, ички оламига кўра дарвешдир. Эй Тангрим, токи шоҳу дарвеш бор экан, шоҳдан дарвешга хизмат ва дарвешдан шоҳга ҳимматни аён айлагин. Агар Навоий фақр ҳақида сўзни чўзган бўлса, бу шоҳнинг (Ҳусайн Бойқаронинг) ҳукмидандир, бўлмаса унда бундай журъат қаерда эди».

Бу ғазал шоҳ ва дарвеш муносабати ҳақидаги яхлит бир баённома — дастур! Навоийнинг фикрлари салафлари — Саъдий, Ҳофиз, Жомийга нисбатан ва, ҳатто, ўзининг форсий ғазалида ифодалаган (бу ғазални юқорида кўриб ўтдик) ғояларига қараганда кескинроқ, қиёслари дадил ва журъатли. Ўзбек шоирининг дарвешга рағбат-майли, бугина эмас, эътиқод-сиғиниши шундайгина кўриниб турибди. Бунга ажабланмаслик керак, чунки Навоий учун дарвеш идеал, маҳбуб ва маъшуқдир. Шу боис шоир шоҳ ва дарвеш орасидаги тубсиз жарликдай кўринган тафовутни бир-бирини рад этувчи далил-мисоллар билан ажойиб тарзда, ҳаяжон, шавқ билан қиёслаб кўрсатар экан, тасаввуфнинг жасоратбахш ғояларидан бири — дарвеш шоҳдан афзал ва улуғ, шунинг учун дарвеш шоҳга эмас, шоҳ дарвешга муҳтож, демак шоҳлар дарвешларга хизмат қилиши керак, деган фикрни эхтиросини яширмай, кизғин маъқуллайди. Бу концепция Навоийдан олдинги шоирлар ижодида ҳам асосий йўналишлардан бири эканини кўриб ўтдик, Навоий мазкур анъанани давом эттирган. Аммо ғазалнинг биринчи қисми бўйича фикр юритганимизда шундай хулосага келиш мумкин, ғазалнинг тўққизинчи байтидан кейинги иккинчи қисмига ўтганда эса, шоирнинг позицияси ўзгаради — у салафлар фикрига зид ўлароқ шоҳу дарвеш хусусияти бир

шахсда мужассамлашиши мумкин, деган ғояни олға суради ва Хусайн Бойқаро сиймосида бунинг конкрет ҳаётий мисолини ҳам кўрсатиб беради.

Нима бу — ўз султонига билдирилган ҳурмат-мадҳиями ёки ҳақиқатдан ҳам шоирнинг кузатишлари, ишонч-эътиқодидан келиб чиқадиган хулосами? Афтидан, бу ўринда ҳар икки мақсад ҳам кўзда тутилган. Негаки, гарчи дарвешларни улуғлаш аввалдан давом этиб келаётган анъана бўлса-да, бироқ саройда хизмат қилаётган Навоий учун бундай изҳорот, унинг ўзи таъкидлаганидай, жуда қалтис журъат эди. Бу гап сарой аъёнлари, калтафаҳм авом кишилар наздида султон обрўйини пасайтириб, мавқеини тушириши мумкин эди. Бироқ, зукко шоир, Хусайн Бойқаро табиатида ҳеч бир шоҳда кўринмаган дарвешлик хислати мавжуд, дейиш билан, аксинча, султоннинг обрў-эътиборини янада баландроқ кўтариб юборади ва, айни вақтда, шоҳ ва дарвеш ҳақидаги ўзининг янги қарашини изҳор этади. Бу қараш Шарқ халқлари ижтимоий-сиёсий тафаккури тарихида янги босқич, адабиётда эса ***янги ижодий концепциянинг*** кун тартибига қўйилиши эди (Навоийдан олдинги шоирларда аҳён-аҳён донишманд дарвешнинг тахтга ўтиргани ёхуд ҳукмдорнинг дарвештабиат бўлиши ҳақида орзу-истаклар мавжуд. Аммо бу Навоийда бўлганидай мунтазамлик касб этиб, конкрет тарихий шахс мисолида кўринган эмас. Масалан, Ҳофиз Шерозий вазирга нисбатан дарвешлик рутбасини раво кўради, шунда ҳам бу фикр орзу тариқасида баён этилган: «Мен шундай доно вазирнинг қулидирманки, унинг сурати хожа бўлса ҳам, лекин сийрати дарвешона бўлсин»). Алишер Навоий ўзининг бу қарашини турли асарларида ҳар хил образ ва воқеалар талқини оркали қайта-қайта таъкидлаб, Хусайн Бойқарога хос бу фазилатнинг янги-янги қирраларини очишга эришади. Баъзан ўз фикрига шубҳа билан қарайди, баъзан эса уни астойдил ҳимоя қилади, лекин ҳар гал шу масала қўзғалганда, ё бўлмаса адолатли шоҳ ҳақида гап

кетганда, албатта, Хусайн Бойқарони тилга олиб, унинг «шоҳлар дарвеши-ю, дарвешлар шоҳи» эканини таъкидлашни лозим деб билади.

Масалан, «Бадоеъ ул-бидоя» дебочасида ёзилишича, Хусайн Бойқаро ёшлигиданоқ (маълумки, Навоий билан Хусайн Бойқаро ёшликда бирга таҳсил кўришган, дўст-ўртоқ бўлиб, бир неча йиллар бирга юришган) хуштабъ, дарвешсифат одам бўлган экан, тахтга ўтиргандан кейин эса:

Султонлик анга гарчи мусаллам бўлди,
Бу турфаки, дарвешсифат ҳам бўлди.

1469 йилда Хусайн Бойқаронинг тахтга ўтириши муносабати билан ёзилган «Ҳилолия» қасидасидан:

Шоҳликда оятe дарвешлиқдин кўрмайин
Бўриёйи фақрча заркаш сарири рифъатин.
Шоҳлар дарвеши-ю, дарвешлар шоҳи, ки Ҳақ
Шоҳ қилди суратин, дарвеш қилди сийратин.

Бу байтларда ифодаланган фикрни олдин «Бўриёи фақр...» деб бошланувчи ғазалда учратган эдик. Лекин бу ерда «шоҳ юксак тахтини фақр бўриёсича кўрмайди, у шоҳликда дарвешликдан нишона тополмади», деган фикр ҳам мавжуд. Ҳолбуки, бу — табрик сўзи, Навоий дўстини шоҳлик билан муборакбод этмоқчи. Аммо шундай пайтда ҳам шоир шоҳ учун дарвешлик зарурлигини айтишдан ўзини тиёлмаган.

Дарвешликнинг белгиларидан бири ҳақни таниш, — илмга ташналик ҳамда хоксорлик, ўзни фақиру ҳақир ҳисоблашдир. «Хазойин ул-маоний» дебочасида Хусайн Бойқаронинг шу сифатлари таърифланади:

Ҳақ кўнглин анинг биликка махзан айлаб,
Ҳар фан ариғ зотини якфан айлаб,
Жоҳи-ю тахтин чархи мусамман айлаб,
Туфроқдек ул ўзин фурўтан айлаб.

Яъни: Худо унинг кўнглини билим конига айлантирган, ҳар бир фаннинг нозик жиҳатларини тезда ўзлаштириб олади, тахту бахти чархи фалак билан тенг. Аммо шундай бўлишига қарамай, ўзини камтарин, афтодалар каби тутади.

Дарвешликнинг яна бир муҳим белгиси — ошиқлик, Илоҳ ёдида дардманд; огоҳдил бўлиш. Турфа букким, бу хислатлар ҳам султонда бор экан:

Ҳам қиблаи иқбол ҳарими жоҳи,
Ҳам каъбаи омол бийик даргоҳи,
Шоҳларнинг дардманди-ю огоҳи,
Бу турфаки дардмандларнинг шоҳи.

Яъни: унинг тахтининг атрофи — иқбол қибласи, унинг буюк даргоҳи — орзу-армонлар каъбаси, ўзи шоҳларнинг огоҳдил дарвеши, ажибки, шоҳларнинг дардмандигина эмас, дармандларнинг шоҳи ҳам.

Ва, ниҳоят, «Лайли ва Мажнун» достонининг бағишловидан:

Шоҳлар аро ўрни токи афлок,
Дарвешлар оллида овуч хок.
Дарвеш десам улус уза шоҳ,
Шоҳ-дарвеш, боракаллоҳ...

«Лайли ва Мажнун»даги ушбу бағишловда Навоий Хусайн Бойқаронинг тахтда ўтириб, тариқат русуми билан ошно бўлгани, ўзини пир (Жомий) ихтиёрига топширгани, вақти-вақти билан қадамжолар, хонақоҳларни зиёрат этгани, Ҳиротдаги дарвеш-орифлар, шайхлар аҳволидан хабар олиб туриши, ваҳдат ул-вужуд таълимотини ўзлаштиришга интилгани ва, ҳатто, сўфийларни йиғиб, бу мавзуда суҳбатлар қургани, баъзан ғолиб келгани, шоҳ бўлса-да, тахту тождан нафратланиб юришини, қалбан дарвешлигини махсус қайд этиб ўтади. Хуллас, Алишер Навоий фикрича, тахтга

ўтириб, тахтдан нафратланиш, тож кийиб салтанатга маҳлиё бўлмаслик, шоҳлик рутбасида дарвешдай ҳалол ва ҳалим, ҳаким ва карим бўлиш, дарвеш маслагини қабул қилиб, адолат ҳукми билан юртни бошқариш мумкин. Бу ҳукмдан дунё обод бўлади-ю, аммо ҳукмдорнинг дунё билан иши йўқ. Мазкур хислатлар султон Хусайн Бойқарода қанчалик мужассамлангани бизга қоронғи. Албатта, у ўз даврининг феодал шоҳларидан бўлган, «феодал тартиботлар талаби ва ўша даврнинг адолатли идора усули» асосида подшолик қилган. Унинг ҳамма тадбирлари ҳам Навоий ва Жомийга маъқул бўлмагани, Навоий ҳар бир қулай фурсатдан фойдаланиб, султонни адолатли ҳукмлар чиқаришга чорлагани тарихдан маълум. Бирок шуниси ҳам аниқки, Хусайн Бойқаронинг шахсий хусусияти, риндона табиатидаги ўзига хос кайфиятлар, илм-маърифатга мойиллик Навоий идеалидаги шоҳ дарвешликнинг бир қанча сифатларини зоҳир эттириб, некбин шоирнинг умид ғунчаларини яшнатишга сабаб бўлар, унинг эзгу ғоялари амалга ошгандай эди.

Шу ўринда диққатингизни яна бир фактга қаратмоқчимиз. Хусайн Бойқаро бир ғазалида «салтанатдан унча фахрланмайман, мени ёр куйининг гадолари хайлидан ҳисобласалар дуруст бўларди», деган фикрни баён этади. Навоий бўлса, султоннинг шу ғазалига мусаддас боғлаб, маслакдошлик изҳор этган:

Чун Навоий жонини май орзуси куйдурур,
Йўқ гадолиққа ажаб майхоналарда кубдурур («куб»-хум),
Журъае дайр аҳли бергунча замоне телмурур,
Шоҳ агар мундоқ гадони салтанатқа еткурур,
Эй Хусайний, салтанатдин онча фахрим йўқтурур,
Ким дегайлар куйининг хайли гадосидин мени.

Аслини олганда, Навоийда шоҳу дарвешни бирлаштириш ғоясининг пайдо бўлишига боис фақат султоннинг «дарвеш» табиати эмас. Хусайн Бойқаро бу ерда бир восита, мисол, холос. Шоирнинг бундай хулосага

келишига, бизнингча, иккита асосий сабаб бор. Биринчиси — Навоийнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётда фаол иштирок этиб, олиб борган амалий курашлари бўлса, иккинчиси — нақшбандия таълимотининг назарий принципларидир. Биз яхши биламизки, Алишер Навоий ҳам давлат арбоби ва ҳам қалби ёниқ ижодкор шахс сифатида жамият ишларида фаол иштирок этиб турган (диққат қилинг: Атоуллоҳ Ҳусайний Навоийни «Худованди корий», яъни иш, фаолият эгаси, яратувчи деб таърифлайди), шу билан бирга, у Шарқ фалсафасини, айниқса, тасаввуфни чуқур ўзлаштирган, даврининг энг зўр донишманди ва орифи кошифи Абдураҳмон Жомий ҳузурида тариқат сулукининг одоб ва ахлоқидан дарс тинглаган. Бошқача айтганда, Навоий шахсининг ўзида ижодкорлик, олимлик, давлат арбоби (сиёсатдонлик) ва дарвешлик хусусиятлари уйғунлашиб кўзга ташланар, шунинг учун ҳам у тасаввуф таълимотидан амалий мақсадларда фойдаланишга, бу таълимотнинг талаб ва тамойилларини яхши инсоний ахлоқни тарбиялаш, эзгу-хайр ишларни амалга оширишга хизмат қилдирмоқчи бўлганди. Шоир шу боис тайинли касбу кори бўлмаган одамларни ёқтирмаган. Жумладан, у кўча-кўйда санғиб юрувчи қаландарлар, сохта шайх-сўфийларни, бадмаст риндларни «Ҳайрат ул-аброр» ва «Маҳбуб ул-қулуб» асарларида қаттиқ танқид қилгани ҳолда, «Мажолис ун-нафоис» асарида дарвештабиат олим-шоирлар, ҳунармандларни яхши ахлоқли кишилар сифатида алоҳида ажратиб кўрсатади. Чунончи: «Амир Давлатшоҳ (Давлатшоҳ Самарқандий) хуштабъ ва дарвешваш ва кўп салоҳиятлик йигитдур. Гўшае ихтиёр қилиб, фақр ва даҳқанат (деҳқончилик) била қаноат қилди ва фозил ва камолот иктисоби (касби) била умр ўтказди». Ёки Амир Маҳмуд Барлос ҳақида Навоий бундай дейди: «...дарвешваш ва фониймашраб (фано бўлишга мойил) ва бетакаллуф кишидур, табъи солим (бутун) ва хулқи карими бор». Бу сифат, шоирнинг ёзишича, Хожа Маҳмуд, Мавлоно

Масъуд, Мавлоно Хожи, Мир Ҳусайн Али Жалойир; шаҳзодалардан Султон Аҳмад Мирзо, Султон Муҳаммадларнинг табиатида мавжуд экан. Султон Муҳаммадни Навоий «табъи дарвешу ўзи шоҳнишон..., қаноат кўниминнинг хокнишини, илму зако аҳлининг ягонаси, фақру фано хайлининг бенишонаси», дея таъриф этади. Демак, дарвешлик инсоннинг яхши хулқатворини белгилайдиган, камтарин, шафқатли-меҳрибон бўлиш, мўмин-мусулмонлик фазилати сифатида улуғланган.

Навоий, Жомий каби XV аср мутафаккирларининг ахлоқий қарашлари шундай эди. Алишер Навоий ўзининг таниш-билиши, дўстлари, шогирдларидан ҳам шу фазилатларга эга бўлишни талаб қилган. Масалан, «Мажолис ун-нафоис»да у атоқли адабиётшунос олим, ўзининг устозларидан бири Мир Атоуллоҳ Ҳусайний хусусида бундай дейди: «Фақир густохлик юзидин (беодоблик қилиб) Мирга дерменким, фазоил ва камолотингизга кўра дарвешлигингиз ҳам бўлса эрди — хуб эрди». Илм эгаллаб, олиму оқил бўлиш яхши, аммо хоксор, қаноатли, хушахлоқ киши бўлиш учун дарвешлар сулукини сайр этиш керак. Инсон маънавий камолотининг тўғри йўли ана шу, деб тушунарди Навоий. Билим, заковат кишини ақлий жиҳатдан юксалтиради, бироқ ният, эътиқод тўғри бўлмаса, ақл фаолиятидан эзгулик йўлида фойдаланиш қийин. Ақлу дониш дарвешона қалб билан қўшилса, одамийлик моҳияти солимлашиб, ахлоқан мукаррам бўлиш мумкин. Чунки дарвешлик дардмандларга ҳамроз, малҳам бўлиш, эзилган, жабр кўрганларни ҳимоя қилмоқ демак. Шу маънода дарвешлик зоҳидлик тариқатини ҳам инкор этади, чунки зоҳидлар ижтимоий ҳаётга аралашишни батамом рад этар эдилар. Зоҳидлар бирор касб билан шуғулланиш, меҳнат қилишни ҳаром деб ҳисоблардилар. Навоий тарғиб этган дарвешлик эса, кўриб ўтганимиздек, касбу корни инкор этмайди. «Насойим ул-муҳаббат» асарининг муқаддимасида улуғ адиб буни

алоҳида таъкидлайди: «Ҳар оина «ал-косибу ҳабибуллоҳ» («касб эгаси Аллоҳнинг суйган бандасидур») мазмуни била кибор машойих баъзи санъатларга (ҳунарларга) иштиғол қилибтурлар (шуғулланибдирлар). Шайх ул-машойих Абу Саид Харроз эрдиким... алар ўтук тикарга мансубдурлар. Ва шайх Муҳаммад Саккокким ўз замони машойихининг ягонаси эрмиш, пичокчиликка мансубдурлар. Ва шайх Абу Ҳафс Халлод темурчилик қилибдур. Ва шайх Абу Бакр Хаббоз ўтмакчиликка (новвойликка) мансублир. Ва шайх Абул Аббос Омулийким, ўз замонининг қутби ва ғавси эрмиш ва султони тариқат шайх Абу Саид Абул Хайрнинг хирка пири эрмиш, кассоблик қилибдур». Бу ҳақда юқорида тўхтаб ўтдик, шу кифоя.

Демак, меҳнат қилиш — ҳалол яшашнинг гарови, ҳалол еб, ҳалол яшамаган одам эса дарвеш бўлолмайди. Наинки оддий дарвеш сўфийлар, балки улуғ шайхлар ҳам фойдали ҳунар билан шуғулланганлар, бировнинг қўлига қарам бўлишдан сақланганларким, бу ғоят ибратли аъмол эди (бу аъмол ҳозир бизга ҳам ибрат бўлишга арзирли) ва буюк Навоийнинг ҳусни рағбатига сазовор бўлганди. Дарвоқе, нақшбандия сулукининг асосий шиорларидан бири ҳам «Дил ба Ёру даст ба кор», яъни «Кўнгил Ёрда-ю қўл ишда» эканини биламиз. Баҳоуддин Муҳаммад Нақшбанд кашта тикишдан (у кишининг лақаблари шундан келиб чиққан) ташқари, тижорат билан ҳам шуғулланганлар, Навоий буни «Ҳайрат ул-аброр»да таъкидлаб ўтади. Бовужуд, алар зоҳиран фоний машраб — ички дунёси Илоҳ ёди ила ғарқ, огоҳида шахс бўлган. Алар ўзларини жамиятдан хориж этмаганлар («Ўзни қилмай яшурун, ошкор»), жамоа ичра юриб, қалб хилватини ташкил этарок, Мутлақ руҳ висолига эришиш йўлини таълим берганлар. Алар зоҳирий расм-русум, худинамолик, такаббурликни қатъиян қоралаганлар. Алар шайх Юсуф Ҳусайнийнинг: «Ал-Хайру куллуҳу фи байтин ва мифтоҳу ат-тавозуъ ва аш-шарру куллуҳу фи байтин ва мифтоҳу ат-такаббур» («Яхшиликнинг жами бир уйдадирки, унинг калити тавозедир ва ёмонликнинг жами бир уйдадирки, калити такаббурликдир»). Маълумки, бир тоифа шайхлар амир-амалдорлар, шоҳу султонларни ўз даргоҳларига йўлатмаганлар, мол-мулк эгаларининг дарвешликка алоқаси йўқ, деб айтганлар. Хожа Баҳоуддин Нақшбанд эса тасаввуфни «демократлаштириб», уни ҳаммага баробар таълимот, деб эълон қилди. Натижада темурий шаҳзодалар, ҳоким синф вакиллари орасидан чиққан айрим кишилар ўзларини фақру фанога дахлдор ҳисоблаб, дарвешлар сулукига кирганлар. Айрим тадқиқотчилар буни тасаввуфнинг халқчилликдан чекиниши, ҳоким синфлар манфаатини ҳимоя қилишга ўтиб олиши деб баҳолайдилар. Бизнингча, бу бир томонлама қарашдир. Тўғри, тасаввуф ҳокимиятга ва ҳоким синфларга мухолифатда пайдо бўлиб, ҳунар аҳли, бенаволар манфаати ва қарашларини ифодалаб келган эди. Аммо Хожа Баҳоуддин тариқатда шоҳу гадо тенг, дейиш билан камбағаллар манфаатидан юз ўгирган эмас, аксинча, шоҳ-амирларни дарвешликка тортиб, уларни ҳам тарбиялаш, шоҳларни дарвешлар даражасига кўтариш ақидасини илгари сурган. Бу ўзига хос синфий келишув, муроса бўлиб туюлиши мумкин (Ҳилолийнинг «Шоҳу гадо» достонида гадо ва шоҳ бир-бирига ошиқ бўлгани, бир-бирининг висолига интилганини эсланг), лекин аслида моҳиятан олиб қаралганда, тасаввуф кучини кўрсатиш, шоҳларнинг дарвешларга итоатини амалий йўсинда қонунлаштириш эди. Шунинг учун бу таълимот Жомий ва Навоий каби гуманист мутафаккирларга маъқул бўлди, айниқса, Навоийнинг шоҳу гадо уйғунлигини таъминлаш ҳақидаги орзусига мувофиқ эди. Хуллас, Алишер Навоий эътиқодига кўра, дарвешлик фавқулодда қобилиятли танланган шахслар, махсус руҳий-психологик синовлардан ўтган (чилла ўтириш, зикр, важд ва ҳоказо) одамларнинггина насибаси эмас. Ҳар бир пок тийнат, пок ниятли инсон яхши хулқи билан

дарвеш рутбасига мушарраф бўла олади. Жумладан, шоҳлар ҳам. Энди шу нуқтаи назардан «Ғаройиб ус-сиғар» девонидан олиб таҳлил қилганимиз ғазалга яна мурожаат қиламиз. Унинг мана бу байти:

Шоҳга шоҳлик мусалламдур, агар бўлғай мудом
Шоҳлиқ таркин қилиб, дарвеш ўлур ният анга.

Биз ***ният*** сўзини алоҳида олиб, таъкидлаб тушунтирмоқчимиз. Чунки агар шу сўз бўлмаганда, мазкур байт мазмунидан Иброҳим Адҳам каби шоҳликни тарк этиб, дарвеш бўлган шоҳ — ҳақиқий шоҳ, яъни у дарвешлар шоҳи (дарвешлар ўз ораларидан пешво-шоҳ сайлаганлар ва унга шоҳ дарвеш, шоҳ машраб деган унвонлар берганлар), ўз нафсининг ҳокими бўла олади, деган анъанавий ғоя келиб чиққан бўларди. ***Ният*** сўзининг киритилиши билан байтнинг мазмуни бутунлай ўзгарган: агар шоҳда ҳар доим шоҳликни тарк этиб, дарвеш бўлиш нияти бўлса, шоҳлик унга ярашади, муносибдир, дейди Навоий. Бошқача изоҳласак, шоҳга дарвеш бўлиш учун тожу тахтни тарк этиш шарт эмас, балки кўнглида ана шу ***нияти*** бўлса етарли. Бу ният тахту тожнинг бебақолиги, бани одамнинг Ҳақ олдида тенг-баробарлиги, шоҳ ҳоким, эзувчи эмас, раҳбар, посбон эканини ҳамиша ёдига солиб туради. Бўз устига ана шундай ният билан тахтга ўтирган шоҳнинг иши ривожда, салтанати барқарор. Зеро, дарвеш хислатлик шоҳ одил ва инсонпарвар бўлиши, улус ғамини ейиши аниқ. Мазкур ғоя Навоий-Фонийнинг машҳур форсий қасидаси «Туҳфат ул-афкор»да янада ёрқинроқ ифодаланган:

Шоҳ, ки ёд аз марг н-орад, з-ўст вайронии мулк,
Хусрави беоқибат хусри билоду кишвар аст.

(Шоҳ агар ўлимни эсга олмаса, у мамлакатнинг вайроналигига сабаб бўлади, чунки оқибатни — охиратини ўйламаган подшо юртнинг зиёнидир).

Бу байтда қизиқ сўз ўйини ҳам бор: араб ёзувида «хусрав» сўзининг охирги ҳарфи тушириб қолдирилса, «хуср» — касофат қолади. Яна шу қасидадан:

Подшоҳе, к-аш гадойи фақр гаштан орзуст,
Чун гадое бошад он, к-аш подшоҳи дар бар аст.

(Фақир дарвеш бўлишни орзу қилган подшо подшоликни эгаллаган гадо кабидир). Кўриниб турибдики, бу ерда ҳам орзу-ниятнинг аҳамияти алоҳида таъкидланган. «Туҳфат ул-афкор» қасидасида шоҳ ва гадо қадриятини қиёслаш кенг суратда давом этади; шоир шоҳни бандлаги шер (нафс домига илинган одам), шоҳликнинг ўзини эса қуруқ бош оғриқдан бошқа нарса эмас, деб айтади. Зотан, қасиданинг матлаъиданоқ, шоҳ ва дарвеш масаласи тоза ташбеҳлар қўлланилган ҳолда кескин қилиб қўйилган:

Оташин лаъле, ки тожи хусравонро зевар аст,
Ахгаре баҳри хаёли хом пухтан дар сар аст.

(Подшоҳлар тожини безаган оловдай ёниб турувчи лаъл, яъни бошдаги хом хаёлларни пишириш учун чўғдир). Бу байтни илмий адабиётларда кўп марта учратгансиз. Олимларимиз ҳазрат Навоийнинг шоҳларга муносабатини аниқлаш учун келтирадилар ва аксар у Навоий умуман шоҳу султонларга салбий муносабатда бўлган, шунинг учун уларни мана шундай танқид қилган, деган фикрни тасдиқлашга хизмат қилади. Аслида эса, Алишер Навоий шоҳга эмас, балки шоҳликнинг ўзига салбий муносабат билдиради бу ерда. Байтдаги «хом хаёл» иборасига эътибор беринг. Нима бу «хом хаёл»? Бу — нафс, дунёга, унинг бойликларига ҳирсдир. Навоий тожни ҳам шу арзимас «хом хаёл» ичига қўшади. Шоҳ бўлиб керилиш, салтанат завқи — хом хаёл. Уни эса дарвешлик чўғи билан пишириш керак, ўшанда шоҳлик ҳақиқий шоҳлик бўлиши мумкин. Навоийнинг бу шоҳ байти ана шундай чуқур маънога эга.

Улуғ шоир форс тилида яна бешта форсий қасида ёзган. Бу қасидаларнинг номланишидаёқ улар ҳам дарвеш сулуки таърифига бағишланганидан дарак беради, чунончи: «Насим ул-хулд» («Жаннат шамоли»), «Рух

ул-қудс» («Муқаддас руҳ»), «Айн ул-ҳаёт» («Ҳаёт чашмаси»), «Минҳож ун-нажот» («Нажот йўлбошчиси»), «Қут ул-қулуб» («Қалбларнинг озиғи»). Масалан, «Қут ул-қулуб» қасидасининг матлаъи:

Жаҳон, ки марҳалаи танги шоҳроҳи фаност,
Дар ў масоз иқомат, ки раҳи шоҳу гадост.

(Жаҳон фано шоҳроҳига олиб борадиган тор манзилдир, шунинг учун унда кўп тўхтама, бу йўл шоҳу гадога бир).

Навоийнинг «Ғаройиб ус-сиғар» девонига киритган мухаммасларидан (Ҳусайн Бойқаро ғазалига тахмис) олинган мана бу банд ҳам мавзуимиз нуқтаи назаридан жуда муҳим:

Шаҳлик этгандин не ҳосил фақр сиррин билмайин,
Ҳеч ким мулки бақо султони бўлганму экин,
Фонийи маҳз ўлмайин Султон Абулғози бикин,
Эй Навоий, давлати боқий тиларсен васлидин,
Они касб этмак фано бўлмай не имкон оқибат.

Сатрлар ўзбекча бўлса-да, лекин соддалаб тушунтиришга эҳтиёж сезилмоқда. Яъни: фақр —дарвешликнинг моҳияти, сирини билмасдан шоҳлик қилиш бефойда. Султон Ҳусайн Бойқародай батамом фоний бўлмасдан ҳеч ким бақо мулкининг султони бўлганми экан? Эй Навоий, Илоҳ висолига етиб, давлати боқий тиласанг, фано бўлмасдан бунга муяссар бўлиш мумкин эмас, ахир. Ҳа, боқий давлат — бу Илоҳ дийдори, қолгани ўткинчи, бебақо нарсалар. Бунда Навоий ва Ҳусайний — Ҳусайн Бойқаро ҳамфикр бўлиб майдонга чиққанини кўрамиз.

Шундай қилиб, шоҳ учун баҳодирлик, лашкарбошилик қобилияти, ақлу заковат, доно вазирлар маслаҳати қанчалик зарур бўлса, дарвешлик хислати ҳам шунчалик керак. Чунки бу барча фаолиятга тўғри йўл кўрсатувчи машъал. Шоҳ дарвеш бўлмасдан туриб, адолатпарвар бўлиши қийин — Алишер Навоийнинг тушунчаси шу. У умрининг охирида яратган «Маҳбуб ул-қулуб» асарида одил шоҳга «Ҳақдин халойиққа раҳматдир ва мамоликка мужиби амният», дея хулосавий ҳикмат билан таъриф берар экан, мисол қилиб яна Ҳусайн Бойқаронинг номини тилга олади:

Улус подшоҳи-ю дарвешваш,
Анга шоҳликдин келиб фақр хуш.

Навоий умрининг охирларида ёзган асарларидан яна бири «Тарихи мулуки Ажам»дир. Унда Эрон подшоларининг тарихи, ишлари ҳикоя қилинади ва китоб Султон Ҳусайнга бағишланган маснавий билан якунланадиким, унда яна ўқиймиз:

Демай айни инсонки, инсони айн —
Ҳам инсону ҳам айн Султон Ҳусайн.
Шоҳо, келди шаҳлиқ мусаллам санга,
На шаҳлиқки дарвешлиқ ҳам санга,
Бўлуб салтанат тахтида фарқ жўй,
Шаҳ ўлса, вале бўлса дарвешхўй...

Демак, шоир султонга бўлган ишончидан қайтмаган, ундаги дарвешлик собит хусусият эканига иқрор бўлиб, бу хислат унинг характерини белгилашдан ташқари, мамлакат аҳволига таъсир этиб, анчагина хайрли яхши ишларнинг амалга ошишига кўмак берганини кўрган. Жомий ва Навоий ўгитларига қулоқ солиб, золим амирларни жазолаши, заиф ва бечора кишиларнинг арз-додини эшитиши (гарчи мунтазам бўлмаса-да), ободончилик йўлидаги ишлари, балки, шунинг натижасидир.

Алқисса, Алишер Навоий тасаввуф таълимотини ҳаётга татбиқ этиш, уни яхши, намунали ахлоқ низомиясига айлантириб, инсон тарбиясида қўллаш тарафдори ва ташаббускори бўлиб майдонга чиққани аён-

лашди. Бу мавзу улуғ адибнинг «Хамса»сида, хусусан қомусий мазмунли муаззам достони «Салди Искандарий»да янада кенг ўрин олган, хилма-хил ривоятлар орқали бадиий-фалсафий йўсинда талқин этилган. Шоҳ ва дарвеш муносабати бу асарда драматик тўқнашувлар, руҳий кечинмаларнинг можароли изтироблари, фожиалар замирида очилади.

49-ғазал

Эътиборга лойиқ бўлган бадиий етук асарларга жавобия айтиш ёки татаббуъ қилиш мумтоз адабиётимизда анъанага айланган ҳодиса эди. Бу ўзига хос ижодий мусобақа бўлиб, бир қанча тенг қимматли рангбаранг асарларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлди. Алишер Навоий ва Жомий орасида ҳам ана шундай ижодий ҳамкорлик, бир-бирининг асарларидан илҳомланиш бўлганини биламиз. Аммо тадқиқотчиларимиз аксар ҳолларда Навоийнинг устози Жомий ижодидан таъсирланганлиги ҳақида фикр юритадилар. Ваҳоланки, Абдураҳмон Жомий ҳазратлари ҳам улуғ Навоий асарларидан таъсирланиб, татаббуълар ёзганлар.

Жумладан, Алишер Навоийнинг форс тилида яратган "Туҳфат ул-афкор" қасидаси Ҳирот адиблари орасида кенг шуҳрат қозонади. Аслида бу қасида Хусрав Деҳлавийнинг "Дарёйи аброр" қасидасига жавобия тарзида ёзилган бўлиб, Жомийга бағишланган эди. Навоий ушбу қасидани Марвда якунлаб, Ҳиротга Жомийга юборади. Жомий асарни ўқиб, таҳсин ва тухфалар билан Навоийга мактуб йўллайди. Бундан ташқари, "Баҳористон" асарида "Туҳфат ул-афкор" қасидасини форсий шеърнинг мумтоз намунаси сифатида алоҳида қайд қилиб, унинг матлаъини келтиради.

Оташин лаъле, ки тожи хусравонро зевар аст,
Ахгаре баҳри хаёли хом пухтан дар сар аст.

(Подшолар тожини безаган оловдай қизил лаъл бошдаги хом хаёлларни пиширадиган чўғдир).

"Туҳфат ул-афкор" қасидасининг "йигирмадан ортуқроқ байти муаммо тариқи ва истилоҳи била" (Навоий) ёзилган эди. Бу Жомийни янада тўлқинлантиради ва у бошдан охиригача муаммо тариқида бир қасида яратадиким, унинг матлаъи қуйидагича:

Жоҳ дорӣ жоҳилосо дар сар, эй комил мудом,
Жоҳилат хонам, на комил, чун туро жоҳ аст ком.

(Эй ўзини комил ҳисоблаган одам, жоҳиллар каби бошингда мансаб (жоҳ) ғами бор. Сени комил эмас, жоҳил деяман, чунки мақсадинг мансабдир).

Алишер Навоий Жомийга бағишланган "Хамсат ул-мутаҳаййирин" асарида буни фахр билан қайд этади (Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами, 15-жилд – Тошкент: "Фан", 70-71-бетлар).

"Хамсат ул-мутаҳаййирин" асарида шунга ўхшаш яна бир маълумот келтирилган. Навоий ёзади: "Бир қатла бу фақирнинг туркча бу матлаъиким:

Очмағай эрдинг жамоли оламоро кошки,
Солмағай эрдинг бори оламға ғавғо кошки.

Эл орасида шуҳрат тутуб эрди ва подшоҳ ҳазратларининг (Хусайн Бойқаронинг – Н.К.) суҳбатларида доғи ўқилур эрди, шуюъ (овоза) ва шуҳрати ул ерга етдиким, Ҳазрати Махдумға (Жомийга – Н.К.) дағи масмуъ бўлуб (эшитилиб), аларға ҳам дағдаға улким, бу баҳру қофия ва радифда шеър дегайлар. Бу доия (ният) пайдо бўлуб, чун туркча алфоз била назмға илтифот қилмас эрдилар, бир форсий ғазал айтдиларким, матлаъи будурур:

Дидаме дидори он дилдори раъно кошки,
Дида равшан қардаме з-он рўйи зебо кошки.

(Алишер Навоий, МАТ, 15-жилд, 71-б.)

Демак, Абдураҳмон Жомий туркий тилни яхши билган, бу тилга яратилган асарларни ўқиб завқланган. Шунинг учун у Навоийнинг нафақат достонлари, балки лирик асарларини ҳам мутолаа қилиб, юксак баҳолаган, Навоийни улуғ ижодий ишларга руҳлантириб турган. Навоийнинг сўзларидан шу нарса маълум бўлдики, Жомий улуғ ўзбек шоирининг форсий шеърларига ҳам, туркий асарларига ҳам жавобия айтган, бироқ туркий шеърга туркий тилда эмас, балки форсий тилда татаббуъ битган. Бу ўзига хос нодир адабий ҳодиса, турку тожик ҳамкорлиги, руҳий яқинлигининг ифодаси эди.

Бироқ муҳими яна шундаки, Жомийнинг татаббуъ тарикида ёзган ғазали ҳам эл орасида шуҳрат топиб, Хусайн Бойқаро эътиборини қозонади ва подшоҳ Навоийга ушбу форсий ғазалга мусаддас боғлаш (ҳар бир байтни олти мисралик бандга айлантириш)ни амр этади. Ҳазрат Навоий бу амрни бажарадилар – яна янги бир ажойиб асар вужудга келади. Мусаддас бундай бошланади:

Кардаме дар хоки кўйи дўст маъво кошки,
Судаме рухсори худ бар хоки он по кошки.
Омадӣ берун зи кўйи он сарви боло кошки,
Бурқаъ афкандӣ зи рўйи оламоро кошки,
Дидаме дидори он дилдори раъно кошки,
Дида равшан кардаме з-он рўйи зебо кошки.[1]

(Дўст кўчаси тупроғида макон-маъво тутсайдим, ул оёқлар тупроғича юзимни суртсам қани эди, у сарв қоматли ёр кўчасидан чиқсайди кошки, оламни ёритувчи юзидан ниқобини олсайди, у раъно дилдорнинг дийдорини кўрсайдик, кўзимни ўша зебо юздан равшан қилсайдим кошки).

Алишер Навоий ушбу мусаддасни форсий шеърлар тўплами – "Девони Фоний"га киритган.

Бу ўринда шуни қайд этиш керакки, Алишер Навоий "кошки" радифи билан учта ғазал ва бир мухаммас ёзган.

Чунончи, "Бадоеъ ул-дибоя" девонида (20 жилдликнинг 1-жилди) иккита "кошки" радифли ғазал бор. Биринчи ғазал матлаъи:

Сиҳҳатим озурда жононимда бўлғай кошки,
Дарди оннинг тинмағур жонимда бўлғай кошки.

Иккинчи ғазал матлаъи:

Бўлғой эрди юз туман, минг ранжу меҳнат кошки,
Бўлмағай эрди балову дарди фурқат кошки.

---

[1] Охирги мисра "Хамсат ул-мутаҳаййирин"да "Дида равшан кардаме аз хоки он по кошки" тарзда келган.

Учинчи ғазал матлаъини юқорида келтирдик[1]. Шуни ҳам қайд этамизки, Навоий ўзининг "эл орасида шуҳрат тутган" бу ғазалига ўзи мухаммас боғлаган ва "Наводир уш-шабоб" девонига киритган. Яъни бу ерда шоир ўзига ўзи татаббуъ қилган дейиш мумкин. Бундай "Тахмис"лар (ғазални мухаммасга айлантириш) Навоийда анча.

Энди, Жомий билан Навоийнинг зикр этилган "кошки" радифли ғазалларининг қиёсий таҳлилига ўтамиз. Бунинг учун ҳар икки ғазални қуйида келтирамиз.

Навоий ғазали:

Очмағай эрдинг жамоли оламоро кошки,
Солмағай эрдинг бори оламға ғавғо кошки.
Чун жамолинг жилваси оламға солди рустахез,
Қилмағай эрди кўзум они тамошо кошки.
Бўлмағай эрди кўзум ўтлуқ юзунг кўрган замон,
Ишқинг ўти шуъласи кўнглумда пайдо кошки.
Айлагач ишқинг балоси зор кўнглумни ҳазин,
Қилмағай эрдинг мени маҳзунға парво кошки,
Тушмагай эрди фирибомуз лутфунг, билмайин,
Нотавон кўнглумга васлингдин таманно кошки.
Лутф ила кўнглумни васлингдин тамаъгар айлабон,
Қилмағай эрдинг яна зулм ошкоро кошки.
Бевафолиқ англағоч, ишқингни кўнглум тарк этуб,
Қилмағой эрди ўзин оламда расво кошки
Эмдиким девонаю расвойи олам бўлмишам,
Васл чун мумкин йўқ, ўлтургай бу савдо кошки.
Эй Навоий, бевафодур ёр, бас не фойда,
Нечаким десанг агар, ёхуд, магар ё кошки.

---

[1]Аммо шуни айтиш керакки, ушбу матлаъ турли нашрларда турлича. Масалан, "Хазойин ул-маоний"нинг 1959 йилги нашрида (Ҳ. Сулаймон нашри) "Жамолинг олам аро кошки" (II жилд, 629-б.). 20-жилдликнинг 2-жилдида "Жамол олам аро кошки". 4-жилдда "Жамоли олам оро кошки" тарзида келади. Бизнингча охирги вариант тўғрига ўхшайди. Чунки у вазнга ҳам умумий маъноға ҳам мувофиқ келади. "Хамсат ул-мутаҳаййирин"да ҳам шу кўринишда келтирилган.

Жомий ғазали:

Дидаме дидори он дилдори раъно кошки,
Дида равшан кардаме з-он рўйи зебо кошки.
Хотир андар сояи туби наёсояд маро,
Соя кардӣ бар сарам он сарви боло кошки.
Гарчи имрўз аз жамоли ў нагаштам баҳраманд,
Ваъдаи ин давлат афтодӣ ба фардо кошки.
Ошиқонро рухсати гул чидану дидан чӣ суд,
Будӣ он гулчеҳраро изни тамошо кошки.
Кошки гўям маро гаштӣ висоли ту насиб,
Бенасибонро насибе нест илло кошки.
Бо вужуди ақлу дин сомон нагирад кори ишқ,
Дар ҳужуми ин шудӣ он ҳар ду яғмо кошки.
Назми Жомиро, ки шуд дар васфи лутфи ў чу дур,
Жо набудӣ ғайри гўши шоҳи воло кошкӣ.
Шоҳ Абулғозӣ, ки мегўяд шаҳи анжум зи дур,
Будиям дар силки наздикони ў жо кошки.
Ҳар чӣ хоҳад, бод ҳосил дар ҳарими базми ў
В-аз ҳарими базми ў сад сола раҳ то кошки.

Мазмуни:

Кошки ўшал раъно қадли дилдорнинг дийдорини кўрсайдим, (ўшанда) кўзларимни у зебо юз нуридан равшан қилардим. Менинг хотирим жаннатдаги туби дарахти соясида тинчланмайди, кошки ул баланд сарв бошимга соя солсайди. Агар бугун унинг жамолидан баҳраманд бўлмасам-да, бу давлатга эришиш ваъдаси тонгла кунга қолдирилсайди. Ошиқларга гул териш ва кўришга рухсатдан нима фойда, ул чеҳрани тамошо қилишга изн берилса эди кошки. Кошки сенинг висолинг менга насиб этди деб айтсам эди, бенасибларга "илло" (йўқ)дан бошқа насиб бўлсайди кошки. Ишқнинг иши ақл ва дин билан ривожланмайди, ишқ ҳужуми туфайли бу иккиси барбод бўлсайди кошки. Шоҳ васфига дур каби тизилган Жомий назми улуғ подшоҳ қулоғидан бошқа ерда жой олмас эди кошки.

Шоҳ Абулғозики, юлдузлар (осмон) шоҳи узоқдан: "унинг яқинлари қаторида бўлсайдим кошки" дейди. Унинг базми ҳарими (маҳрами) да неки бўлса ҳосил бўлсин, аммо шуниси борки унинг базми маҳрамлигидан "кошки"га қадар юз йиллик йўл бор).

Ҳар икки ғазал ҳам тўққиз байтдан иборат. Жомий, Навоий айтганидай, "баҳр ва қофия ва радиф"ини сақлаган. Аммо диққат қилиб қиёслаганда, икки ғазал орасида маъно ва мазмун нуқтаи назаридан сезиларли фарқ борлигини кўрамиз. Бу фарқ нималарда кўринади?

Биринчидан, Навоий ғазалида афсус, пушаймонлик, содир бўлган воқеадан задалик, озурдалик ҳисси акс этган. Яъни шоир тасвирига кўра, Ёр жамолининг жилваланиб зоҳир бўлиши (бу Аллоҳ тажаллиси ҳам, ердаги маҳбуб ҳуснининг кўриниши ҳам бўлиши мумкин) ошиқ дилни изтироб ва қийноқларга солади, ошиқ "қани эди сени кўрмасам, бу балолар ҳам бошимга тушмас эди, ишқ домига тушмаган бўлардим" кабилида нола чекади. Шу боис Навоий ғазалида инкор маъносидаги сўзлар кўп. Чунончи: "очмағай эрдинг", "солмағай эрдинг", "қилмағай эрдинг", "бўлмағай эрди", "тушмагай эрди" ва ҳоказо. Бироқ шуниси борки, мана шу инкор ва афсуслар замирида тасдиқ ва таслим ғояси ётади. Бошқача айтганда, ишқ – бу тақдири азал, бу ошиқ учун марҳамат, Ҳусн пайдо бўлдими, ишқ ҳам пайдо бўлади – кўнгил ақлга бўйсунмайди.

Жомий ғазалида эса, бунинг акси ўларок, афсус-надомат эмас, балки талаб ва қўмсаш маъноси ифодаланган. Шоирнинг лирик қаҳрамони Ёр юзини кўришга муштоқ: қани эди у раъно юзни кўрсам, дийдоридан тўйиб, кўзумни равшан қилсам, дейди.

Умуман, "кошки" сўзи қани эди, агар, агарда, шундай бўлсайди ёки шундай бўлмасайди каби маъноларни англатиб келади. Абдураҳмон Жомий Ёрга интизорлик, садоқат изҳорини ифодаласа, Навоий ишққа гирифтор кўнгилнинг изтиробларини тасвирлаган.

Иккинчидан, Навоий ғазалининг ички қурилиши билан Жомий ғазали тузилиши орасида ҳам фарқ бор. Навоийда: биринчи байтда Ёр жамолининг оламда очилиши, иккинчи байтда кўзнинг шу Жамолга тушиши, учинчи байтда Ишқ шуъласининг кўнгилда пайдо бўлиши, тўртинчи, бешинчи ва олтинчи байтларда Ҳуснинг кўнгилни лутф билан сийлаши, авраши, кейинги байтларда Ёр лутфининг алдамчилиги, бевафолиги тасвирланади, яъни: Жамолни кўз кўради, кўздан кўнгилга ўт тушади, бу ўт аввал роҳат бағишлайди, сўнгра зулм қилиб, фироққа солади, қийнайди. Охири бечора ошиқ бунга кўникади.

Демак, лирик қаҳрамон бошидан ўтган воқеа бир тизим шаклида тасвир этилган. Абдураҳмон Жомий ғазалида бундай воқеабандлик тизими йўқ. Унда соғинган кўнгилнинг орзулари, ишқ тавсифи, ёр ваъдасига умид боғлаш ғоялари ўзаро боғлаб тасвирланади.

Учинчидан шуки, Жомий ғазали султон Ҳусайн Бойқароға бағишланган, шоир шоҳнинг "яқинлари – маҳрамлари қаторида бўлсайдим кошки" деган сўзлар билан асарни якунлайди. Навоий ғазали ҳеч кимга бағишланган эмас.

Тўртинчидан, Навоий анъанага амал қилиб, ўз тахаллусини ғазалнинг охирги байтида келтиради, Жомий эса ўз тахаллусини еттинчи байтда келтирган. Жомийнинг бундан мақсади шоҳга бўлган ҳурматини ифодалаш бўлган, албатта.

Аммо Алишер Навоий Жомий ғазалига мусаддас боғлаганда, тахаллусини келтирмаган. Бу ҳам анъанага зид. Чунки биров ғазалига мухаммас ёки мусаддас боғлаганлар ўз тахаллусларини қўшиб қўйганлар. Афтидан, бунда Навоий ҳам Жомий ва султон Ҳусайн Бойқароға эҳтиром юзасидан шундай йўл тутган. Аммо Навоий мусаддаси султонга ҳам, Жомийга ҳам маъқул тушади ва янги асар сифатида бадиий сўз ихлосмандлари оғзига тушади.

Алишер Навоий мусаддас ёзиш талабларига тўлиқ риоя этган, яъни илова қилинган байтлар ғазал байт-

лари маъносини ривожлантирган, тўлдирган. Мавжуд мавзу ва мазмундан четга чиқиш кўзга ташланмайди.

Шу тариқа, ушбу адабий ҳодиса бир томондан, Навоий ижодий салоҳиятининг бемисл қудрати, унинг асарлари қадру қимматини, Навоий билан Жомий орасидаги зеҳну заковат, адабий маслак ва қалб яқинлигини ифодаласа, иккинчи тарафдан бу икки буюк адибнинг давр подшоси, "шоҳу дарвешлик"ни ўзида мужассам этган нозик табъ шоир Хусайн Бойқарога муносабатини ҳам белгилаб турибди ёки бошқача айтсак, Хусайн Бойқаронинг адабий ҳаётга фаол иштироки, Навоий ва Жомийга бўлган чуқур ҳурмати, улар истеъдоди меваларини кўпайтириш сари қилган ҳаракатлари намунасини кўрамиз. Бу уч буюк зот XV аср Ҳирот адабий муҳитининг марказида турганлар ва улар сиймосида адабиёт ва халқ, маънавият ва давлат бирлашган эди.

Уларнинг бир-бирини қўллаши, илҳомлантириб туриши улуғвор бир маданиятни сўз санъати намуналари бўлган ўлмас обидаларнинг яратилишига сабаб бўлди.

50-ғазал

Алишер Навоий – буюк шоир ва мутафаккир зот. Бу ҳақиқат қуёшдай барчага аён. Қуёшнинг таърифини такрорлайвериш эса, шарт эмас. Аммо ана шу буюклик қудратининг ҳар бир асрда намоён бўлишини таҳлил қилиб кўрсатиш, маънолар жилосини англар ва ундан ҳузурланиш, албатта фойдалидир. Чунончи, шоирнинг мана бу ғазалини олайлик:

Паризодеки мушкин зулфи жоним мустаманд этмиш,
Малойик қушларин ул ҳалқа мўлар бирла банд этмиш.

Самандинким ёлиндек тез эрур, юз шукрким, гардун
Анга бизни самандарваш, мунга гарди саманд этмиш.

Чекарга ишқ оташгоҳиға девона кўнглимни
Қазо ҳар бир шарар торини бир ўтлуғ каманд этмиш.

Вафоға телбалиқдин нописанд ўлсам, они кўрким,
Жафоға кимни менга ул парипайкар писанд этмиш.

Майи равшан тут, эй соқийки, кўнглум тийра қилмиш шайх
Даму афсун била баским анга изҳори панд этмиш.

Лабингда нўшу заҳри ҳажр оғзимда, тонг эрмас гар
Манга ҳар заҳрханд ўлғонда дил бир нўшханд этмиш.

Лаби лаълин малоҳат холи бирла баҳравар қилғон
Менинг жонимни доғи ишқ бирла баҳраманд этмиш.

Бировким сарвдек озодваш бўлди бу боғ ичра,
Қазо деҳқони ҳам сарсабз они, ҳам сарбаланд этмиш.

Навоий, кеч висол уммидидинким, ҳақ сени беҳад
Залилу зору, ёрингни азизу аржманд этмиш.

Ушбу ғазал ажойиб дилрабо оҳанги, романтик-армоний тасвирлари, ниҳоятда нозик ирфоний маъно-

лари ва шунга муносиб тимсол ва ташбеҳлари билан қалбни ром этади. Ҳар бир байт — бир лавҳа: унда Ёр жамоли васфи ёки унинг карашма-истиғнолари ва бунинг Ошиқ дилига таъсири ифодаланган. Шунга биноан, ҳар бир байт ичида тазодий маъно бор, яъни маъшуқа ўз ҳусну жамоли, жазбаси билан мағрур, беларво ошиқ эса бу тенгсиз ҳуснга етишиш иштиёқида парвонадек талпинади.

Навоий тасвирида дунёвий ва илоҳий маънолар бирга, бири иккинчисини изоҳлаб, тўлдириб келади. Бошқача айтганда, образлар мажозий (дунёвий), маънолар эса илоҳий.

Яхшиси, ҳар бир байт устида тўхтаб, буни кўздан кечирамиз. Биринчи байтнинг зоҳирий маъноси менга бундай: "Қора зулфи жонимни гирифтор этган паризод малакларни ўз зулфи ҳалқалари тузоғига илинтирибди". Аммо ушбу байтнинг ботиний маъноси хийла кенгроқ. Пари — хаёлий маҳбуба, у одам қиёфасига кириб, кўзга кўриниши ҳам мумкин. Паризод — парининг фарзанди, демак, яъни хаёлий гўзаллик ва ҳусни жамол тимсоли. Мушк — оҳу киндигида қаттиқ югуришдан қон доғлари йиғилиб ҳосил бўладиган хушбўй нарса. Зулф (соч) мушкка ўхшатилар экан, демак, анинг қоралиғи ва хушбўйлигига ишора қилинмоқда. Мустаманд — гирифтор этиш, ожиз қилиб қўйиш. Малойик қушлари — қанотли фаришталар. Ҳалқа мўлар — соч бурамлари. Бироқ зулфнинг сўфиёна маъноси ҳам бор. "Зулф" — касрат олами мартабалари, касрат оламига хос жузъ ва кулл муносабатига ишора. Зулфнинг ҳалқалари — илоҳий сирларнинг пинҳонлиги", дейилади луғатларда. Байтга шу нуқтаи назардан қарайдиган бўлсак, унда — паризод — илоҳиёт оламининг мазҳари бўлган нурли бир хилқат тимсоли бўлиб, унинг зулфи (сочи) эса тажаллиёт олами, яъни моддий дунё (касрат олами ҳам дейилади) бўлади. Демак, Навоий тасвирламоқчи бўлган ошиқнинг жони Илоҳиётга етишиш йўлида бу дунёнинг маънавий мартабаларини эгаллашга

бел боғлаган солик экан. Унинг изтироблари ҳам ана шу сирларни дилда сақлаб, мартаба зиналаридан кўтарилишдир. Илоҳий мазҳар бўлганлиги учун ҳам Паризод инсонлар билан бирга, малакларни ҳам банду асир этган.

Бу Паризоднинг минган оти ҳам гўё нурдандур: чунки саман — сарғиш рангли (қуёшдай) арғумоқ. У яшиндай тез югуради ва алангадай кўк сари интилади. Ошиқ шу алангага мафтун — у ўзини аланга ичидаги самандар (ўт ичида туғилиб яшайдиган афсонавий қуш)га ва шу отнинг туёғи остидаги ғуборга ўхшатади, бундан шодланиб, Тангрига шукрона айтади. Иккинчи байтдаги тасвир, кўриниб турибдики, биринчи байтнинг мантиқий давоми. Паризод зулфига гирифтор бўлган ошиқ ўзини унинг оти оёғи остидаги ғуборга ва оловда яшайдиган самандар қушга ўхшатади. Ошиқлик — бу ўзини оловга ташлаш билан баробар. Чунки ишқ, олов, ошиқ — самандар, маъшуқа — нур манбаи. Навоий тасвирида бу тушунчалар ўзаро алоқадор бўлганлиги сабабли, ғазалнинг учинчи байтида мазкур ғоя яна аниқроқ ифодаланган: ошиқнинг девона кўнглини ишқ оташхонасида тоблаш учун қазо (тақдир) учқунлар риштасидан "ўтлуғ каманд" — олов арқони ясабдир. Ажойиб тасвир! Диққат қилинг: оловли арқонлар билан боғланган ошиқ Кўнгли олов қўрасида турибди. Муболағами? Тўғри, муболаға, лекин илоҳий ишқ кучини кўрсатишга муносиб тасвир.

Шундан кейин шоир тўртинчи байтда Ёрдан шикоят қилиб дейди: вафо йўлида телбалардай талпинганидан беэътибор (нописанд) бўлдим, бу алам қилмайди. Бироқ "ул пари пайкар"нинг менга жафо бериш учун қазони раво кўргани баттар эзади. Ха, Парвардигор бандаларини фалак айланиши, қазои қадар зулми билан синов-имтиҳонлардан ўтказади-да! Мана шу ҳолатда соликка хонақоҳ шайхи насиҳат қилиб, овутмоқчи бўлади. Ошиқни насиҳат билан овутиб бўладими? Кўнгилни ишқдан қайтариб бўладими? Йўқ, бу

мумкин эмас. Ошиқлар маслаги бунга зид. Шу боис, Навоийнинг лирик қаҳрамони шайхнинг панду насиҳатини "даму афсун" (сеҳргарлик) дея, хонақоҳни тарк этиб, майхонага – Комил инсон (соқий) ҳузурига боради ва ундан Кўнгилни равшан қиладиган май – илоҳий файз сўрайди. Бешинчи байтда шу ҳолат тасвирлангандан кейин, олтинчи байтда яна ошиқнинг маъшуқага мурожаати давом эттирилади.

Бу байтда: "лаб" – раҳмоний нафасни, "нўш" – илоҳий сўз – лаззат, пир сўзини англатиб келади. Пири Комилнинг ёки нурли сиймо – Паризоднинг нафасини қўмсаган ошиқ (солик) дилини ҳижрон қийнайди, ҳижрон гўё заҳар. Аммо маъшуқанинг заҳарханда (аччиқ кулгуси, кесатиқлари) ошиқ учун нўшханд – роҳатфароғат ва ҳузурбахш лаззатдир. Лаб ҳақидаги фикр еттинчи байтда давом эттирилган. Бунда энди лаби лаъл, малоҳат, хол сўзлари қўлланиладики, буларнинг ҳар бири бир орифона-фалсафий маънога эга.

"Лаби лаъл" – вужудни қамраб олгадиган чуқур маъноли сўз, илоҳий калом. "Хол" – ваҳдат нуқтаси, касратнинг охири, Мутлақ зотнинг ваҳдатига ишора. "Малоҳат" эса илоҳий камолнинг бениҳоятлиги, адо бўлмайдиган файзу футуҳдир.

Лекин бу сифатлар маъшуқага нисбат берилган сифатлардир. Агар буни жамласак, Комил инсон васфи келиб чиқади. Чунки фақат Комил инсонгина илоҳий камолнинг бепоёнлигини идрок этиб, илоҳий файз ва раҳмоний нафасни мужассамлаштира олади ҳамда буни ўзгаларга етказади. Аллоҳ таоло Комил инсонларни ўз нурининг мазҳарига айлантирган, бошқалар уларга қараб Аллоҳ буюклиги, жамол ва жалолини ҳис этадилар. Шундай зотларни яратган Аллоҳ уларга юз минглаб жонларни ошиқ қилиб қўйибди, токи камолот бир занжирдай давомли бўлсин ва ҳеч вақт узилмасин, деб. Аммо байтнинг зоҳирий маъноси ҳам назардан четда эмас: соҳибжамол бир дилбарнинг сурати кўз олдингизда намоён бўлдики, унга дил боғлаган соф кўнгил

инсонлар ҳам маънавий баҳра оладилар. Саккизинчи байт нурли сиймо Ёрга мадҳиядир. Сарв – Комил инсон ҳайкали, қазо деҳқони – Парвардигори олам. Камолотга интилган, дунёда озод бўлиб, илоҳий маърифатга тўлишган одамни Худо ҳам қўллайди ва уни Ўз раҳмат суйи билан парвариш этади. Асосий ғоя мана шу.

Якунловчи тўққизинчи байтда Навоий маъшуқа ва ошиқ – Комил зот ва унга интилган солик қиёсини охирига етказиб, идеал тимсолга етишишнинг мушкиллигини баён этган. Чунки Ҳақ таоло ошиқни зору ожиз, маъшуқани эса азизу аржманд эттан. Бу – тақдир, ошиқ тақдири. Ошиқ шу учун ҳам ҳар доим ўзини хоксор, камтар ва талабгор ҳис этади. Ошиқ нуқсондин камолга қараб борувчи, маъшуқа бўлса – камол тажассуми.

Ушбу ғазал "Насруллойи" куйи билан қиёмига етказиб ижро этилганда киши ўзини осмону фалакда ҳис этади. Гўё паризодалар нурли зулфларин ёзиб, илоҳий тажаллий тимсоли ўларок, поклик ва мутлақ гўзалликка ташна дилларни ўйнаётгандай, оламнинг беҳудуд сиру асрорини тушунтираётгандай бўладилар. Бундан ҳузурланган диллар сўз сеҳркори Алишер Навоийдай зотнинг руҳини алқаб, дуолар қиладилар.

Алишер Навоий

«АҲЛИ КАМОЛ КОРХОНАСИНИНГ КОМИЛИ»

Низомиддин Мир Алишер Навоий ҳаётийлик давридаёқ ҳам одил давлат арбоби ва ҳам улуғ шоир сифатида шуҳрат қозонган эди. Шоирнинг кўплаб ижодкор замондошлари буни фахрланиб тилга олганлар ва унга асарлар бағишлаб, нажиб инсоний хислатлари, саховату ҳиммати, фавқулодда нодир қобилиятини таъриф-тавсиф этганлар. Бу бағишловлар замирида улуғ шоирга бўлган меҳр-муҳаббат билан бирга, юрт ободончилиги, халқнинг маданий-маънавий юксалиши ва қониқиш туйғуси ҳам ифодаланган. Зеро, Навоий асрлар давомида йиғилиб келаётган орзу-армонлар, гуманистик ғояларнинг рўёбга чиқиши тимсоли, халқ идеали эди. Тарих гўё зарурат ва намуна сифатида мукаррам бир шахс сиймосида эзгулик ғояларини мужассам этиб, саҳнага олиб чиққан эди, у маърифат қуёши каби порлаб дилларни яйратар, ижод аҳлининг қалбини илҳомга тўлдирарди, сўз санъати эса улуғвор бир илоҳий қудрати билан шуурларни банд этган эди.

Чунончи, Аҳлий Шерозийнинг ҳазрат Навоийга бағишланган форсий қасидасини ўқиганда ана шундай фикрлар кўнгилдан кечади. Аҳлий Шерозий – Навоийнинг кичик замондоши. "Мажолис ун-нафоис"да Навоийнинг ўзи таъкидлаганидек, у ҳали "толиби илм" бўлсада, бироқ "ҳар синф (жанр) шеърда маҳоратлиғ кишидур". Хусусан, унинг қасидалари эл орасида шуҳрат топади. Навоий яна ёзади: "Неча қотла Шероздин рангин қасидалар айтиб юбориб эрди. Бу яқинда Хожа Салмон Соважийнинг масну қасидасиға жавоб айтиб, бир ғариб

(ажойиб) рубоий доғи изофат қилиб юборибдур. Холо онча чоғлиқ қувватлиғ киши демасларки бўлғой" (Алишер Навоий. Асарлар. 12-том, 1965. 165-166-бетлар).

Маълум бўладики, Аҳлий Шерозий ўз асарларини Ҳиротга юбориб, Алишер Навоий назаридан ўтказиб турган, яъни улуғ ўзбек шоирини ўзининг устози деб билган. Салмон Соважий услубида ёзган қасидасини бўлса, бевосита Навоийга бағишланган. Ушбу асар "Қасидаи маснуъ дар мадҳи Мир Алишер Навоий" (Амир Алишер Навоий мадҳида ёзилган маснуъ қасида) деб номланади. Изоҳ бериб айтиш жоизки, махсус нозик санъатлар қўлланиб яратилган қасидалар "маснуъ қасида" дейилган. Бунда шоир нафақат байтлардаги сўзлар оҳангдошлиги, тасвирийлик жиҳатидан алоҳида мураккаб бадиий санъатларни намойиш этади, балки шу билан бирга аруз вазни баҳрлари, қофия, радиф ишлатишда ҳам турли услублар қўллайди. Яъни бир маромда давом этадиган қасиданинг ҳар бир байтида ўзгача бир санъат, ўзгача бир баҳр ишлатилади. Бундан ташқари, баъзан бир, баъзан икки ёки уч байтнинг мазмуни ва калит сўзларидан фойдаланиб, янги вазн ва қофияда бошқа бир байт шеър илова қилинади. Зеро, қасиданинг ўзини ташкил этувчи байтлар усул (асллар) деб аталса, улардан ҳосил қилинган қўшимча байтлар фуруъ (шохлар) деб номланган.

Чунончи, Аҳлий Шерозийнинг мазкур маснуъ қасидаси қуйидаги байтлар билан бошланади:

Насими кокули мушкин кирост чун ту нигор?
Шамими сунбули пурчин кужост мушки татор?
Шамим хезад аз оҳу, вале на з-ин хуштар,
Насими гул вазад, аммо чунин на анбарбор.

(Сен каби мушк ҳиди таратадиган нигор кокули яна кимда бор. Ҳалқа-ҳалқа сочидан татор мушки ҳиди келадиган яна қаерда бор? Оҳудай хушбўй мушк ҳиди

келади, аммо бундай ёқимли эмас, гулнинг насими – хушбўй ҳиди келади, аммо бундай ифорли эмас).

Энди шоир икки байтдаги умумий маънодан фойдаланиб ва насим, кокул, мушкин, киро, хезад, хуштар, шамим, пурчин, чунин, анбар сўзларини қўллаб, қуйидаги қўшимча байтни ҳосил қилган:

Насими кокули мушкин киро хезад аз ин хуштар,
Шамими сунбули пурчин кужо резад чунин анбар.

(Мушкин кокилнинг хушбўй ҳиди бундан яхширок таралмас, ҳалқа-ҳалқа сочларнинг бундай анбар ҳиди бошқа жойда бўлмас).

Қасида бошидан охиригача шу усулда давом эттирилган. Боз устига, бутун асар мувашшаҳ санъати асосига қурилган бўлиб, ҳар бир мисра аввалидаги ҳарфлар йиғиндисидан мадҳ этилаётган шахснинг сифатлари ҳосил қилинади ва бу қитъа шаклида охирида илова этилади.

Хуллас, маснуъ қасидада мумтоз адабиётнинг бадиий санъатлари гўё бир жойга йиғилиб, ажойиб сўз сеҳрхонасини ташкил этгандай бўлади. Аҳлий Шерозийнинг маҳорати шундаки, 216 байт (129 "асл", 70 та "фуруъ" байтлар ва 17 байт қитъалар)дан ташкил топган асарда нотабиийлик ва маънисиз сўзбозликка йўл қўймасдан, Ҳазрат Мир Алишер Навоийнинг поэтик образини ярата олган. Қасиданинг ҳар бир байти ўқувчига алоҳида завқ бағишлайди, ҳайратга солади, айни вақтда Навоийнинг буюк тарихий хизматлари, эзгулик йўлидаги ишлари, ижодий мўъжизалари муносиб равишда таърифу таҳсин этилади, ёрқинлаштириб ўқувчи қалбига сингдирилади.

Аҳлий Шерозий қасида муқаддимасида Навоийни "давлат, дунё ва диннинг низомини сақловчи Ҳақ таолонинг вакили" дея таърифлаб, қуйидаги шеърни келтиради:

Он ки нашъу намойи гулшани даҳр,
Ҳама аз офтоби ҳиммати ўст.
Сурхрўйии аҳли фазл имрўз,
Чун ақиқ аз Суҳайли давлати ўст.

(Дунё гулшанининг яшнаши унинг ҳиммати қуёшидандир; бугун фазл аҳли юзининг қизиллиги унинг давлатининг лаъли конидандир).

Мана шу ғоя, яъни мамлакат маънавий камолотининг сардори ва мададкори эканлиги қасидада ғоят таъсирчан, чиройли тасвирлар воситасида изчил олиб берилади.

Асарни шартли равишда икки қисмга бўлиш мумкин: 1) муаллифнинг ўзи мадҳ этаётган зотга меҳру муҳаббати изҳори, ундан узоқлиги, дийдори, суҳбатларини соғинганини ифодаловчи байтлар ва 2) Навоийнинг инсон сифатида мукаррам хислатлари, саховати, ижод соҳасида амалга оширган улуғ ишларининг таъриф-тавсифи ва баҳоси.

Албатта қасида – бу васф жанри. Унда мадҳ, мақтов оҳанги етакчилик қилади, шунга мувофиқ сўз-иборалар, санъатлар танланади. Аммо шуни айтиш керакки, Аҳлий Шерозий қасидасидаги таърифларда ҳеч бир муболаға йўқ эди. Унинг таърифлари Навоий сифатларининг айни ўзи эди. Шерозлик шоир бирор бир тамаъ юзасидан эмас, балки улуғ ўзбек шоирининг амалга ошираётган жаҳоншумул ишларини муносиб баҳоламоқда эди. Чунки, Аҳлий Шерозий баҳолари билан Жомий, Хондамир, Бобур баҳолари ўзаро ҳамоҳангдир. Аҳлий назарида Навоий шоир сифатида сўз жисмига янги жон ато этган, давлат арбоби сифатида эса адолат байроғини кўтариб, зулм уйини вайрон этган жасур инсондир.

Чунончи у ёзади:

Яқин, ки ҳам алами адл барфарозудий,
Яқин, ки ҳам жигари зулмро гудозад зор.

(Аниқки, ҳам адолат байроғини баланд кўтартирдинг, аниқки ҳам зулмнинг жигарини ёндирдинг).

Навоийнинг тадбирлари туфайли мамлакатдан жабру ситам қувилди, чунки унинг фармонининг тиғи ситамкорлар қўлини кесди, "қаламингни ҳаракатидан вилоятлар обод бўлмоқда, сен туфайли ҳамма жойда Ҳақнинг барака ёмғири ёғмоқда" деб ёзади Аҳлий Шерозий. Навоий бенаволар, ҳақоратланган кишилар ҳимоячиси ва ҳомийси сифатида тасвирланади. Шу боис "Жаҳон мулки унга (Навоийга) банда" бўлгиси келади, Навоий замони – саодат замонидир деб ёзади муаллиф.

Навоий ҳам туркий ва ҳам форсийда бебаҳо асарлар ижод қилиб, сўз додини берган даҳо шоир: "У сўзга янги жон бағишлаган шундай соҳиб қалам санъаткорки, буни ақлу тасаввурга сиғдириш қийин", у "ақлларни лол қолдирди". Ёки қасиданинг мана бу байтларига диққат қилайлик:

Ягона он суханатро чу пайки бод орад,
Диле, ки мурда бувад зинда кард он гуфтор.
Расондай ту бад-он пояи сухан, ки имрўз,
Жаҳон гирифта қиёмат зи сийти истишҳор.

(Агар шамол даракчиси ул нодир сўзингни етказса, бу сўз хабари ўлик дилларни тирилтиради. Сўзнинг пойдеворини бугун шундай жойга етказибсанки, унинг шуҳратидан жаҳонда қиёмат қўзғолди).

"Навоий сўзини кўкда малаклар, ерда инсонлар эшитиб роҳатланади, завқ олади, у ҳам назм ва ҳам насрда дурлар сочди. Бундай ҳар ерда, ҳар замонда ҳурларга сўз гавҳарини нисор этган яна ким бор?" дея тўлқинланиб ёзади Аҳлий Шерозий.

Сўз гавҳарини сочиш – улуғ саховат. Аммо Навоий илму фан аҳлининг ҳожатбарори, ўнлаб маърифат масканлари, мадраса хонақолар қурдириб, толиби илмларнинг моддий таъминотини таъминлаган беназир сахий инсон сифатида ҳам ном қозонган эди. Аҳлий

Шерозий буни ҳам назардан қочирмаган. У Навоийнинг сахий қўлини Нил дарёсига ўхшатади. Зероки, Нилнинг суви юзлаб анҳорларга бўлиниб, бутун бир мамлакатни обод этади, юз минглаб кишилар бу дарё туфайли фаровон ҳаёт кечирадилар.

Латойифи карамаш коми халқ шаҳде дод,
Кафи иноятй ў шуд чу баҳре аз эсор.

(Караминнинг лутфу марҳамати халқ муродини ҳосил қилиб, шаҳду шакарга етказди. Унинг иноят кафти сахийлик вақтида денгиз мисол кўпириб, дур сочади).

Навоийнинг қалби пок ниятли одамлар интиладиган Каъбага, ўзи эса соликлар (тариқат аҳли)нинг раҳнамоси Хизрга ўхшатилади. Навоий фавқулодда, нобиға бир шахс сифатида гавдалантирилган. Аҳлий Шерозий тасвирига кўра, Навоий руҳияти Аршга боғланган, дили эса Ҳақ субҳонаҳу таолонинг файзи билан йўғрилгандир. Навоий гарчи тариқат йўлини босиб ўтмаган бўлсада, аммо Абу Бакр Шиблий ва Жунайд Бағдодий каби шайхлар мартабасини қозонган одамдир, чунки улуғ шоирнинг камолоти, нажиб хулқи, амаллари шунга ҳидоят этади:

Ту Хизри роҳравоні ба донишу таҳқиқ,
Ту Шиблию, ту Жунайд аз далойили автор.
Шаку яқин набарад роҳ дар камолотат,
Ки дар мақоми иноят намуд истиқрор.

(Сен илму дониш ва таҳқиқда йўловчилар Хизрисан, тариқат далилу исботи бўйича Шиблий ва Жунайдга тенгсан. Камолотинг ҳақида шак-шубҳага ҳожат йўқ, чунки иноят мақомида барқарорсан).

Навоий каби ҳиммати баланд, мард ва покиза одамни жаҳон кўрмаган, унинг замонида ҳунар ва ижод гуллаб яшнади, ёшу қари унинг дуосини қилади, душманларнинг кўзи кўр, қўлини калта бўлишини Худодан сўрайди, деб хулосалайди шоир. Аҳлий Шерозий ўз фикрларини қасида охирида келтирилган қитъаларда яна ҳам равон ва гўзал ташбеҳ-истиоралар билан умумлаштириб баён этади. Алишер Навоий комиллик

тимсоли, улуғ мададкор ва ижодкор шахс сиймоси бўлиб гавдаланади. Чунончи:

Сарвари мулки карам, ҳокими даҳр,
Комили коргаҳи аҳли камол.
Ҳукми ў доди маҳомид дода,
Адли ў карда адам гарди малол.
Марҳами дарди дили мардуми даҳр,
Муслиҳи ҳоли ҳама дар ҳама ҳол.

(Саховат мулкининг султони, замон ҳокими, камол аҳли корхонасининг комили. Унинг ҳукми эзгулик оламини яшнатди, адолати ранжу малол гардини йўқ этди. У замона кишиларининг кўнгил дардига марҳамдир, ҳам ўзи ҳамманинг аҳволини ҳар дамда тузатишга тайёр эрандир).

Аҳлий Шерозийнинг мазкур қасидаси улуғ бобокалон шоиримиз ҳазрат Мир Алишер Навоий номини шарафлаб, авлодларга мужда бўлиб келган нодир асарлардандир. "Навоий номи абадий, унинг фазлу карами асрлар оша пойдор бўлғуси" деб якунлайди қасидани муаллиф. Дарҳақиқат ҳам шундай: асрлар ўтган сари Навоий ғояларининг қудрати янада ёрқинлашиб намоён бўлмоқда, амалга оширган эзгу ишларининг аҳамияти, салобати аниқроқ кўзга ташланмоқда.

АЖРИМ ҚИЛУВЧИ КЎЗГУ

Барча буюк ижодкорларда бўлгани каби Алишер Навоий асарларида ҳам ҳаёт бутун мураккаблиги билан қаламга олиниб, таъриф ва танқид, нафрат ва муҳаббат, шукуҳ ва тушкунлик, руҳий парвоз ва маҳзунлик туйғулар бир-бирини алмаштириб келади. Аммо шоир ушбу зиддиятларни қиёслаб тасвирлар экан, ҳамма вақт эзгу ғоялар тантанасини кўзлаб фикр юритади ва комил инсон ахлоқини намуна қилиб кўрсатиб, жамият воқеалари, одамларнинг аъмолу ишларига шу мавқедан туриб баҳо беради. Шунга биноан, Навоий жамики сохтакорлик, ёлғон ва ясама муомала-муносабатлар, зулму ситам, қаллоблигу тилёғламаликни кучли бир нафрат билан қоралайди. Ва бунга муқобил равишда самимият, ростлик, сидқу сафо, адлу инсофни улуғлаб мадҳ этади. Ушбу тушунчалар қиёси "Ҳайрат ул-аброр" достонида бошидан охиригача давом этади. Чунончи, ҳақни ноҳақ қилиб кўрсатувчи золим подшо ҳам, "ҳийла уйига сутун" бўлган риёи шайхлар ҳам, "дунё зийнати касбида ҳийласозлик" қилувчи худнамо муханнасвашлар (хунасалар) ҳам, "кўнглида минг ғарази бор" нопок амалдорлар ҳам, ўзини доно қилиб кўрсатувчи жоҳил уламолар ҳам аслида туз йўлдан юрмайдиган, манфаат учун, нафс учун оқни қора, қорани оқ деб буқаламунлик қиладиган сохтакор ёлғончи кишилардирлар. Шоир бу тоифаларнинг ҳар бирини алоҳида олиб, турли масхараловчи ва нафрат қўзғатувчи ташбеҳ – истиоралар ёрдамида фош этади, сохтакорликнинг туб ижтимоий моҳиятини очиб беради. Аммо бу билан ҳам қаноатланмай, "Ростлик таърифидаким...". деб бошланувчи мақолатида мазкур мавзу устида яна батафсилроқ тўхталиб ўтади.

Навоий ростликни "вужуд уйи", яъни борлиқни мувозанат ва мутаносибликда тутиб турувчи устун, инсоният жамиятини ичдан ёритувчи мунаввар шамъ деб таърифлайди. Зеро, Аллоҳнинг бир исми Ҳақ, яъни

ростлик (чин, ҳақиқат)дир. Бутун олам ана шу Ҳақ ҳикматининг қонунияти асосида қурилган, адолат ҳам аслида ростликнинг тантанаси бўлмоғи керак. Одил одам шунинг учун одилки, у ўртада туриб ростни ёлғондан, ҳақни ноҳақдан ажратади, ҳақиқатни барқарор этади. Ростлик инсонни шарафловчи ахлоқий фазилат, имон-эътиқод асоси. Ростгўй одам жасур, маънавий соғлом (солим), осойишта ва хотиржам бўлади. Навоий бу хислатни одамнинг ички олами, тарбиясига боғлаб тушунтиради. Чунки асл моҳияти, нияти тўғри бўлган одам ҳар ерда, ҳар қандай шароитда тўғрилик тарафида туриб, уни ҳимоя қилади. "Ростдур улким назари тўғридир". Яъни, дунёга, одамларга, ҳаётга тўғри назар билан қарайдиган, муносабати-муомаласи ҳам тўғри одамни рост йўлдан юрадиган одам дейиш мумкин. Шоир ростликнинг аҳамияти ва фойдасини турли ташбеҳлар орқали ёрқин тасвирлаб, ростгўй подшолар, ҳақ йўлида жон фидо қилган набилар, ориф инсонларни мисол қилиб келтиради. Сулаймон пайғамбарнинг узугига "ростию расти" ("тўғри бўлсанг – тараққий этасан" ёки, "тўғрилик – нажот йўли") деб ёзилган экан. Навоий ёзади:

Қилмаса бу муҳр хати ёрлиқ,
Шоҳға йўқ ғайри гирифторлиқ.
Тузлук ўлуб охир анга дастгир,
Тузлук ила халқ анга фармонпазир.

Яъни: агар бу муҳр (ёзув) ёрдам бермаса, шоҳ ноҳақликлар, ёлғонлар гирдобига гирифтор бўлади, Худонинг ва халқнинг ғазабидан қутулолмайди. Лекин Сулаймон ҳар доим ростликка амал қилгани боис салтанати мустаҳкамланади, одамларгина эмас, жинлару ҳайвонлар ҳатто ҳашаротлар ҳам унга итоат этди. Юртга қут-барака ёғилди. Навоий бу мисол орқали муҳим сиёсий-ижтимоий масалани кўтаради: ростлик ва адолат – давлат ва жамият барқарорлиги, пойдорлигининг

бош омили. Бунинг акси ўлароқ ёлғончилик авж олса, ахлоққа путур етади, давлат ҳам, жамият ҳам емирила бошлайди. Шу боис улуғ мутафаккир ростликнинг қадри, аҳамиятини кўрсатиш учун ёлғоннинг фалокат келтирувчи оқибатларини бир-бир тасвирлаб ўтади.

Биринчидан, агар жамиятда ростлик ахлоқи қоида-қонун даражасида амал қилмаса, ростгўй одамнинг иши юришмай, алдов, фирибгарлик яшаш тарзига айланса, унда ростликнинг қадри тушиб кетади, одамлар бора-бора чин сўзга ишонмай қўядилар. Иш шу даражага борадики, кишилар рост гапдан балодан қўрққандай қўрқадилар, ростгўй одамга эса душманга қарагандай қарайдилар:

Турфа замон аҳлига бир мубтало,
Ким йўқ алар олинда чиндек бало.

Хато сўз, ёлғонга қаттиқ ишонган одамнинг қарашлари, ўй-тушунчалари шу асосда шаклланади ва унга кейин ҳар қанча рост гапни гапирсангиз ҳам қабул қилмайдиган бўлиб қолади. Бутун замон, давр шундай аҳволга тушса, бу катта фожиа:

Давр чу кажликка қилур иқтизо,
Сен тиласанг рост, эмастур ризо.

Ха, замон эгриликни ҳимоя этса, тўғрилик синади, бундай пайтда ростгўй одамни назар-писанд қилмайдилар, таъқиб этадилар ва ночорликда яшашга мажбур қиладилар. Навоий ҳазратлари ўз замонида ростгўйликдан азият чекканларни кўп кўрган. Жумладан, ўзи ҳам шундай кишилардан бири бўлгани сабабли бошига қанчадан-қанча кулфатлар ёғилган. Шу боис у алам билан ёзади:

Кимки бу давронда қилур ростлиқ,
Йўқтур иши ғайри каму костлиқ.

Яъни, тўғри яшайман деган одамнинг иши азобу уқубатдан бошқа нарса эмас. Ростлик тушунчаси садо-

қат, вафо, муҳаббат, поклик тушунчалари билан маънодош. Ростгўй одамгина қаллоблик, макру ҳийлани фош қила олади, бу нуқсонларга қарши курашади, ўзини ҳам тозалаб юксалиб боради. Шу маънода ростлик маънавий камолотни белгиловчи асосий сифатдир. Ростликка муҳаббат илмга, олимларга, яхши инсонларга меҳру муҳаббатни келтириб чиқаради ва охир-оқибат эзгу ишларга етаклайди, кишини Аллоҳга яқинлаштиради. Ёлғончилик эса, аксинча, макр, ҳийла, кўзбўямачилик, лаганбардорлик каби қатор нуқсонларнинг дояси. Бу нуқсонлар фақат ўзининг соҳибигагина эмас, балки бошқаларга ҳам зарар келтиради, аксар жамият эътидоли (гармонияси)ни издан чиқаради.

Хўш, нега одамлар илоҳий сифат бўлган ростликни қўйиб, шайтоний сифат ҳисобланмиш ёлғонни қурол қилиб оладилар? Навоий ҳазратлари бу саволга ҳам жавоб қидирган. Унинг назарида бунинг сабаблари қуйидагилар: 1) шахсий манфаатни кўзлаб ёлғон гапириш ёки қаллоблик қилиш; 2) мансабга эришиш йўлида ўзини илмли, тадбиркор, ҳалол қилиб кўрсатиш, турли фитна тўрини тўқиш; 3) заифлик ва қўрқув таъсирида ёлғон гапириш. Манфаат йўлида ёлғон ишлатиб, одамларни алдаш кенг тарқалган хавфли ҳодиса бўлиб, Навоий бунинг бир неча мисолларини келтиради. Чунончи, эл орасида "борча ёмондин ёмон" бўлган риёкор шайхларни мазаммат этиб, дейди:

Рўзи учун мунча фусунсозлиқ,
Мансаб учун мунча дағобозлиқ.

Бундай найрангбоз шайхнинг мақсади ўзини авлиёи замон қилиб кўрсатиб, ҳадя, назру ниёз олиш сарой аҳли, ҳокимларга яқинлашишдир, деб ёзади шоир. Бундайлар манфур нафс домига тушган жирканч кишилар. Ҳолбуки, тариқатнинг биринчи шарти нафс қутқусини енгиш, дунёга берилмасликдир. Бундай одамлар фақат сўфийлар орасида эмас, олимлар, қозилар, аъламу муфтилар, котиблар, имомлар орасида ҳам бор.

Ёки сарой котиблари, амалдорларнинг пора олиб, бирни минг қилиб ёзишлари, салокату диёнат қалбига тиғ уриб, қозоз юзин "ўз юзлари каби қора" қилишлари ҳам шунга мисолдир. Шундай "омили девон"лар борки, деб ёзади Навоий, уларнинг ёлғон ва ҳийлаларига дев ҳам ҳайрон қолади. Улар тил бириктириб, сохта ҳужжатлар тайёрлайдилар, чиройли муҳрлар босадилар, мақсадлари эса шу орқали эл молини ўзлаштириш ва қўшимча солиқлар орқали аҳоли бошига бало ёғдириш. Подшо эса бундан аксар бехабар қолади, алданади:

Ғофил ул ишдин шаҳи давлатпаноҳ,
Давлати аркони бўлуб ришваҳоҳ.

"Сабъаи сайёр" достонида эса Алишер Навоий ёлғончи, қаллобларнинг типик тимсолларини тасвирлаб берган. Иккинчи иқлимдан келган мусофир Баҳром Гўрга Зайди Заҳҳоб (заҳҳоб — заргар уста) ҳақида ҳикоя қилади. Зайд подшони ишончини қозонган моҳир уста бўлади. Аммо унинг нияти бузуқ, мақсади давлат молини ўмариб кетиш. Шоир унга бундай тариф беради.

Чун амонатда бедиёнат эди,
Иши шоҳ молиға хиёнат эди.

Бир кун у шоҳга ҳашаматли олтин тахтда ўтириш сизга ярашади, деб маслаҳат беради ва шундай тахтни ўзи ясаб беришини айтади. Дабдабаю шукуҳни яхши кўрадиган шоҳ бунга кўнади ва хазинадан бир неча юз ботмон олтинни ажратиб, заргар ихтиёрига беришни буюради. Заргар эса олтинларни қўлга киритгандан кейин, унинг асосий қисмини ўзлаштириб, тахтни кумушдан ясаб, устини олтин суви билан қоплаб чиқади. Бундан хабарсиз шоҳ Зайдни олқишлаб, яна мукофот ҳам беради.

Олтинчи иқлим мусофири ҳикояти қаҳрамонларининг исми Муқбил ва Мудбир. Муқбил — бахтли, иқболли, Мудбир — бахтсиз демак. Улар бирга сафарга

чиққанлар. Муқбил чидамли, қаноатли, Худога чин дилдан тоат-ибодат қилади, Мудбир эса — ношукр, бадфеъл. Улар бир булоқ бошига етиб келганларида, булоқ бошида тошдаги битикка кўзлари тушиб қолади. Битикда: кимки ростгўй бўлса, бу булоқдан сув ичиб, ювинса, роҳатланади, аммо кимки ёлғончи, фирибгар бўлса, куйиб ўлади, деб ёзилган эди. Шунда Мудбир тавба қилиб, Муқбил олдида бошқа ёмон йўлдан юрмаслик, ёлғон гапирмасликка қасам ичади.

Улар денгизда сузаётганда бўрон кўтарилади, кўп кемалар ҳалок бўлади. Муқбилнинг дуоси туфайли улар қутулиб қоладилар. Лекин бу воқеадан ибрат олмаган Мудбир эгалари ўлиб ётган кема ва унинг ичидаги мол-мулкни эгаллаб олади. Қирғоққа чиққандан кейин одамларга ўзини катта савдогар, Муқбилни эса қулим деб таништиради. Мудбир булоқ бошидаги қасамини бузгани ва яна ёлғон гапиргани учун шу заҳотиёқ қорни шишиб ёрилиб ўлади. (Воқеан, ҳикоятдаги Зайд ҳам каллоблиги фош бўлиб зиндонга тушади). Навоийнинг хулосаси шуки, одамни бузадиган, бебурд қиладиган ва охир-оқибат ҳалокатга элтувчи нарса балои нафс, бойлик ҳирсидир.

Бу ҳирсга берилган одам виждонини ҳам, Худони ҳам унутади, унинг тоату ибодати ҳам ёлғон. "Маҳбуб ул-қулуб" асарида Навоий ростгўй, садоқатли ва ёлғончиларни қиёслаб ёзади: "Тенгри дўстлари сидқу сафо маъданидур, ёлғончини дебдурларки, Тенгри душманидур". Тангри душманини мусулмон деб бўлмас:

Улки шиор айлади ёлғон демак,
Бўлмас ани эру мусулмон демак.

Худонинг Расули Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи васаллам шунинг учун ҳам "Ёлғончилар менинг уммамдан эмас" ("Каззабуна ла уммати") дея хитоб қилганлар, дейди Навоий.

Улуғ инсонпарвар Навоий номуносиб хислатларни одамлар ахлоқидан сиқиб чиқиш, бадном қилувчи, тубанлаштирувчи жами нуқсонларга барҳам бериш учун

курашиб келган. Шу учун ҳам ёлғончилик касофатини нафрат билан тасвирлаб огоҳлантиради, гоҳида ғазаб билан ёниб гапирса, гоҳида насиҳат ва танбеҳ орқали таъсир этмоқчи бўлади. Албатта, ёлғон бир кун келиб фош бўлади, ёлғончи шарманда бўлиши муқаррар, деб хулосалайди шоир, аммо бу орада у кўпдан-кўп кишиларни хонавайрон қилиб, жамиятга катта зарар келтиришга улгуради. Афсуски, инсонлар ўз ниятларини яширадилар, уларнинг қайси сўзи рост, қайси бири ёлғон эканини дафъатан ажратиб олиш қийин, ёлғон минг хил чиройли "далилу исботлар", ёқимли сўзлар орқали безаб-бежаб айтилади. Алишер Навоий ана шу яширин иллатларни ошкор қилиш орзуси сифатида рост ва ёлғонни ажрим қилувчи кўзгу ҳақида ёзади. "Сабъаи сайёр" достонидаги тўртинчи иқлим мусофири подшога бир кўзгу туҳфа этади:

Туҳфа келтирмиш эди бир кўзгу,
Ким они тутса ҳар киши ўтру:
Чин деса, аксида сафо эрди,
Деса ёлғон — юзи қаро эрди.

Подшо туҳфани олгандан кейин мусофирга кўп мукофотлар бериб, "қани айтчи дунёда энг саховатли одам ким?" деб ундан сўрайди. Мусофир йигит шоҳдан саҳийроқ одамни биларди, аммо шоҳ хафа бўлмасин деб, "энг саҳий одам сизсиз" дейди. Шунда подшо кўзгуни мусофирнинг юзига тутади. Кўзгуда унинг юзи акси қоп-қора бўлиб кўринади, яъни ёлғон гапиргани аниқ бўлади.

Албатта, бундай одамларнинг ботиний дунёсини "аниқловчи" кўзгу, булоқ, дарахт, қушлар турли халқларнинг эртакларида бор. Бу — халқ орзуси, яъни ёлғон, фитналардан қутулишга восита қидириш эди. Навоий назида эса кўзгу бу ерда — виждон, одамийлик ахлоқининг мезонидир. Одам ҳамма вақт виждон тарафида туриши ва кўнгил ойнасини пок сақлаши лозим. Шунда росту ёлғон бир-биридан ажралади, яхши-ёмон аниқланади.

Улуғ боболар ўгити қанчалик ҳаётий ва ҳамиша замонавий.

ОДИЛ ПОДШОҲ ҲАҚИДА БЕШ ТАШБЕҲ

Адолат Алишер Навоий ижодининг етакчи ғоясидир. Муаззам "Хамса" достонлари, "Тарихи мулуки Ажам", "Тарихи анбиё ва ҳукамо", "Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер", "Маҳбуб ул-қулуб" номли насрий асарларида мазкур ғоя турли томондан олиб қаралади, хилма-хил образ ва тимсоллар, ҳикоя ва ривоятлар тасвири орқали адолатпарварликнинг жамият тараққиёти, юрт тинчлиги ва ободончилиги учун нақадар зарур ва аҳамиятли эканлиги исботлаб берилади. Бундан ташқари, Навоий Ҳусайн Бойқаро ва унинг ўғилларига юборган мактубларида адолатли давлат бошқарувининг усуллари, чора-тадбирлар нозик жиҳатлари билан конкрет ҳаётий мисоллар орқали тушунтириб берилган. Подшоҳ ва раият, подшоҳ ва лашкар ўртасидаги муносабатларни мувофиқлаштириш, ўзаро ишонч ва садоқатни юзага келтиришда адолат муҳим омил эканлиги бот-бот таъкидланади. Зулм ва зўравонлик аҳолини норози қилиб, ўзаро адолатни келтириб чиқарса, ҳалокат ва парокандаликка сабаб бўлса, одиллик, адолатли сиёсат бунинг акси ўлароқ, халқнинг давлатга ишончини мустаҳкамлайди, руҳини кўтаради, бунёдкорлик ишларига сафарбар этади.

Навоий ўзи амирлик лавозимида кўп йиллар фаолият кўрсатиб, жон-жаҳди билан адолат учун курашгани, бир қанча золим амалдорларни жазолаш, лавозимидан четлаштиришга эришгани тарихий манбаларда қайд этилган. Улуғ шоир, бир томондан, темурийлар салтанатининг давомийлиги, мустаҳкамлиги учун курашса, ўзаро низоларни бартараф этишга уринса, иккинчи томондан, турли касб эгалари, оддий одамлар, ожиз ва ночор кишилар ҳимояси учун жонбозлик қилар, қўлидан келганча "Навосиз улуснинг навобахши бўлишга" интиларди. Шу маънода у адолатни ҳammадан бирдай талаб қиларди, одилликни инсоний фазилат, исломий ахлоқ қоидаси деб таърифларди. Навоий назарида подшодан тортиб, вазиру амирлар, қозию муфти, хуллас, давлатнинг ҳар бир ходими, ҳар бир амалдор адолат талаби доирасида иш юритиши лозим.

Аммо ҳамма гап шундаки, деб таъкидлайди ҳазрат Навоий, подшоҳнинг ўзи одил бўлмаса, атрофига ростгўй, софдил ва одил ходимларни тўплай олмайди. Зеро, золим подшоҳ зулму ситам аҳлига таянса, одил подшоҳ адолатпарвар, халқпарвар кишиларга суяниб сиёсат юргизади.

Шу боис ҳам Алишер Навоий Искандар, Нуширавон каби одил подшоҳларни ўз асарларининг идеал қаҳрамонлари қилиб тасвирлаб, улардан ибрат олишга чақиради. Худди шу маънода насиҳат ва танбеҳлардан тузилган "Маҳбуб ул-қулуб" (Қалбларнинг севгани) асари ҳам "Одил салотин зикрида" деган боб билан бошланади ва унда қуйидагича таърифлар келтирилади: "Одил подшоҳ Ҳақдин халойиққа раҳматдур ва мамоликка мужиби амнияту рафоҳат".

Яъни: "Одил подшоҳ Аллоҳнинг халққа юборган раҳмати ва мамлакат учун омонлик ва юксалиш сабабчисидир". Асарда айни ана шу икки жиҳат — юрт омонлигига асосланган сиёсат, аввало, яхшиликни, яхши инсонларни, меҳнат, ҳунар аҳлини ҳимоя қилиш ва каззоб, ўғри, нобакор, қароқчию талончиларни сарою хонадони, боғу бўстони одил подшоҳ даврида "маъмур ва обод", кампирларнинг йигирув чархи иш билан банд, қизлар "момуқ саваб", ип йигириб, ўз осойишта меҳнатларидан завқланиб ашула айтадилар, шаҳарларнинг дўконларида савдо туну кун ривожда, масжиду мадрасаларда ибодат ва илм таҳсили бехавфу хатар давом этади. Бундай подшонинг ҳимоясида "мактабларда атфол (ёш болалар) ғавғоси" авжида, ҳаммомлару карвонсаройлар, меҳмонхона ва қироатхоналар саришта ва осойишта фаолият кўрсатади. Одил подшо "сиёсати ҳайбатидан савдо йўллари қароқчилардан холи", фуқаро унинг олқиши ва дуосига ҳозир. Мамлакат адолат қуёши нури билан обод бўлгач, бошқа юртларнинг одамлари ҳам

бундай доруламон юртни кўришга ҳавасманд бўладилар ва келиб кўриб, ибрат оладилар, дейди Навоий. Халқ подшодан рози бўлса, Ҳақ ҳам ундан рози бўлади ва эзгу ниятларининг амалга ошишига мададкор бўлади.

"Маҳбуб ул-кулуб" асарининг учинчи қисмида Навоий "Подшолар зикрида" деган янги бир боб очиб, бу мавзу устида яна тўхтайди. Бунда энди одил подшонинг беш сифати бешта ташбеҳ – ўхшатиш билан тавсифлаб берилади. Ушбу сифатларда қадимги донишмандларнинг қарашлари, халқнинг асрий орзу-идеаллари заминида ҳосил бўлган фикр-таърифлар қисқа бир тарзда ўз ифодасини топган. Чунончи, одил подшох кўприк, ўрмон, қуёш, баҳор булути ва бўз кигизга ўхшатилади. Кўприкка ўхшатилиши шу маънодаки, дейди Навоий "кўпрук махлуқотнинг хасиси ва шариф юкин кўтарур, аларни сув заҳматидин ва балчиғ машаққату ғилзатидин ўткарур" (яъни: одамларнинг ҳар қандай юкини кўтаради ва уларни сув азобию балчиқ машаққати исканжасидан халос этади"). Ўрмонга ўхшатилишининг сабаби шуки, ўрмон барча жонзотлар, жумладан, одамлар, ҳатто даррандаю ваҳший жониворларга ҳам жой беради, паноҳига олади ва ўз "емак-ичмакларини еткаради". Одил подшоҳнинг қуёшга ўхшатилиши эса унинг "нафъи ва саховату инъоми" оммага баббаравар етишиши боисидандир. Унинг адолат нури "шаҳар ва биёбонни равшан этар ва вайрону ободқа андин ёруғлиқ етар".

Баҳор булути (саҳоб)дан ер юзи баҳраманд бўлгани, ҳаммаёқ яшил майса, гулу гулзорга бурканиб, кўклам нашидаси барқ ургани каби одил подшоҳ ҳиммати ва пок нияти туфайли "қаро туфроқдан дурлар сочилиб, нишлик тиконидан гуллар очилади". Бешинчи ташбеҳни изоҳлаганда эса Навоий қуйидаги сўзларни ёзади: "ва баъзи турк ҳукамоси (донишмандлари) ва бу эл оқилу доноси ўз таврлари билаки калом сурубтурлар, они (одил подшоҳни) бўз кийизга ўхшата масал урубтурлар".

Навоий подшоҳга бундай нисбат берилишининг сабабини қуйидагича тушунтиради: биринчидан, кигиз

"сувдан ва туфроқдан юзига не келса, таҳаммул қилур, (сабру андеша билан чидайди), яъни ўзига сингдирур", санчиқларга ҳам бардош беради. Аммо супурганда бу тупроқ ва сув бир зумда чиқиб кетади, санчиқлар изи ҳам билинмайди, улар кигизнинг "юзига асар еткурмас"дан йўқолади. Кигиз бу ташқи таъсирни ўзига юктирмайди. Иккинчидан, "агар икки мухолиф жамоат ҳар қайси бир тараф тортса, ҳар сори ул жамоат муносабати майл қилур, илик тортсалар, яна ўз ҳолиға кўра йиғилур". Яъни: бўз кигизнинг хусусияти шуки, уни икки томондан қарама-қарши турган одамлар ўзларига қарата тортсалар, ҳар қайси томонга бир оз чўзилиши, "ён бериши" мумкин, бироқ улар қўлларини кигиздан олган заҳоти кигиз яна ўз ҳолига қайтади...

Шундай қилиб, кўприк – ҳожатбарорлик, халқ юкини енгил қилиш, ишини осонлаштириш, қийинчиликлардан қутқариш рамзи бўлса, ўрмон – бағри кенглик, яхши-ёмонни сингдириш ва ўзаро келиштириш тимсоли. Қуёш ва баҳор булути, ҳаётбахшлик, саховат, барчага баробар меҳру шафқат кўргуза олиш сифатини ифодалаб келган. Бу ташбеҳлар Шарқ адабиётида тез-тез учраб туришини ҳам қайд этмоқчимиз.

Бўз кигиз давлат бошқарувида бағоят керак бўладиган чидамлилик, сабру бардош билан узоқни ўйлаб иш кўриш, жамиятнинг турли тоифа ва табақалари, гуруҳлар, қавмлар манфаатини ҳисобга олиб, устакорлик билан уларни мувофиқлаштиришга йўл топиш, бутун мамлакат, бутун жамият тақдири, дарди билан яшаш ва ўнлаб, юзлаб муаммоларни ақлу заковат қудрати, ўткир ва одил сиёсат тарозусига солиб, раҳбарлик қила олиш сифати, матонат ва босиқлик фазилати рамзидир. Бежиз эмаски, туркий халқлар хон ва султонларни тахтга ўтказишдан олдин уларни оқ кигизга ўтказиб, қасамёд эттириб, аҳду паймон қилганлар.

Бу ташбеҳлар шунга ишора этадики, адолатни ҳаётга жорий этиш, ҳар бир тадбир, қарор ва ҳукму фармонда буни ҳисобга олиш бағоят оғир ва масъулиятли

вазифа. Бунда давлат бошлиғида жуда кўп ижобий фазилат жамулжам бўлиши лозим. Бундан ташқари, Худо берган ақлу фаросат, фавқулодда заковат билан бирга тажриба, кўпчиликка таъсир эта олиш қуввати, раҳнамолик хислатлари ҳам мужассам бўлиши талаб қилинади. Албатта, одиллик конкрет шароитда, аниқ бир ниятни амалга ошириш учун қилинадиган ишлар жараёнида намоён бўлади. Ҳамма гап ўша ниятнинг қандайлигида. Агар ният умум манфаатга қаратилган, кўпчиликнинг ҳаётига ижобий таъсир этадиган бўлса, у адолатли ва хайрли, савоб ҳисобланади ва подшоҳни бу йўлда халқ қўллаб-қувватлайди. Адолатнинг асосий мезони, маънавий пойдевори – бу ислом шариати ва ундан келиб чиқадиган қоида-қонунларга амал қилиш деб қаралган. Чунки чинакам одиллик виждон, эътиқод-имон билан ҳаммаънодир.

Алишер Навоий юқоридаги беш ташбеҳни келтириб, тушунтиргач, одил подшоҳлар ҳақида яна бошқа муносиб таъриф-тавсифлари борлигини айтиб, (чунончи, одил подшоҳ қўю қўзиларни бўрилардан ҳимоя қиладиган чўпон каби ёхуд мамлакат бир тана-вужуд бўлса, султон-жон каби), аммо, сўзни қисқа қилиш учун шу билан кифояланганлигини қайд этади.

Хуллас, Навоий назарида адолатли бошқарувнинг асосий белгилари қуйидагилар: 1) халқ осойишталигини таъминлаш учун ўғри, золим ва ноинсоф бадкорларни жазолаб, ҳунарманд, деҳқон, олиму орифларга ўз ишлари билан шуғулланишга шарт-шароит яратиш; 2) мамлакат тинчлиги ва ободончилигини асраш; 3) савдо-сотиқ, тижоратга кенг йўл очиш, карвон йўлларини қароқчилардан қўриқлаш; 4) турли мазҳаб, тоифа ва табақа, қавм ва миллатлар ўртасида тотувлик, ҳамжиҳатликни юзага келтириб, барчани бунёдкорлик ишларига сафарбар этиш.

Кўриниб турибдики, ҳазрат Навоий ғоялари ҳамон долзарб, ҳамон инсонлар бахт-саодати учун курашадиган ҳар бир одам, айниқса, давлат ва мамлакат тараққиётига мутасадди шахсларга дастуриламалдир.

АДОЛАТ – ДАВЛАТ ПОЙДОРЛИГИНИНГ АСОСИ

Улуғ шоир ва мутафаккир Алишер Навоийнинг асарларида миллий давлатчилигимиз маърифатининг бутун бир концепцияси ўз ифодасини топган. Ушбу концепция бир жиҳатдан, исломий манбаларда ифодаланган адолат ҳақидаги ғоялари, иккинчидан қадимги юнон файласуфлари ва ҳазрат Форобий қарашларини, учинчидан, тасаввуфдаги шоҳу дарвеш қиёсига қурилган фикр-мулоҳазаларни уйғунлаштириб, қамраб олгандир.

Аммо шуниси борки, Навоий узоқ йиллар Хусайн Бойқаро салтанатида юксак лавозимларда ишлаб, ўзи ҳам сиёсат ва риёсатда, бошқарув ишларида обдон тажриба орттиради, кўп ҳолларда зулм ва бедодликларнинг олдини олишга муяссар бўлади. Навоийнинг насиҳатлари, амалий тадбирлари туфайли Хусайн Бойқаро подшолигида барқарорлик ҳукм суриб, илм-фан, маданият ва адабиёт ривожланди, ободончилик юзага келди. Бу ҳаётий тажриба мутафаккир ва давлат арбоби бўлган бобомизнинг қарашларида акс этган.

Алишер Навоий она тилида улуғ адабий асарлар яратиб, халқнинг маънавий оламини юксалтириш баробарида темурийлар давлатининг барқарорлиги, давомийлиги ва мустаҳкамланиши учун ҳам курашиб, бу ишда ўзини масъул деб билди. Шу боис у наинки дўсти Хусайн Бойқарога насиҳат қилиш, уни огоҳлантириб туриш ва улуғ, эзгу ишларга йўллаш билан чекланди, балки Бойқаро фарзандлари – шаҳзодаларни тарбиялаш, уларга давлатчилик асосларини, Амир Темур ўгитлари ва анъаналарини ўргатиш, танбеҳ ва насиҳатлар орқали таъсир этиб туришни ўз бурчи деб билган. Хусайн Бойқаро ўғиллари орасида тахт ва юрт талашиш ҳали оталари тириклигидаёқ бошланган эди. Улар баъзан Бойқарога бўйсунмай, мустақил ҳаракат қилишга интилардилар. Бу ҳол Алишер Навоийни қаттиқ ташвишга солади. Шу учун у ҳар бир шаҳзодага алоҳида

мурожаат қилиб, ота измидан чиқмасликка даъват этади. Мамлакат яхлитлиги учун жон куйдиради. Айниқса, шоир катта ўғли Бадиуззамон Мирзога умид боғлаб, анчайин аччиқроқ гапларни айтади; "Ота рози – Худо рози", деб уқтиради Навоий, "Отага қарши исён – Худога қарши исён билан баробар". Менинг сўзларим оғир ботса ҳам айтаман, деб давом этади Навоий Бадиуззамонга ёзган бир мактубида, чунки насиҳатларим беғараз, ниятим эзгуликдир. "Ёшингиз узун бўлсун. Андоқ кам воқеъ бўлубдурким, бу қулнинг сўзин рад қилмиш бўлғайсиз. Эмди дағи бу қулнинг жони куйганда, ўзгаларнинг этаги куймас"[1].

Ушбу мактуб таъсирида Бадиуззамон отаси билан ярашиб, узр сўрайди ва бир урушнинг олди олинади. Бадиуззамонга юборилган бошқа бир мактубда эндигина Ироқ ва Курдистон ҳокимлигига тайинланган шаҳзода давлат бошқарувининг дастури бўладиган ўттиз икки банддан иборат фикрларини баён этади. Мактуб гарчи анъанага кўра насиҳат усулида ёзилган бўлса-да, бироқ унинг замирида талаб ва огоҳлантириш оҳанги ётади. Навоий баён этган фикрларни агар умумлаштирсак, қуйидаги уч жиҳатга эътибор қилингани аён бўлади: 1) шоҳнинг ўзи шариат талабларига (яъни мавжуд қонунларга) амал қилиши ва бошқалардан ҳам шуни қатъий талаб қилиш; 2) раиятнинг аҳволидан доимо хабардор бўлиб туриш, адолат истаб келганлар арзини мунтазам равишда эшитиб, золимларни жазолаш; шоҳ ва фуқаро орасида ўзаро ишонч ва муҳаббатни қарор топтириш; 3) девонда иш юритишни қатъий интизом асосида йўлга қўйиш, тамагирлик, порахўрлик, сусткашликка йўл қўймаслик.

Навоий яна шуни таъкидлайдики, мамлакатнинг ҳалол, виждонли кишилари, обрў-эътиборга эга уламолар, арбобларни қадрлаш ва уларга суяниш лозим.

Сиёсат адолат ва додхоҳлик асосига қурилгандагина давлат мустаҳкамланади. Мазлумлар ҳимоя қилинса, ёмонлар, талончи ва фирибгар-фитначилар жазоланса, бу бошқаларга ибрат бўлади. Улуғ шоир насиҳат қилиб ёзади: "Алассабоҳ ҳарамдан чиққач, девонда ўлтируб додхоҳ сўрулса, дағи додхоҳ сўрарда ўзлук била машғуллуқ қилинса, агар бир мазлумга бировдин зулме ўтган бўлса, золимға андоқ сиёсат қилсаким, ўзга золимларға мужиби интибоҳ бўлса" (14-жилд, 187-бет). Яъни эрталаб нонуштадан кейин девонда ўтириб, арз билан келганларни қабул қилиши керак, яна шуки ҳар арзчининг арзи эшитилганда, диққат билан текширилиши, моҳиятига етиб бориб, агар ҳақиқатдан ҳам биров бир золимдан жабр кўрган бўлса, бу иш аниқлангандан кейин, золим шундай жазоланиши лозимки, бу бошқа золимларга танбеҳ бўлсин.

Шундан кейин подшо аркони давлат (амирлар, вазирлар)ни йиғиб, унда "мулк ва мол иши" муҳокама қилиниши керак. Навоий давлат ишида машварат, яъни кенгашиб иш қилишни қайта-қайта таъкидлайди. Кенгашларда нафақат "аркони давлат", балки нуфузли шахслар, донишманд ҳакимлар ҳам қатнашиши мумкин. Аммо ҳар бирининг ўз ўрни, ўз мавриди бор. "Ҳайрат ул-аброр" достонининг йигирманчи мақолати шаҳзода Бадиуззамонга бағишланган. Бунда ҳам улуғ мутафаккир давлатни бошқариш масалаларига кенг тўхтаб ўтар экан, кенгаш, машварат билан иш юритиш зарурлигини таъкидлайди. Давлат бошлиғининг азму қарори, фикрқарашлари шубҳасиз етакчилик қилиши лозим.

Аммо бошқалар билан кенгашиб, умумий хулосалар, қарорларга келиш жуда муҳим. Шунинг учун бир ишни шошма-шошарлик билан амалга оширишдан кўра, уни обдон ўйлаб бошқалар фикри билан қиёслаб пишириб, кейин татбиқ этмоқ фойдали. Чунончи шоир ёзади:

Раъйингга ҳар амреки келди савоб,
Машваратсиз этма қилурға шитоб...
Айлама ўз раъйингга кўп эътиқод.
Муътамад эл раъйидин иста кушод.
Шаҳқи раъйини этти кўп писанд,
Раъй кўрар эл тилига солди банд.[1]

[1] Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами, 14-жилд, 186-бет.

[1] Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами, 7-жилд, 326-бет.

Буни соддароқ қилиб тушунтирсак, шоир демоқчики, эй шаҳзодам, сенда бирор бир фикр туғилса, уни дарров амру фармонга чиқариб ҳаётга татбиқ қилишдан олдин кенгашиб ол. Фақат ўзингнинг шахсий фикрингга суянма, тўғри ниятли, ишончли одамлар фикрига ҳам қулоқ сол, ҳамма вақт ўз хоҳишини устун қўядиган подшоҳ яхши маслаҳат берадиган бошқа одамлар оғзига банд солади. Бу эса мутлақ бир фикр ва бир хоҳишнинг ҳукмрон бўлишини юзага келтирадики, оқибатда шоҳ яккаланиб, содиқ сафдошларидан ажралиб қолиши мумкин.

Демак, давлат миқёсидаги муҳим ишларни аъёнлар, аркони давлат билан, биринчи навбатда хайрихоҳ, покдил, ҳақгўй одамлар билан маслаҳатлашиб, кейин қарорлар қабул қилиш маъқул. Албатта, давлат ишида таъжил (тез бажарилиш керак бўлган) ишлар ҳам бор. Бунда шоҳ ўзи қарор қабул қилиши шарт. Шунингдек, баъзи тадбирларни таваккал қилиб амалга оширишга тўғри келади, деб давом эттиради Навоий, аммо шунда ҳам энг яқин одамлар билан маслаҳатлашиш фойда беради.

Биз учун шоирнинг мана бу фикри ҳам муҳим:

Бўлма малул ўлса кенгашда талош,
Асру узун доғи керакмас кенгош.

Яъни кенгаш пайтида баҳсу мунозара қизиб кетса, сенга малол келмасин, одамлар фикрини эркин баён этишга изн бер, сабр-тоқат билан тингла. Бироқ кенгаш жуда чўзилса ҳам бўлмайди.

Бу Навоий ўз кузатишлари, амалий фаолиятидан чиқарган хулосаси, албатта.

Алишер Навоий девон юргизиш тартиби, ишни ўз вақтида пухта ва аниқ бажаришга катта аҳамият беради. Буни у давлат бошқарувининг асосий омили деб ҳисоблаган. "Ҳайрат ул-аброр" достонида Бадиуззамонга:

Айлар ишингга чу бўлур даврас,
Вақтидин ўткарма ани бир нафас.

(Бир ишга қўл урдингми, уни бир дам кечиктирмай бажар) дея насиҳат қилса, "Муншаот"даги 57-мактубда бундай ёзади:

"Аркони давлатқа ҳар ишким буюрулур, агар бутмаги бир кун муяссардур, агар икки ё уч кун. Андоқ муқаррар булсаким бот бутардек иш ҳамул кун арз қилиб жавоб олсалар. Кечрак бутур ишни тонгла (эртаси) ё индин ё миодидин (муддатидан) ўткармасалар..."

Яъни ҳар бир амру фармон белгиланган муддатда бажарилиши лозим. Бугунги ишни эртага қолдириш мумкин эмас.

Агар ғофиллик ва сусткашлик оқибатида иш орқага суриладиган бўлса, бунинг сабабкорлари аниқланиб қаттиқ жазоланиши керак. Айниқса, котиблар, нусха кўчирувчилар, муҳр босадиганлар ниҳоятда чаққон, пухтакор ва ҳалол бўлиши таъкидланади. Навоий дейдики, девон иши (яъни канцелярия) жуда инжиқ, аммо ниҳоятда зарур соҳадир. Юбориладиган хатлар чиройли қилиб, дона-дона, аниқ иборалар билан ёзилсин, тавочи беклар (девон бошлиғи) ахлоқан пок бўлсин, парвоначи (хат ташувчи)лар чаққон ва мунтазам фаолият кўрсатсин.

Девон иши ҳақида тўхтар экан, Навоий икки жиҳатга эътибор беради: бири – шоҳ амру фармонларни маҳаллий амирлар, ҳокимларга етказиш, иккинчиси – қуйидан келадиган хат-хабарларни подшоҳга етказиш. Ҳар икки томон ишида ҳам пайсалга солиш бўлмасин, дейди шоир. Бундан ташқари, баъзи амиру амалдорлар "мусулмонларнинг нишонин (ҳужжатини) ортиқ тамаъ бирла кечга қўймасалар, шаръий ва қавлий нишонни (шартномани) бир чорсў муҳри била ҳукм бўлғон кун-ўқ буткариб берсалар" (14-жилд, 189-бет).

Шу тариқа, улуғ шоир чегаралар ва шаҳарлар дарвозаларига ишончли қўриқчиларни қўйиб, "мустаҳкам ва мазбут" (эгалик қилиш) этиш, меҳмонхоналар, карвонсаройларни озода ва саранжом сақлаш, аскар ва зобитлар аҳволидан доимо хабардор бўлиб туриш, "атрофдин келган бозургонлар (савдогарлар)нинг жонибин

риоят қилиш", закот, солиқ ишларини тартибга солиб, вақф мулкларни қайта ҳисоб-китоб қилиб чиқиш, ортикча жарима ва солиқларга тортмасликка чақиради. Навоий ёзади: "Жузвий жарима қилғонни куллий сиёсат қилилса, бок йўктур, то овоза олам мамоликига ёйилса, тужжорнинг ружуи кўпрак бўлса" (14-жилд, 191-бет).

Навоийнинг бу фикри ҳамма замонлар учун долзарблиги кўриниб турибди. Гап нима устида бораяпти? Маълумки, хориждан келган савдогарлардан бож-хирож, закот ундирилади. Бу ҳамма мамлакатларда мавжуд бўлган тартиб. Аммо айрим амалдорлар яна аҳолига қўшимча солиқлар соладилар. Натижада савдогарлар фойда кўрмаганлиги учун бундай жойларга мол олиб келмайдилар, оқибатда қимматчилик юз беради. Навоий бу ҳолни яхши кузатиб таҳлил қилган шекилли, шаҳзодага насиҳат қилиб дейдики, шоҳ ана шундай қўшимча солиқ ундиришларни қатъий манъ қилиши лозим, токи бу гап бошқа мамлакатларга ёйилиб, тижорат аҳлининг қизиқиши ортсин, савдо-сотиқ ривожлансин.

Мактубда, бозорлардаги нарх-наволарни тартибга солиб туриш, харидорлар ҳақига хиёнат қилувчи товламачиларни жазолаш; йўллар, кўприкларни тузатиш, таълим-тарбияни йўлга қўйиш ҳақида ҳам тавсиялар баён этилган. Пойтахтда ва вилоят шаҳарлари, туман, кентларда масжидлар қошида мактаблар бўлиши зарур деб ҳисоблайди Навоий. Гап таълим-таҳсил хусусида борар экан, шуни қайд этмоқ жоизки, Алишер Навоий шаҳзодаларнинг ўзлари ҳам кенг маълумотли, билимли – маърифатдан баҳраманд одамлар бўлишини талаб қилган. Шуниси аниқки, шаҳзодаларга ҳарбий билимлар, давлат ишларини юргизиш қоидалари ёшликдан ўргатилган. Лекин бунинг ўзи етарли эмас, деб ҳисоблайди Навоий. Шоҳ – давлат бошлиғи, у юксак маънавиятли, доно ва оқил бўлмоғи даркор. Бунинг учун кўп ўқиш лозим.

Навоий "Хамса"да шаҳзодалар Бадиуззамон, Шоҳғариб Баҳодир, Султон Увайсга алоҳида боблар бағишлар экан, уларга диний ва дунёвий билимлар, айниқса

тарих, илми нужум (бунда у Улуғбекни ибрат қилиб кўрсатади), тиббиёт, адабиёт бўйича асарларни кўпроқ ўқиш, ўзидан аввал ўтган шоҳларнинг қилган ишларидан сабоқ олишни таъкидлайди.

Бадиуззамонга ёзган мактубида эса "Зафарнома"ни мутолаа қилиб, улуғ бобокалони Амир Темур фаолияти, давлатчилик тадбирлари устида мулоҳаза юритишга чақиради. Шоҳ ҳамма вақт огоҳ бўлиши керак.

Эрурсан шоҳ – агар огоҳсен сен,
Агар огоҳсен – шоҳсен сен.

Огоҳлик деганда жуда кенг маъно назарда тутилади: Худодан огоҳлик, охиратни ўйлаб, савоб ишларга қўл уриш, нафсни тийиш, раият ва лашкар аҳволидан хабардорлик ва ҳоказо. Умуман, Навоий ҳазратлари тушунчаси бўйича, подшо – Худонинг танлаган одами, бу ҳар кимга ҳам насиб бўлмайди. Одил подшо эса Худонинг бандаларига юборган неъматидир (золим подшо, бунинг акси ўлароқ, Худонинг қаҳри ва ғазаби нишонаси).

Айни шунинг учун ҳам подшо Худо олдида ва халқ олдида масъул. Подшолик тахтига ўтирган одам буни чуқур англаши ва шунга қараб сиёсат юргизиши лозим. Раият тинчлиги, юрт фаровонлиги кўп ҳолларда давлат бошлиғи бўлган подшонинг шахсига боғлиқ деб тушунтиради Навоий асрий шаклланган қарашларни давом эттириб. Подшо ахлоқи, подшонинг шахсий сифатларига шу боис катта аҳамият берилган. Зеро, подшо жамият сардори ва пешвоси лозим деб ҳисобланган, у нафақат сиёсий ҳаётнинг, балки иқтисодий-ижтимоий, маданий-маърифий ҳаётнинг ҳам марказида туради. Шоҳ ва раият ва лашкар бир-бири билан ўзаро ишонч ва содиқлик риштालари билан боғланган бўлиши лозим. Шоҳ раиятга зулм қилса, демак, аввало ўзига зулм қилади, дейди Навоий, чунки бундай пайтда раият шоҳдан юз ўгиради. Натижада шоҳ сиёсати инқирозга учраб, давлат емирилади. Демак, шоҳ ҳар қанча якка ҳукмфар-

мо бўлмасин, аммо давлатнинг пойдевори халқдир. Шу боис "халқ рози – Ҳақ рози" деган шиор адолатпарвар подшоларнинг асосий принципи бўлган.

Бир-икки оғиз сўз Навоий талқинидаги адолат хусусида. Адолат ғояси Алишер Навоийнинг қарийб ҳамма асарларида турли йўсинда ифодаланади. "Подшо учун бир соатлик адолатли бўлиш олтмиш соатлик ибодатдан устун" деган пайғамбар ҳадиси тез-тез такрорланиб келади.

Яъни мамлакат бошлиғи учун адолатли бўлиш – энг катта фазилат, энг улуғ савоб.

Шунга ҳамоҳанг "Зулмкор мусулмон подшодан кўра, одил кофир подшо яхшидир" деган ҳадис ҳам шоир юрагидан жой олган. Бунинг мисоли Нуширавонни одилдирким, у исломда эмас эди, аммо адолатли ишлари туфайли жаннатий бўлди.

Аммо адолат аллақандай мавҳум тушунча эмас. Адолат қилиш – бу биринчи галда ўртада туриб, ҳақ ва ноҳақни ажратиш, гуноҳкор, золимни жазолаш, мазлум одамни ҳимоя қилишдир. Шоҳ агар яхши-ёмонга бирдай муносабатда бўлса, бу одиллик эмас, балки золимнинг тарафини олишдир.

Навоий "Ҳайрат ул-аброр" достонида шу муносабат билан ёзади:

Бўлса керак фикр ила шоҳи жаҳон,
Яхшиға яхшию ёмонга-ёмон.
Иккисидин бир киби олса ҳисоб,
Мамлакати ичра тушар инқилоб.

Яъни шоҳ яхши, софдил одамлар тарафида туриб, ёмон, ёвузларга қарши курашиши керак, агар шундай қилмаса, раият норози бўлиб, мамлакатда инқилоб кўтарилиши мумкин. Демак, адолат мамлакат осойишталиги, ижтимоий-сиёсий барқарорлик, давлат пойдеворлигининг гарови, асос-негизидир.

Адолатли сиёсат деганда, Навоий кўп ҳолларда нафси бузуқ, халқ молига кўз тиккан амир-вазирлар ва бошқа мансабдор шахсларни назарда тутади. Чунки агар "аркони давлат" соғлом бўлмаса, давлат ишлари барорли бўлмайди. Золим амирлар порахўр қози ва садрларни шоҳ жазолаб, мансабдан четлаштириши лозим. Шунда подшонинг обрў-эътибори ортади. Амру фармони зудлик билан бажарилади.

Навоий назарида подшонинг яширин айғоқчилари, маҳрамлари, яқин маслаҳатчилари бўлиши зарур. Аммо улар ҳам ўз манфаатларини эмас, балки давлат ва шоҳ манфаатини кўзлаб гапирсалар яхши. Лекин агар ўз манфаатини ўйлайдиган бўлсалар, унда фитна-фасодга берилиб, ёлғон хабарларни етказадилар, туҳмат-бўҳтонни ишга соладилар. Энг ёмон хислат – бу ёлғончилик:

Ҳар кишинингким сўзи ёлғон эса,
Айлама бовар нечаким чин деса.

Ростгўй одам қасддан ёлғон гапирмайди, бироқ каззоб, ёлғончи одамнинг табиати шундайки, у ёлғон гапирмай туролмайди. Шу боис давлат хизматига энг ҳалол, ростгўй, садоқатли, муносиб одамлар тайинланиши лозим. Улар, шу билан бирга, ишчан, омилкор бўлсин, ижрочилик малакаси юқори бўлсин.

Навоий шу талаблардан келиб чиқиб бир нечта амалий тавсияларни баён этган. Чунончи: 1) ҳар кишининг кобилиятига қараб иш бериш; 2) бир вазифани икки кишига бермаслик, шунингдек, бир одамга икки вазифани юклаш ҳам ножоиз. Ҳар икки ҳолда ҳам масъулиятсизлик юзага келади ва иш бажарилмай қолади; 3) мансабдор шахсларнинг ишини назорат қилиб туриш, нопоклиги, хиёнати сезилган ходимнинг бахридан ўтиш; 4) аммо агар ходим туҳмат қурбони бўлган бўлса, ишини тафтиш қилиб аниқлаб, авф этиш ва керакли жойда ундан фойдаланиш; 5) итоат ҳалқасидан бош чиқармоқчи бўлган маҳаллий ҳокимлар, амирларни хиёнаткор сифатида қаттиқ жазолаш.

Умуман, Алишер Навоий гарчи тасаввуф ғоялари, мутлақ эзгулик, раҳм-шафқат ҳақидаги фикрларни куйлаган шоир бўлсада, аммо давлатчилик масалаларида у амалиётдан келиб чиқиб, Қуръонда ифодаланган, Низомулмулк, Ғаззолий, Амир Темур томонидан ҳаётга татбиқ этилган "хавфу ражо" (қўрқиш ва умидворлик) тамойилини қўллаб-қувватлайди. Унинг адолат ҳақидаги фикрлари ҳам шу тамойилга мувофиқдир. Бунинг маъноси шуки, марказлашган давлат мустаҳкам ва хавфсиз бўлиши учун ҳар қандай айирмачилик, хиёнат ва зулм-ситамнинг олди олиниши шарт. Бунинг учун эса, барча шоҳнинг ғазабидан қўрқиши лозим. Аммо шоҳ ёмонлик ва хиёнатни ўткир сиёсат билан бартараф этар экан, айни пайтда содиқ, вафодор хизматчилар, аъёнларга марҳамат кўрсатиши, уларни сарафроз этиб туриши керак. Бу принцип лашкар тузиш ишида ҳам қўлланилади. Подшога содиқ лашкар душман устидан ғалаба қилиши мумкин, лекин лашкарбошилар норози бўлса, исён кўтаради ва натижада душман ғалаба қилади. Навоий буни "Садди Искандарий" достонида Доро армиясининг мағлубияти мисолида кўрсатиб беради.

Алишер Навоийнинг одил шоҳ тимсоли, адолат ҳақидаги ғоялари кўп тадқиқотларда қараб чиқилган. Аммо бу мавзу давлат қурилиши, давлат ва жамият муносабатлари, давлат бошқаруви тажрибаси нуқтаи назаридан ҳали батафсил ўрганилиши лозим. Бу миллий давлатчилигимиз тафаккурини ёритиш учунгина эмас, балки талай жиҳатлари билан ҳозир ҳам сабоқ бўлиши мумкинлиги тарафидан ҳам муҳим деб биламан.

УСТОД ВА ЁШ ИСТЕЪДОД

Мумтоз адабиётимиз бобокалони Алишер Навоийнинг сермазмун ҳаёти, шахсий фазилатлари, иқтидор ва камолоти замондошлари учун намуна бўлганидек, бугунги ёш ижодкорларимиз учун ҳам ибрат мактабидир. Маълумки, Навоий жуда кўп ёш ижодкорларга раҳнамолик қилган. Ўнлаб истеъдод соҳиблари – шоир ва муаррих, рассом ва хаттотлар бу қуёшсимон зотнинг ҳиммати ва ҳамияти соясида вояга етганлар. Улуғ шоир истеъдод тарбияси борасида, таъбир жоиз бўлса истеъдод педагогикасини ишлаб чиққан. Истеъдодни таниш ва эътироф этиш йўллари, табиий қобилият, билим ва меҳнат, таҳсил ва абадий таъсир, рағбатлантириш ва талабчанлик, ахлоқий сифатлар ва унинг истеъдодга таъсири, ғоявий етуклик ва маҳоратни ўстириш каби масалалар Навоийнинг доим диққат марказида бўлган.

Аллома устознинг бу борадаги қарашлари унинг "Мажолис ун-нафоис", "Хамсат ул-мутаҳаййирин", "Маҳбуб ул-қулуб", "Тарихи анбиё ва ҳукамо", "Насойим ул-муҳаббат" каби бир қатор асарларида шунингдек, замондошлари асарларида ўз ифодасини топган. "Мажолис ун-нафоис"нинг учинчи ва тўртинчи мажлисларида ёш қаламкашлар ҳақида, ижод аҳлининг тарбияси хусусида сўз боради.

Навоий ижодкор шахс ҳақида гапира туриб, биринчи навбатда, унинг истеъдоди даражасини белгилайди. Чунончи, "хуштабъ киши", "яхши табълик йигит", "табъи ҳам ҳофизаси ҳам яхши", "табъғинаси бор", "назмға майли бор" каби иборалар орқали шоирнинг ижодий иқтидори, шеър айтиш маҳоратини фарқлайди. Шундан сўнг ёш ижодкорларни шеъриятдаги қайси бир тур ёки жанрига майли борлигини (ҳажвгўй, маснавийнавис, ғазалсаро, муаммочи) ҳамда унинг услубини (ошиқона шеърга майл, орифона ижод, ҳазинлик, қувноқлик ва бошқалар) аниқлаб, шунга кўра тарбия, таҳсил тадбирларини қўллайди. Ҳаддан зиёд ҳазин куйловчи айрим ёшларни

кузатган шоир бунинг сабабини аниклагач, эҳтиёткорлик билан уларнинг руҳини кўтарган, фаол ва ишчан бўлишга чақирган.

Хусусан, ёшларнинг шахсий хислатлари, савияси, ахлоқ-одоби, таҳсил кўрган-кўрмаганлиги устозни кўп қизиқтирган. Камтарлик, мулойимлик, хуштавозе бўлиш, меҳнатсеварлик, бурролик, ҳозиржавобликни ижодкорнинг фазилатлари деб билган Навоий ялқовлик, паришонлик, жунунсифат юриш, кеккайиш, ҳавоийлик, шаробхўрликка берилиш сингари ёмон одатларни қаттиқ қоралайди. Бу каби салбий хислатлар бир қанча ёш истеъдодларни нобуд этганлиги "Мажолис ун-нафоис" асарида қатор мисоллар билан кўрсатиб берилган: "Мавлоно Сафий... хушёрлиғ ва басе одамиваш ва ҳаё ва одоблиғ йигитдур. Аммо сархушликда ўзга моҳият бўлур, балки расвонамо бўлур эрди. Бу учурда тавбаға тавфиқ бўлди. Умид улким, истиқоматға ҳам мувофиқ бўлғай".

Шероздан Хиротга ўқишга келган Саид Куроза исмли кимсасиз етим болани Навоий ўз тарбиясига олиб, унга алоҳида мураббийлар тайинлайди, "шафқат ва машаққатлар" кўргузади. Афсуски, кўп ўтмай болада ножўя қилиқлар зоҳир бўлади. Шоир уни тузатиш чораларини кўради. Аммо фойда бермайди. Оқибатда бу йигит Хиротда туролмай, Самарқандга қайтади ва у ердаги ҳамрий – майхўрларга қўшилиб, бутунлай нобуд бўлади. Самарқандлик ёш шоир Саид Қутб Лакаданг эса бадахлоқлиги туфайли ҳибсга олиниб қатлга ҳукм этилади. Алишер Навоий орага тушиб қатлни бекор қилишга эришади. Лекин "ул нокасгина" бундан хулоса чиқармай, ўз юртига қочиб, ёмон ишларини давом эттиради. Бундай ҳоллар Навоийни беҳад ранжитган. Ўзини идора қилолмаган, яхшиликни, ҳурматни билмаган кишилардан, гарчи уларда истеъдод нишонаси бўлса-да, чинакам ижодкор чиқмаслигини айтиб, уларнинг тақдирига ачинади.

Навоий танқидига учраган салбий хислатлардан яна бири – дангасалик, истеъдодни истифода қила билмасликдир: "Мавлоно Нодирий яхши табъи бор, аммо кўп лаванддур. Муддате фақир била мусоҳибат эрди, ўзин лавандлиғин забт қила олмади, яна ўз ишини кейинга юборди". Шоир Қабулийнинг "димоғида парешонлиғ ва таврида лавандлиғ" бўлганлиги учун таҳсилни охирига етказмаган ва муддаосига эриша олмаган. Хоразмлик Жоний деган шоирнинг эса "Хеле жунун зотида борким, салоҳият касбига монеъдур, йўқ эрса ғаробатлиғ табъғинаси бор". Мавлоно Кавсарий "табъида назм айтур қобилияти бор, аммо машғуллуқ қилмас".

Бундай ёшларнинг бир қисми Навоий ва Жомийнинг танбеҳларини қулоққа илиб, "туз йўлга" кирганлар, улуғ шоир бу ҳолни хурсандчилик билан қайд этиб, улар истиқболига умид билдирган.

Навоийнинг фикрича, ижодга дил боғлаган одамда албатта табиий истеъдод – табъ бўлиши лозим. Қуруқ ҳавас билан шоирлик даъво қилиш ярашмайди. Энг ёмони шуки, деб куйинади шоир, қуруқ назмни шеър атаб, "юз машаққат билан бир байт боғлайтурган, даъвосини эса етти фалакдан оширатурган"лар ҳам бор. Баъзан улардан биров яхши байт ҳам воқе бўлар, лекин бу ҳали шоирлик даъвосини қилишга ҳуқуқ бермайди. Ахир, шоир сўзида ҳақиқат ва маърифатдан баҳра берадиган маъно, шавқу завқ ва "шуълаафкан ҳарорат" бўлмоғи лозим.

Шоирона таркиблар дардли, ёниқ юракларда пайдо бўлади.

Ҳақиқий истеъдод нишонаси мавжуд одамда илм олишга иштиёқ ҳам, ҳофиза ҳам кучли бўлади. Навоий буни Румий, Саъдий, Ҳофиз, Жомий каби ёрқин сиймолар мисолида кўрсатади. Барча илмлардан хабардор бу донишманд зотларнинг эл орасида ҳаким-файласуф, шайх – йўл бошловчи каби табаррук унвонлар билан улуғланишларига боис шудир. Шоир етук файласуф, хирадманд одам бўлгандагина унинг сўзи халқ эътиборини қозонади. Бироқ бу мартабага осонликча эришилмайди. Бунга катта заҳмат ва чидам, кунт, таълим ва таҳсил орқали муяссар бўлинади. Шунинг учун Навоий ҳофиза – хотира, зеҳн, фантазиянинг ролини

алоҳида таъкидлаб, такрорий мутолаа, машқи ҳофиза – шеър ёдлашни тавсия этади. Машқ қилиш, қайта-қайта ишлаш истеъдодни ўстиришга кўмаклашади: "Мавлоно Миракий ...кичик ёшлиқ хомтабъроқ йигитдур. Имкони бордурким, табъиға кўп иш буюрса пухталик пайдо қилур". Навоий даврида ёшларга таълим бериш поғонама-поғона кўтарилиш усулига асосланган эди. Яъни, савод чиқарилгач, аввал ўз устозидан таълим олар, кейинчалик, билим ва қобилияти тақозо этса каттароқ устозга қўл берар, сўнг яна улуғроғига ўтар эди. Шу йўсин энг истеъдодли, сараланган ёшлар Жомий ва Навоийга шогирд тушардилар.

Қайси соҳага қўл урмасин, уни тез эгаллаб оладиган қобилиятли ёшлар Навоий замонида анчагина бўлган. Ҳам тарихчи, ҳам рассом, ҳам бастакор, бунинг устига яхши шоир ва ҳакимлик қўлидан келадиганлар катта ҳурматга сазовор эдилар. Бироқ Навоийни бир нарса ташвишга солади: кўп қиррали истеъдод соҳибларининг аксарияти шунча ҳунарни эгаллаган ҳолда амалда бирор соҳада ўзларини кўрсатолмайдилар. Улар гоҳ унга, гоҳ бунга уриниб, умрни беҳудага ўтказадилар. Кўп ўрганиш яхши, лекин муайян соҳада кишиларга фойда келтириш лозим. Одамларга нафи тегмаган истеъдод, амалга ошмаган ният каби, кишига армондир.

Шу муносабат билан устод Навоий ёшларга бир соҳага ёки адабиётнинг маълум жанрига қўл уришдан олдин, қобилияти етиш-етмаслигини аниқлаб олиш лозимлигини уқтиради. Иқтидорга қарамай беҳуда уриниш бор истеъдодни ҳам издан чиқариши мумкин. Маълумки, Ҳирот адабий муҳитида талайгина хамсанавислар майдонга чиққан. Улар орасида бир қадар муваффақиятга эришганлари ҳам бор. Бироқ кўпчилиги арзирли достон битолмаслан, унутилган. Ваҳоланки, улар кичик жанрларда дурустгина ижод қилишлари мумкин эди. Навоий бундай ёшларнинг "катта" асарларидан кичик мисоллар келтириб, уларда етук санъаткорларга хос хаёл қила билиш қуввати, юксак маҳоратнинг етишмаслигини кўрсатади.

Улуғ шоир айрим ёшлардаги қуруқ манманлик, салафларни назар писанд қилмай, ўзини ҳаммадан юқори қўйиш одатини ёмон кўрган. Кўча-кўйда, мажлисларда кўкрагига уриб: "Мен Фирдавсий ишини бир ойда бажараман, Низомий қаршимда ип эшолмайди", дегувчилар устидан заҳарханда қилади; уларни камтарликка, сўз билан эмас, иш билан ўзларини кўрсатишга даъват этади. Жумладан, мавлоно Абдуллоҳ на "Шоҳнома"ни, на Низомий ва Деҳлавий "Хамса"ларини писанд қилади, Жомийни эътироф этадими-йўқми, маълум эмас, ваҳоланки "биз фақирлар ўзимизни ул жаноблар дастурхонининг резачини деб биламиз", дейди устоз.

Ёшлардаги ғурур, ғайрат ва шижоатни маъқуллаш лозим, бу – яхши сифат, бироқ уни хоксорлик, камтарлик билан омухта этмоқ даркор, деб билади Навоий. Бу борада Абдураҳмон Жомийни ибрат қилиб кўрсатади. Шунинг учун бўлса керак, сийистонлик қозизоданинг шеъриятдаги қобилиятини эътироф этса ҳам, ортиқча манманлигини ёқтирмайди. Уни Жомий ҳузурига юбориб уялтиради. Дўстларнинг тўғри, беғараз танқидини қабул қилиш кишига малол келтирса, жиззакилик, танқидни тан олмаслик ижодкорга ярашмайди (Буни Навоий самарқандлик шоир Риёзий мисолида кўрсатган). "Мажолис ун-нафоис"да панд-насиҳатни қулоғига олмай, на истеъдодини, на илмини ишга соладиган "раъносифат ва худоройлиқ билан авқотини (вақтини – Н.К) зое қилувчи" Осафий сингари тасалтанг, хаёлпараст ёшлар, "йигитлик ҳою ҳаваси билан парешон" юрувчилар танқид этилади. Алишер Навоий ёш ижодкор тарбиясида меҳнат, унинг атрофидаги кишилар, маслакдошлари катта ўрин тутади, деб таълим беради. У мавлоно Савсаний ҳақида ёзиб, дейди: "Озодаваш кишидур, кўпроқ авқот Гавҳаршодбегим мадрасаси теграсида бўлур эрди, бефойда эл била мусоҳибатлиғ қилмас, невчунким, бежиҳат машаққатларни ўзига раво кўрмас. Умид улким, бу давлат барчаға насиб бўлғай". Ижодкорнинг қалби пок,

хаёли тоза, нияти эзгулик сари етакловчи экан, унинг дўстлари, суҳбатдошлари ҳам шундай фозил, доно одамлар бўлмоғи лозим. Жоҳил, нодонлардан узоқ юриш яхши, аммо гўшанишинлик мақбул эмас, адабий маҳфилларга, мунозара-мусоҳабаларга қатнашмоқ, ҳаётда фаоллик кўрсатмоқ илҳомни тоблайди, ижодий имкониятларни юзага чиқаради.

Баъзи ёшлар салафларни мутолаа қилиш пайтларида бутунлай улар таъсирига берилиб қоладилар. Баъзан шундай ҳам бўладики, ўзлари билмаганлари ҳолда салафлар мисралари, ибораларини ўзлаштириб, ишлатиб юрадилар. Бундай "тасарруф"дан қутулолмаган киши мустақил ижод қилиш қобилиятини ҳам аста-секин йўқотади. Адабий таҳсил – маҳоратни эгаллаш воситаси, тақлид эса табъининг йўқлигидан нишона эканлигини таъкидлайди Навоий. Табиий завқи, мустақил ижод этиш қобилияти бўлмай туриб, "ўзини шеърга мансуб" деб кўрсатувчи "эл қошида шеърхонлик" қилувчилар адабиётнинг офатидир, шеъриятни улардан пок тутиш лозим.

"Мажолис ун-нафоис"да зикр этилган ёш шоирларнинг кўплари билан Навоий шахсан таниш бўлган, суҳбат қилиб, синаб кўрган, хулқини кузатган. Лекин шоир ўзи танимаган – "эмди пайдо бўлғон" ёшларнинг шеърлари ҳақида ҳам фикр юритиб, холисона баҳолайди ва улар ижодига ривож – оқ йўл тилайди. Бу жиҳатдан ҳам улуғ устознинг тутган йўли ибратлидир. Чунки устоз оқ йўл тилаганда ёш ижодкорнинг ютуқлари билан бирга қусурларини ҳам кўрсатар, келгусида қусурлардан қутулиш чораларини тавсия этар эди.

Алишер Навоийнинг яна бир одати ғоят ибратлидир. У янги пайдо бўлган истеъдодли ёшларни ҳузурига чақириб суҳбатлашган, синовдан ўтказган. Бунга истеъдодли адиб Зайниддин Восифийнинг "Бадоеъ ул-вақоеъ" асарида келтирилган воқеа ғоят ибратлидир. Адиб ўзининг бошидан ўтган саргузаштни ҳикоя қилган. Восифий ёшлигидан мураккаб маъноли асарларни севиб ўқир экан, айниқса, киши исмлари яширин-

ган "муаммо" жанрига қизиқиб, кўплаб муаммоларни ечган, бир нечта устозлардан таълим олган. Унинг қариндоши Соҳиб Доро Мир Алишер Навоийнинг мулозими бўлган. Соҳиб Доронинг қайд қилишича "Мир Алишер ҳар куни фақирни чақириб, бугун бир шаҳарда (яъни Ҳиротда) бўлиб ўтган ажойиб ва ғаройиб нима кўрдинг ёки эшитдинг, сўзлаб бер", деб сўрар экан. Соҳиб Доро илму адаб дунёсида етишиб келаётган ва номи чиққан истеъдодлар, янги битилган китоблар ҳақида гапириб берган. Навбатдаги учрашувлардан бирида Восифий маҳорати ҳақида гапирганда, Навоий эртагаёқ уни ҳузуримга келтир, деб таъкидлайди. Соҳиб Доро Восифий билан бирга яна уч ёш шоирни олиб боради. Восифий ўзининг ҳаяжонлари, ҳазрат Навоий сиймосини кўришга муяссар бўлганини тўлқинланиб ёзган. Навоий ёш йигитнинг билим қобилиятини янги айтилган бир муаммо орқали синамоқчи бўлади. Восифий бу муаммони аллақачон ёдлаб олганини, маъносини билишини айтганда, Навоий таҳсин айтиб, йигитга оқ йўл тилайди.

Ушбу воқеа ҳазрат Навоийнинг қизиқувчанлиги, Ҳирот адабий ҳаётининг гуллашини бевосита назорат қилиб тургани ёшларга ҳар жиҳатдан кўмаклашишни ўзининг бурчи деб қараганини кўрсатади.

Бежиз эмаски, Алишер Навоий хоҳ бошловчи, хоҳ тажрибали шоир ҳақида гапирмасин, энг аввало улар асарининг тили, бадиий санъатларни ишлатишдаги новаторлиги, фикрнинг ифода усули ҳамда образлар билан қанчалик уйғун, мутаносиб эканлигига эътибор беради. Шеърнинг маъноси деганда улуғ шоир янги ифодалар орқали завқ бағишлайдиган таъсирчанликни назарда тутади. Шоирнинг хаёлоти кучли иборалари латиф бўлса – шеър шунча "кўнгилга маҳбуб"дир. Шеърий тил алоҳида қонуниятларга эга, у "эъжоз мақомида туриш" лозим. Равонлик ва латофат сероҳанглик ва сермаънолик, хуллас, бадиий мукаммаллик ҳамма учун бирдай талаб мезонидир. Бутун-бутун достонларда бит-

та қофия ё бир ўхшатиш ноўрин бўлса, танқид қилиниб, тузатилиши талаб этилган. Бу шаклбозлик эмас, балки сўз санъати учун, бадиият учун кураш, гўзалликни ҳимоя қилиш эди.

Алишер Навоийнинг маданият ва маънавият, адабиёт тараққиёти учун қилган ишлари, ёш истеъдодлар тарбиясига ғамхўрлиги ҳозир ҳам аҳамиятли ва ибратлидир.

МУНДАРИЖА

Арузий талаффуз ... 3
1-ғазал. "Ашрақат..." ... 11
2-ғазал. "Зиҳи ҳуснунг зуҳуридин тушуб..." ... 17
3-ғазал. "Эй, сафҳаи рухсоринг..." ... 21
4-ғазал. "Ул париваашким..." ... 25
5-ғазал. Кўргали ҳуснунгни..." ... 30
6-ғазал."Завраќ ичра ул қуёш..." ... 33
7-ғазал. "Кўнглум ўртансун..." ... 36
8-ғазал. "Даҳр элидин..." ... 39
9-ғазал. "На хуш бўлғай..." ... 42
10-ғазал. "Ёраб, улус ниҳони эмастур..." ... 46
11-ғазал. "Ёрдин айру кўнгул..." ... 49
12-ғазал. "Эй насими субҳ..." ... 52
13-ғазал. "Ҳусни ортар..." ... 55
14-ғазал. "Ноумиде мен киби..." ... 58
15-ғазал. "Ёридин ҳеч ким менингдек..." ... 62
16-ғазал. "Жунун водийси..." ... 65
17-ғазал. "Тийра кулбамға кириб..." ... 69
18-ғазал. "Лолагун тўн ичра, ё Раб..." ... 72
19-ғазал. "Оташин гул баргидин..." ... 75
20-ғазал. "Жилваму айлар..." ... 78
21-ғазал. "Жонға чун дермен..." ... 82
22-ғазал. "Бир кун мени..." ... 85
23-ғазал. "Ул қуёш Оқ ўйлаву..." ... 88
24-ғазал. "Зиҳи ҳар лаҳни булбул..." ... 91
25-ғазал. "Эврулай бошингга..." ... 94
26-ғазал. "Біровки амр хилофидин..." ... 97
27-ғазал. "Ийди рухсоринг кўруб..." ... 101
28-ғазал. "Манга не манзилу маъво аён..." ... 104
29-ғазал. "Менмудурменким..." ... 108
30-ғазал. "Тун оқшом келди..." ... 113
31-ғазал. "Эй сабо..." ... 117
32-ғазал. "Зулфунг очилиб..." ... 121
33-ғазал. "Қон ютуб ..." ... 125
34-ғазал. "Меҳр кўп кўргуздим..." ... 129
35-ғазал. "Бўлмиш андоқ мунқатиъ..." ... 133
36-ғазал. "Бу кун аҳли жаҳондин хастахотирмен..." ... 137
37-ғазал. "Тун оқшом келдию келмас..." ... 141
38-ғазал. "Гар жафо қил, гар вафоким..." ... 145
39-ғазал. "Бақо дашти..." ... 149
40-ғазал. "Фалакдин гар сенга..." ... 153

41-ғазал. "Каманд учига еткурмас..." 157
42-ғазал. "Қаро кўзум..." 174
43-ғазал. "Ҳар лабинг..." 189
44-ғазал. "Ахтарин ишқ этти..." 199
45-ғазал. "Эрур кўнгулда сафо..." 208
46-ғазал. "Аҳд қилдим, ишқ лафзин..." 217
47-ғазал. "Соқиё, талх ўлди айшим..." 227
48-ғазал. "Ҳар ҳалоким..." 234
49-ғазал. "Очмағай эрдинг..." 263
50-ғазал. "Паризодеки, мушкин зулфи..." 271

Илова

"Аҳли камол корхонасининг комили" 276
Ажрим қилувчи кўзгу 283
Одил подшоҳ ҳақида беш ташбеҳ 290
Адолат – давлат пойдорлигининг асоси 295
Устод ва ёш истеъдод 305

-1893-

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT VILOYATI CHIRCHIQ
DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZI

УДК: 821.512.133
ББК 83.3(5Ў)1

Илмий нашр

Нажмиддин Комилов

МАЪНОЛАР ОЛАМИГА САФАР

Муҳаррир: *Олимжон Давлатов*
Бадиий муҳаррир: *Иброҳим Жўра*
Мусаҳҳиҳ: *Иноят Убайдуллаева*
Компьютер ишлари: *Райҳона Яхшибоева*
Техник муҳаррир: *Муҳтарама Ниёзова*
Саҳифаловчи: *Улуғбек Саидов*

83.3(5Ў)1
К64
Комилов, Нажмиддин.
Маънолар оламига сафар: Алишер Навоий ғазалларига шарҳлар / Н. Комилов. –Т.: Tamaddun, 2012. – 316 б.

Лицензия: AI №136. 27.04.2009 й.
Босишга 20.04.2012-й. да рухсат этилди. Бичими 84x108 $^{1}/_{32}$.
Гарнитура TimesUZ. Офсет усулида чоп этилди.
Шартли босма табоғи 19,75. Адади 2000 нусха.
Нархи шартнома асосида.
183 рақамли буюртма.

«Tamaddun» нашриёти, 100129. Тошкент ш., Навоий кўчаси, 30.
Тел.: (371) 244-42-65. Факс: (371) 244-42-54.

Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйида чоп этилди.
100128. Тошкент. Шайхонтоҳур кўчаси, 86.